

Néző István

Kisvárdai és környéki
zsidóságának története

50909

Néző István

Kisvárdai és környéke zsidóságának története

Sz-Sz-B Megyei
Levéltár Szakkönyvtára

00012994

2014.

Előszó

„A náciak nemcsak meg akartak fizikailag semmisíteni bennünket, de azt is meg akarták akadályozni, hogy emlékezzünk. Ezért az emlékezés győzelem. Így mindig emlékeznünk kell és gondoskodnunk kell róla, hogy mások is megtanuljanak emlékezni.”

/Edgar Bronfman, a Zsidó Világkongresszus egykori elnöke/

1944 a magyar történelem egyik legsötétebb éve. Odaveszett, elpusztult a vidéki zsidóság zöme, köztük több ezer kisvárdai és környékbeli ember.

Azok a magyar állampolgárok, akik tegnap még a földet művelték, kenyeret sütöttek, újságot írtak, gyógyítottak, gyerekeket tanítottak, bankot igazgattak vagy csak nemrég születtek, iskolába jártak. Szerettek és gyűlöltek, szerették és gyűlöltek őket. Nem voltak különbekek, sem hitványabbak többi embertársuknál.

Több évszázada itt éltek, a magyar nemzet részévé váltak, nem csak saját boldogulásukért, hanem Magyarország felemelkedéséért is munkálkodtak. Kisvárdai és környéke különösen sokat köszönhet zsidó honfitársainknak, bátran állíthatjuk, hogy a helyi közösség meghatározó tagjai voltak. Ám bűnösnek kiáltotta ki őket - nem először a történelem során- az esztelen politika.

A náci Németország mérhetetlen zsidógyűlölete hamar lelkes támogatókra lelt az antiszemitizmustól korábban sem mentes Magyarországon. Hazánk 1944. márciusi német megszállása után, a magyar állam nem tudta megvédeni saját állampolgárait, nem tett meg minden tőle telhetőt, sőt nagyon sokan aktív részesei, segítői voltak a zsidóellenes intézkedéseknek és végül deportálásoknak.

Mindez hetven évvel ezelőtt történt. 2014 az emlékezés éve. Emlékezés az áldozatokra, a hősökre, a meg nem születetteknek.

A magyar holokauszt hetvenedik évfordulóján, a KIÚT Térségfejlesztési Egyesület és a KALANIT Magyar-Izraeli Baráti Társaság kezdeményezésére, pályázati támogatásból jelent meg ez a könyv. A kisvárdai helytörténész, Néző István kitűnő ismerője a témának. Kutatómunkájának újabb eredménye ez a könyv, amit az olvasó a kezében tart.

Kisvárdai és környéke zsidósága történetének bemutatásával hajtunk fejet az áldozatok, családtagjaik és a ma már sajnos kevés túlélő előtt. Így válunk Edgar Bronfman gondolata szerint „győztesekké”, mert emlékezzünk.

Kisvárdai, 2014. április 02.

*Csonka Bertalan
a KALANIT Magyar-Izraeli Baráti Társaság
Kisvárdai Szervezetének titkára*

Kedves Olvasó!

Nagy megtiszteltetés nekem, Karmiel város polgármesterének, előszót írni e fontos könyvhöz.

Mint zsidó, izraeli és Kisvárdai testvérvárosának polgármestere meghatott e könyv megjelenése, mert tisztában vagyok vele, hogy Magyarországon nem mindenki akar visszaemlékezni a 70 évvel ezelőtt történt Holokausztra és annak borzalmaira. Érzem, hogy e könyv megírása és kiadása egy hosszú folyamat vége, egy gyümölcs, mely hosszasan és nehezen ért meg, és éppen ezért oly értékes és egyéni.

Ebben a folyamatban Kisvárdai - Karmiel testvérvárosi kapcsolatának fontos szerepe volt.

24 évvel ezelőtt úgy hozta a sors, hogy mint frissen megválasztott polgármester eljöttem Kisvárdára egy karmieli küldöttség élén. Azt a meleg, testvéri szeretetet, melyet az akkori polgármester, Rákóczi András nyújtott nekünk, megalapozta egy életre szóló barátságunkat és testvérvárosi kapcsolatunkat. Rákóczi András, mint a Kalanit Magyar - Izraeli Baráti Társaság Kisvárdai Szervezetének elnöke, kezdeményezte e könyv kiadását, ami a legkomolyabb „műemlék”, melyet a kisvárdai zsidóság emlékére valaha is állítottak.

E könyv kiadásához jó barátom, Leleszi Tibor, Kisvárdai jelenlegi polgármestere is közreműködött. Személyes barátságunk és a két város közötti kapcsolat a lehető legjobb.

Fiatalok és öregek, diákok és családok, akik Kisvárdán, Karmielben, vagy bárhol a világon ezt a könyvet a kezükbe veszik, rá fognak döbbedni arra a tényre, hogy 70 évvel ezelőtt, egyik percről a másikra, sok ezer dolgozó, produktív, békét akaró magyar állampolgárt kiragadtak az otthonukból, a munkájukból, az életükből, és marhaszállító vagonokban a gázkamrákba vitték őket. Egyetlen bűnük az volt, hogy zsidók voltak...

Ha ez a könyv megérteti a mai fiatalokkal, hogy Kisvárdán, úgy, mint egész Európában, a Holokauszt egy rettenetes ember- és Isten elleni cselekedet volt, az emberiség legbarbárabb művelete, akkor a sok jóakarató ember, aki ezt a könyvet kezdeményezte, adatokat gyűjtött, megírta, kiadta - nem fáradt hiába.

Karmiel, 2014. április 2.

Tisztelettel és baráti szeretettel,

Adi Eldar
Karmiel város polgármestere

Előszó

2014. más történelmi események mellett a HOLOKAUSZT emlékéve is.

A II. világháború idején a német megszállás következtében egyre erőszakosabb intézkedéseket, korlátozásokat vezettek be a zsidóság ellen, mely aztán népirásba torkolt, ami Kisvárdra és környéke lakosságát sem kímélte.

Kisvárdán és a környező településeken kétszáz évig békében élt a lakosság, a XVIII. század közepén betelepülő izraelita felekezetű emberekkel, hiszen békeszerető, szorgalmas, becsületes emberek voltak, tisztességesen éltek, dolgoztak, tanultak, és nevelték a gyermekeiket, óvták, ápták, gyarapították nemcsak a saját, hanem a befogadó nemzet kultúráját is.

A világpolitika, a nagypolitika ebbe a békés létbe szólt bele. Tönkretette, megnyomorította, szétrombolta ezt a nagyszerű közösséget, pedig ezek az egykor élt emberek ennek a városnak, a vidéknek, és a megyének elválaszthatatlan részét alkották, és hiányukat évekig nem tudta kiheverni közösségünk.

Másnap hiányzott a megszokott fűszeres, az orvos, a banki tisztviselő, iparos ember, szomszéd, barát, jótévő, a helyi közösségek aktív tagjai, részesei, a helyi közélet irányítói, olykor mozgatórugói. Azok, akik kitartó munkájukkal nemcsak beilleszkedtek a helyi közösségekbe, de sokszor hírnevet, rangot adtak a településeknek, hírét vitték a helyi termékeknek, népszerűvé tették azokat.

Alakították a település infrastruktúráját, hiszen emeletes házakat emeltek, üzleteket nyitottak, zsinagógát építettek, bankot alapítottak, iskolákat szerveztek, üzemet, gyárat hoztak létre, és egyszersmind megteremtették a kisvárosi élet gazdasági alapjait.

Ez a kiadvány elmondja a népirtást és az azt közvetlenül megelőző időket, a történelmi adatokon és a személyes visszaemlékezéseken keresztül, hűen kifejezve a pusztulásba küldött zsidóság iránti kegyeletünket.

Az áldozatok emléke, a hozzátartozók iránti részvét kötelez minket - ma élőket- arra, hogy a zsidó népirtást ne hagyjuk sem elfeledni, sem megisméltódni.

Kisvárdra, 2014. április 2.

Leleszi Tibor
polgármester

Szabolcs vármegye zsidóságának története a gettózásig

A megyében a zsidók nagyobb számban való megjelenése a 18. századra tehető. Korábban azért nem találjuk őket, mert a középkorban a zsidók letelepítése királyi jog volt, s ezt az uralkodó csak ritka esetben adta át némely földesúrnak. A 17. században a zsidók királyi letelepítése megszűnt, országosan is bevett gyakorlattá lett, hogy a leggazdagabb földesurak a birtokaikra zsidókat engedtek be, s azoknak a földbirtokosok haszonvételeit képező kocsmát, pálinkafőzést, sörfőzést, mészárszék-eket, stb. adták árendába, s ez jelentős jövedelemhez jutatta a bérbeadót. Egy 1698-as okmányon egy név szerint is megnevezett bökönyi zsidót említenek. Károlyi Sándor 1721-ben zsidókat telepített néhány birtokára, így azok Nyírbalteken és Madán is fel-
tűnnek. A következő esztendőben Ibrányban is találtak zsidót.

A zsidóság számának megállapításra a korabeli adóösszeírások vehetők figyelembe, azzal a megkötéssel, hogy a megyék maguk is adóztatták a zsidókat, s nem állt érdekükben a „zsidóikat” pontosan összeírni, féltve azokat - s közvetve saját bevételüket - az állami adóztatástól. A zsidó adófizetőket eleinte más csoportokkal, (pl. görögökkel, armalistákkal, kocsmárosokkal, gazdákkal) együtt vették lajstromba, majd számuk növekedésével külön összeírások készültek róluk.

Az első ismert összeírás 1736-ból való, ekkor Pazonyban és Oroson 2-2 család, Nagykálló, Lugos, Dob, Lök, Eszlár, Berkesz és Bogdány településeken 1-1 zsidó árendátor családja élt. 1742-ben a Kisvárdai járás 10 községében 12 család, a Dadai járás 8 településén 9, a Nádudvari járás 5 községben 8, a Bátorai járás 15 helyiségében 19 árendátor család létezett, azaz összesen 48 család. 1746-ban a teljes megyére elkészült az összeírás, ekkor Szabolcsban, 44 faluban 60 család (202 fő) lakott.

1749. szeptember 12-én a megyei zsidók azt kérték gróf Balassa Páltól, az ún. vegyes bizottság elnökétől, hogy: „mivel ők csak negyven családot számítanak, és falvakban élnek, ahol pálinkafőzéssel és kiméréssel foglalkoznak, évi 10, 12, 15, sőt néhányan 30, 40 forint árendát fizetnek, azonkívül 150 forint adóval vannak terhelve”, hogy ha a türelmi adó fizetése alól nem is adhat felmentést, legalább annak mértékét tegye elviselhetővé.

A század közepétől érezhetően nőtt a zsidók száma, pl. 1753-ban a Kisvárdai járás 13 településén 21 család lakott. Volt köztük bérelt földön gazdálkodó, kocsmáros, pálinkafőző, de akadt olyan is, aki semmit nem birtokolt. 1754-ben ebben a járásban már 30 zsidó családot mutattak ki. Nagykállóban -a megyeszékhelyen-, ekkor mindössze 7 család lakott.

Az 1759-1770 közötti évek adatai csak az adófizetők számát tartották fenn: 1759-ben 533, 1760-ban 737, 1761-ben 684, 1762-ben 795, 1763-ban 735, 1764-ben 727, 1765-ben 653, 1766-ban 607, 1767-ben 644, 1768-ban 762, 1769-ben 808 fő fizette a különböző adókat.

Az 1770-es adózási összeírás szerint 85 településen 236 családban 994 fő élt, az alábbi megoszlás szerint:

Kisvárdai járás	294 fő	59 család
Dadai járás	293 fő	75 család
Nádudvari járás	165 fő	48 család
Bátori járás	242 fő	54 család

A II. József által elrendelt népszámláláskor külön ívek voltak a zsidóság összeírására, 1785-ben a megyében 106 településen 293 család lakott, az összeírásban ugyan 314 család neve szerepel, de a hiányzók az összeírás elől elmentek, elszöktek más megyékbe.

1812-ből a Dadai járás adatai állnak rendelkezésre, ekkor a közigazgatási területen 278 zsidó család lakott (1785-ben csak 109), vagyis a népesség jelentősen megnövekedett. Az említett járás nem kivételt képezett a zsidó beáramlás szempontjából, hanem általános jelenséget tükrözött, vagyis azon járásokban is nőtt a zsidók száma, amelyek vonatkozásában ebben az időből konkrét adatokkal nem rendelkezünk. Ezt a megállapítást azonban igazolja az 1821-es összeírás, amely mind a négy járás adatait tartalmazza.

Kisvárdai járás	2955 fő
Nádudvari járás	1425 fő
Dadai járás	3240 fő
Bátori járás	2755 fő

A megyében összesen 10.375 izraelita élt, vagyis 1770-hez képest a zsidók száma megtízszereződött, mégpedig úgy, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben lassú növekedés, a 19. század fordulója tájékatól nagyobb beáramlás ment végbe.

A zsidóságról teljes képet ad az 1848-ban végrehajtott népszámlálás, bár néhány település adata hiányzik. Ekkor 9843 zsidót számláltak össze, vagyis nagyjából annyian laktak a megyében, mint 1821-ben, egyedül Egyeken nem éltek izraeliták. Legtöbben Újfehértón (a település összeírása nem maradt fenn, de néhány évvel korábbi adat szerint 830 zsidó lakta) Kisvárdán 725, Nagykállóban 609, Nádudvaron 442 (ma Hajdú-Bihar megyéhez tartozik) Balkányban 438, Tiszalökön 366, Nyírbátorban 223 fő. Rajtuk kívül a megye 20 településén volt 100-200 fős zsidó népesség, s a megye majd mindegyik településén élt ettől kevesebb számú zsidó. Nem maradt fenn Kopócsapáti, Szalóka, Nyírbétek, Encsencs, Nyírgyulaj, Lórántháza, Nyírpilis, Piricse, Téglás, Balmazújváros, összeírása sem, noha ezeken a településeken már korábban is éltek zsidók. Velük együtt a szabolcsi zsidók száma mintegy 11.000 főre tehető, ez a megye lakosságának valamivel több, mint 5%-a.

A zsidók jelentős része már Szabolcsban született, egy nagy kontingens Zemplénből költözött be házasság révén vagy családotól, a harmadik részét a megyei zsidóságnak azok alkották, akik az északi, északkeleti megyékből jöttek Szabolcsba. Külföldről is, főleg Lengyelországból jöttek, a pogromok elől menekültek, de ezek száma a többiekéhez képest elhanyagolható.

A szabolcsi zsidók foglalkozási megoszlását már ekkor is az jellemezte, ami később sztereotípiaként rájuk ragadt: a 2383 önálló keresőből mintegy 440 volt a kereskedő, 200 a boltos, 240 a kocsmáros és 231 a haszonbérliő. A későbbi években

különlegessége lett a szabolcsi zsidóságnak a kigazda és a halász zsidó. Az 1920-as összeírás is azt példázza, hogy a szabolcsi zsidók inkább a kereskedelem és hiteléletben (3107 kereső) valamint az iparban (2941 kereső) találtak megélhetést, mint az őstermelésben (1468 kereső). Nem tárta fel a kimutatás a zsidóságnak a hitelek folyósításában betöltött szerepét. A földbe nem fektethették a pénzüket, hiszen a földszerzés előttük a 19. század közepéig tiltva volt, a hiteléletben így jelentős pozíciót szereztek. 1824 és 1848 között a megyében kötött ügyletekben összesen 235 magyar birtokos szerepel mint adós, és 476 zsidó mint hitelező.

A második világháborúig a megye gazdaságát kevés ipari üzem képviselte, ehhez kapcsolódott a fejletlen mezőgazdaság. A malmok, szeszgyárak, gépműhelyek közül sok volt zsidó tulajdonban, majd amikor a 19. század második felétől a földbirtoklás képességét is elnyerhették, egyre nőtt körükben a földbirtokosok száma. 1848-ban még csak 213 földbérlő volt közöttük, de hozzájuk számíthatjuk a gazdálkodóként felvett 95 főt is. 1893-ban az összes szabolcsi földbirtok 77%-a volt zsidó kézben, az általuk bérelt föld 220.000 kat. holdat tett ki. 1903-ban ez az arány 81%-ra nőtt, a földterület 318.000 kat. holdra. Ha ekkor csak a 100 kat. holdnál nagyobb birtokokat nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a 800.000 holdból 87.097 kat. hold volt zsidó tulajdonban (10,9%), 156.088 kat. hold bérletben (19,5%), vagyis összesen 243.185 kat. hold (30,4%). Ahol zsidó bérlő vagy hitelező fészkelte ba magát, ott a magyar birtokos és birtok sorsa megpecsételődött, mert többnyire hiányzott a szakértelem és a tőke, továbbá bizonyos fokú hanyagság, nemtörődomség is jellemezte a dzsentrik szemléletét. 1939-ben Szabolcsban zsidó tulajdonban volt 75.289 kat. hold, ez az itteni földterület 9,2%-a. Az országos átlag ekkor 0,3%! A bérelt földekről nincs adatunk.

A dualista korban a szabolcsi zsidók száma nőtt, ám arányuk összességében csökkent: 1880-ban 20.036 fő, (9,4%), 1910-ben 25.254 fő (7,9%), 1920-ban 26.311 fő (7,9%), 1930-ban fő 25.622 (6,6%) élt a megyében. A 19-20. század fordulójának környékén a megye szinte valamennyi településén élt zsidó, mintegy félszázra tehető azon helységek száma, ahol 30 főnél több izraelita volt.

A korszakban hitéleti változások is történtek, az időszak elején a zsidó irányzatok hivatalosan is elkülönültek egymástól. Ez a fajta megosztás csak a nyíregyházi és a nyírbátori zsidóságon belül ment végbe, e két helyen a status quo és az ortodox hitközség is jelen volt. Több településen ez utóbbi változata, a haszid irányzat is erőteljesen képviseltette magát.

A zsidóság politikai befolyásoló képessége a gazdasági hatalmával párhuzamosan nőtt, pl. 1874-ben a megyei törvényhatósági bizottság 219 virilistájából 61 volt a zsidó, 1914-ben pedig már 107 fő. A tehetősebb zsidók bizonyos tekintetben a dzsentrikhez igyekeztek hasonlítani, s velük gazdasági téren is együttműködtek.

A szabolcsi zsidók is kivették részüket a nagy nemzeti eseményekből, az 1848-49-es szabadságharcban nyújtott helyállásukat Klapka György tábornok külön is kiemelte. Az első világháborúban 220 szabolcsi zsidó halt hősi halált.

Miután 1938-ban megtörtént Csehszlovákia felosztása, majd egy évre rá Lengyelország németek és oroszok általi lerohanása, a környező országok világháborútól és a fasiszta ideológiától fenyegetett zsidósága Magyarországon remélt oltalmat. Ez csak részben sikerült, mert a magyar állampolgárságukat igazolni nem tudókat Szatmárnémetibe internálták, majd onnan 1941 nyarán, Kőrösmezőn keresztül Kame-

nyec-Podolszkba vezetett végzetes útjuk.

Az év elején végzett népszámlálás szerint a megye 428.423 lakosából 24.205 volt a zsidó (5,6%), és 403 a kikeresztelkedett. A megye közigazgatásilag kilenc járásra (Dadai alsó, Dadai felső, Kisvárdai, Ligetaljai, Nagykállói, Nyírbaktai, Nyírbátori, Nyírbogdányi, Tiszai járás), és egy megyei jogú városra, Nyíregyházára tagolódott.

Szabolcsban tíz olyan település volt, ahol 10 főnél kevesebb zsidó élt, harmincegy településen 10-30 fő közötti zsidóság találtatott. A skála másik végén az a négy helység (Nyíregyháza, Kisvárdai, Nyírbátor és Újfehértó) áll, ahol 1000-nél több zsidó lakott.

Ha a járásonkénti számokat vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy a nagyjából azonos népességű járáásokban nagyon eltérő a zsidóság száma.

Nagykállói	55.032 lakos	3.195 zsidó
Kisvárdai	53.303 lakos	4.865 zsidó
Dadai alsó	51.686 lakos	1.898 zsidó
Nyírbogdányi	49.839 lakos	1.637 zsidó

A Kisvárdai járásban a járási székhely, a Nagykállói járásban a fentebb említett Újfehértó, maga a járás központja, és Balkány emelte meg a zsidók összességét. A járáások másik csoportját a harmincezer körüli népességgel rendelkező közigazgatási egységek alkotják.

Nyírbaktai	31.208 lakos	1.797 zsidó
Nyírbátori	30.335 lakos	2.610 zsidó
Tiszai	29.975 lakos	1.273 zsidó
Ligetaljai	29.823 lakos	1.016 zsidó

E négy járást vizsgálva is az mondható el, hogy nagy eltérések vannak közöttük, a közel azonos össznépességhez van, ahol két és félszeres létszámú zsidóság tartozik.

A Dadai felső járás a maga 38.066 lakosával e két kategória között helyezkedik el, miközben e járásban mutatható ki a legkevesebb zsidó, 921 fő.

Az ország német megszállása előrevetítette a zsidók sorsának még rosszabbra fordulását. A német tervek végrehajtásához pontosan kellett ismerni a magyar zsidóság területi elhelyezkedését, létszámát. Ennek érdekében két szervezet is megindította a zsidók összeszámlálását. Április 4-én a belügyminiszter rendeletet adott ki, amelyben a hitközségeket utasították, hogy írják össze tagjaikat, az érintettek főbb adatainak a feltüntetésével. Párhuzamosan a német hatóságok parancsára a Magyar Zsidók Központi Tanácsa is felszólította a hitközség vezetőit, hogy 24 órán belül küldjék Budapestre a helyi közösség legfontosabb adatait.

Szabolcs vármegye zsidósága 1944-ben

1944. április 7-én a belügyminisztérium kiadta a 6163/1944. Res. sz. bizalmas rendeletét, amely a további lépéseket meghatározta. A zsidók összeszedését a kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, ill. az ezek területén lévő rendőrhatóságok területe sorrendjében kellett végrehajtani, végül a főváros zsidóságára került a sor. Április 7-én a Belügyminisztériumban tartott értekezleten Baky államtitkár már azt is bejelentette, hogy a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve.

A Kassai VIII. Csendőrkerület Parancsnokság vezetőjére, Tölgyesy Győző csendőr alezredesre várt a feladat, hogy a hatalma alá került 1. zóna mintegy 200.000 zsidójának a sorsát végzetes irányba terelje. Szabolcs megye területe is ehhez a zónához tartozott. A vármegyei zsidók összeszedését a távolabbi körzetekből idevezényelt csendőrök végezték. A gyorsaságot azzal indokolták, hogy ez az országrész közel van a fronthoz, sőt egy része már hadműveleti terület, ahol a politikailag megbízhatatlan egyének jelenléte káros.

Április 13-án Szabolcs megye alispánja szigorúan bizalmas jelleggel utasította az illetékes főszolgabírókat, polgármestereket, hogy gondoskodjanak a gettók és a gyűjtőtáborok kijelöléséről. Gettót két helyen állítottak fel. Nyíregyháza gettójába a Dadai alsó, Dadai felső, a Ligeteljai, a Nagykállói, a Nyírbátori, a Nyírbogdányi járásnak, és magának a településnek a zsidóit gyűjtötték össze. A maradék három járásban (Kisvárdai, Nyírbaktai és Tiszai) élő zsidók Kisvárdára kerültek. Parancsot kaptak arra is, hogy a hitközség közreműködésével Nyíregyházán ideiglenes kórházat állítsanak fel. Kisvárdán majd az izraelita elemi iskolát fogják ilyen célra használni.

A gettsítást elrendelő 1610/1944. M.E. sz. rendelet csak április 28-án lépett életbe, de ekkor már a megye összes zsidója gettóban vagy gyűjtőtáborban volt. A gettókat átmeneti tartózkodás céljából jelölték ki, innen a bevagonírozási központokba, tulajdonképpen a gyűjtőtáborokba kellett volna vinni a zsidókat, de Kisvárdán egyenesen a gettóból kísérték őket a vasútállomásra, ahonnan a haláltáborok felé indultak a szerelvények.

Április 16-án a Nyírtelek községhez tartozó Varjúlapos nevű tanyán, a Desseffy uradalom majorságában állították fel a trianoni határokon belüli első zsidó gyűjtőtáborot. A gettózás megkezdésekor a megbízhatatlannak nyilvánított zsidókat a csendőrök és az SS által különös szigorral őrzött gyűjtőtáborba vitték. Április 20-án a Nyíregyházi Zsidó Tanács arról értesítette a tiszti főorvost, hogy a Varjúlaposra telepítettek élelve szinte teljesen kifogyott. A tábor saját SD- és csendőrnnyomozó részleggel rendelkezett. Az itt lévőket innen deportálták Auschwitzba.

A zsidók elhurcolásának akciótérve április 16-án reggel 5 órát jelölte ki a gettózás megkezdésére. A tervben többek között ez olvasható: „Őrizetbe vétel előtt a zsidók felszólítandók pénzüik, ékszereik stb. egyéb értékeik előadására. Közölni kell velük, hogy ide többé vissza nem jönnek. Így ha valamit el is rejtenek, úgy vegyék elő és adják át.”

A főügyész motorkerékpáros összekötő járőrei naponta kétszer megjelentek a nyíregyházi, a nyírbátori és a kisvárdai őrökön abból a célból, hogy ha az akcióról valaki valamit kérdezni akarna a főügyesztől, azt csakis írásban, és kizárólag ezeken a járőrökön keresztül megtehesse.

Szabolcsban három csoportvezetőt jelöltek ki a zsidók összeszedésére, Tiszalök, Gáva és Kemece Balogh főhadnagy, Nagykálló, Nyíradony és Nyírbátor községe egy tartalékos hadnagy, Mándok, Kisvárdai és Nyírbakta Toldy és Hantay századosok alá tartozott.

A zsidók összeszedése a tervek szerint április 16-án megkezdődött, s általában úgy zajlott le, hogy a legszükségesebb ruhaneműket, élelmiszert vihették magukkal az érintettek, akiket aztán a zsidó közösségi épületbe gyűjtöttek össze. Ha ilyen az adott településen nem volt, akkor gyalogmenetben a legközelebbi településen lévő ilyen helyre kísérték őket. Szekerekre csak a betegeket és az öregeket rakatták. A közösségi épületekből legtöbbször még aznap vagy másnap elindították a zsidókat a kijelölt gettóba.

Nyíregyházán a gettóban lévők létszáma már az első nap meghaladta a háromezer főt. 1944. április 23. után a helybélieknek is be kellett vonulniuk.

Egy emlékkönyv szerint a Kisvárdai és a Nyírbaktai járás területén voltak olyan települések, ahol már április 8-án, vagyis kevéssel a sárga csillag viselésének elrendelése után a közösség tulajdonában lévő épületekbe zárták a zsidókat, majd behozták őket Kisvárdára. A visszaemlékezésen kívül erről más dokumentum nem szól. A vidékről behozott családokat két fatelepen, további mintegy 700 főt a zsinagóga környezetében, a Bét Hámidrásban és a Talmud-Tóra iskolában helyezték el.

Egy május 9-én kelt irat szerint Kisvárdán 7.013, Nyíregyházán 15.220 volt a létszám, az érintettek mindannyian központi ellátásra szorultak, mert az élelmezésük sajátjukból csak tíz napig van biztosítva. A megyei alispán május 11-én jelentette a Közigazgatási Bizottságnak, hogy a vármegyében található összes zsidó Nyíregyházán és Kisvárdán felállított elkülönített helyre lett bezállítva, a megye területén máshol zsidó egyén nincs. „Az eljárás minden zavaró esemény nélkül folyt le. A zsidók létszáma Nyíregyházán 16.606, Kisvárdán 6.932 fő...”

Gettónak általában azt a városrészt jelölték ki, ahol eleve a zsidók éltek. Ezeket az utcákat lezárták. Mivel adott számú lakásba, lakóépületbe költöztették a környékbeli zsidókat is, nagy volt a zsúfoltság, a járványveszély. Van olyan állítás, amely szerint Nyíregyházán, a gettósítás csúcspontján, kb. 150 házba és a hozzájuk tartozó épületekbe mintegy 18.000 embert zsúfoltak össze. Ez azonban nem lehetséges, mert abban a hat járásban, ahonnan a nyíregyházi gettóba vitték az embereket, az 1941-es népszámlálás szerint kb. 11.300, Nyíregyházán kb. 5.000 zsidó élt, vagyis összesen 16.300 fő. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az 1930-as összeíráshoz képest 1941-re valamivel több, mint 1.400 fővel csökkent a zsidók száma, s 1941-től 1944-ig ez a tendencia folytatódott, s ráadásul 1944-ben már sok férfi munkaszolgálaton volt, akkor lehetetlen, hogy 18.000 zsidó lett volna Nyíregyházán és környékén összegyűjtve.

A gettókra egy-egy SS-tiszt felügyelt, a csendőrök nekik tartoztak engedelmességgel, bár a csendőrök gyakorlatilag a gettóba bármikor bemehettek, és az oda bezártakkal mindent megtehettek, hogy a feltételezett értékek kutatása során veréssel, kínzással vegyék rá a gazdagabb zsidókat arra, hogy bevallják az értékek rejtékelyét.

A gettóból ki-ki lehetett ideiglenesen szökni, a Zsidó Tanács által kiállított és a nyíregyházi rendőrkapitányság által láttamozott, névre szóló igazolvánnyal hivatalosan is ki lehetett jönni, de csak elvétve adódott menekülés, pl. ha valaki munkaszolgálatos behívót kapott, vagy ha hamisított igazolvánnyal kijött. Arra is van azonban példa, hogy Kisvárdán a valódi behívót sem vették figyelembe, s nem engedték ki az érintett zsidókat a gettóból. Tudunk arról, hogy alkalmankénti kijövetelre, munkavégzésre igényeltek ki zsidókat a keresztény iparosok, vállalkozók.

Még rosszabb volt a helyzet a gyűjtőtáborokban, mivel azokban az életkörülmények még nehezebbek voltak, eltűnt a megszokott környezet is, s végképp lehetetlenné vált az, hogy a zsidók keresztény ismerősei, barátai, szomszédai valamilyen segítséget nyújtsanak. A megyében ilyen gyűjtőtábor volt Varjúlapon, Simapusztán, Harangodon és Nyírjes-tanyán. Ezekben is tovább folytatódott a zsidók megfélemlítése, vallatása. A harangodi gyűjtőtáborban Trencsényi József csendőrnagy vezetőjével szintén veréssel vallatták a zsidókat, ütötték a nőket és a gyerekeket is. A nyomozó a zsidók összeszedésekor Nagykállóban, majd Nyírbátorban teljesített szolgálatot. Egyszer összehívatta a harangodi táborban tengődőket és „kijelentette előttük, hogy mindenki úgy végezze a dolgát, ahogy ő parancsolja, mert különben itt döglőtök meg, bűdös, kommunista zsidók”. Máskor a tábor összes lakóját ún. fegyelmező gyakorlatokra utasította, az őrszobán verte azokat, akiknél eldugott értékeket sejtettek. Kikötötte és verte, illetve verette azokat, akik a táborból szökni próbáltak. A neki tetsző nőket megerőszakolta. A harangodiak elszállítását követően a Nyírbogdányi járáshoz tartozó Nyírjes-tanyára került Trencsényi.

Itt mások is kegyetlenkedtek a foglyokkal, rendszeresen kivittek néhány embert a táborból és megverték őket. A tanyán volt néhány verem, melyben krumplit tároltak, az annak őrzésére kirendelt fiatal férfiakat is ütlegelték. Ezekben a brutalitásokban a csendőrök és a németek is részt vettek. A táborban volt egy borbányai bábaasszony, aki tüzetesen átvizsgálta a nőket, hogy nem nyeltek-e le, nem dugtak-e el ékszer vagy aranyat. Még a nők méhét is megnézte.

Május 8-án és 9-én, Munkácson a német Különleges Bevetési Osztag parancsnokai és Endre László vezetésével a magyar küldöttség tagjai arról tanácskoztak, hogy milyen ütemben hajtsák végre a Kassai Csendőrkerület alá tartozó első zóna, és az Észak-Erdélyt érintő második zóna zsidóinak deportálását. Az itt született döntés szerint: „...a zsidók elszállítását május 14-én veszi kezdetét...110 szerelvény szállítja a zsidókat Kassa állomásra, ahol is a német rendőrség veszi át a szállítmányokat. Jelzés: német munkásköltöztetés. A szerelvény 3000 főt szállít...Polgármesteri kötelesség: 2 napi étellel ellátni a szállítandókat. Személyenként 40 dkg az útravaló.”

A jelzett napon Szabolcsban valóban kezdetét vette a gyűjtőtáborok kiürítése. Elsőként a legzsúfoltabb, Nyírjes-tanyáról vittek el embereket Auschwitz II. Birkenau-ba.

Egy május 16. körül keletkezett kimutatás szerint Simapusztán 4.000, a nyírjesi táborban 4.100, a harangodi táborban 2.550, a zsidó szükségkórházban 367 ember volt, vagyis összesen kb. 11.000 fő volt Nyíregyháza környékére összegyűjtve.

Május 20-án Harangod és Simapuszta következett, az előbbi teljesen fel is számolták. A közigazgatásban általában pontosan hajtották végre az utasításokat, ritkaságszámba ment, ha némely vezető passzivitást tanúsított, vagy lemondott. Ilyenre

Szabolcsban akadt példa, hiszen dr. Jékay Ferenc főispán ezt május elején megcselekedte. Utódat, Thuránszky Pált május 22-én iktatták be, ekkor Szász Lajos iparügyi miniszter Nyíregyházán többek közt ezt mondta: "...senki sem célozza a zsidók kiirtását, kipszittását, sanyarogatását. A kormány mind ez ideig egyetlen olyan intézkedést sem tett, amelyből az volna következtethető, hogy ezek a magyarsághoz nem méltó célok lebegnek a szemé előtt."

Az igazságot látta, aki látni akarta, többek közt a jelenlévő, volt megyei főispán Erdőhegyi Lajos is, aki azt mondta az új főispánnak, hogy "Miert engeded, hogy a minisztered ennyi magyar úr jelenlétében hazudjon, ...vidd ki kocsin az állomásra, hadd lássa, mint bannak ott a zsidókkal."

A beiktatás napján, vagyis május 22-én, majd 24-én ismét Simapusztáról vittek el a zsidókat, május 26-án és június 4-én újfent a nyírjesi tábor volt soron. Ez utóbbi helyről deportáltak azokat is, akiket május 2-án reggel a varjúlaposi táborból hoztak át 155 szekérrel. Varjúlaposra korábban 45 községből 6.689 zsidót gyűjtöttek egybe. Május 29-án és 31-én számozták fel a kisvárdai gettót.

A zsidókat szállító vonatok Nyíregyházáról, Nagykállóból és Kisvárdáról indultak. A megveszékhegyről 5 szerelvény vitt el 14.707 embert, de tudjuk, hogy ettől kb. 1.900 fővel többen voltak Nyíregyházára és környékére koncentrálni. A "hiányzókat" a harangod-birketanayi gyűjtőtáborban fogva tartott nyíregyházi zsidókat vagonfroztták be a nagykállói vasútállomásra.

Kisvárdáról két transzportban 6.935 zsidót vittek el. A vasútállomásokra a zsidókat gyalogmenetben vezényelték ki, csak a betegek és mozgásképtelének ülhettek a kirendelt lovas fogatokra.

Június 5-re Szabolcs megye "zsidómentes" vármegye lett, ahogyan ezt a főispán kifejtette. A megyei zsidóság veszteségét jelzi, hogy 1941-ben még több mint 24.000 zsidó élt itt, 1949-ben csak 3.822 izraelitát számláltak össze.

Kisvárdai és környéke zsidósága

A fenti fejezetcím alatt Felsőszabolcs központjának, és a körülötte lévő, a Kisvárdai és a Tiszai járáshoz tartozó települések zsidóságának a történetét mutatjuk be. Nem minden lakóhely kapcsán találtunk tényeket, adatokat, másfelől az áldozatok tekintetében többször eltérő információval is rendelkezünk. Ezek utólagos ellenőrzése igen nehéz, de ahol lehetett, ezt megtettük. A községekről közlendő tudnivalóknak nem csupán az ismerethiány szabott határt, hanem a kiadvány kötött terjedelme is.

A szócikkekk felépítésében azt a logikát követtük, hogy a demográfiai adatok után a zsidó közösség működésére, annak tagjaira vonatkozó ismereteket tárunk fel, majd a vészkorszak helyi eseményeit ismertetjük, végezetül az áldozatok névsorát adjuk közre.

Ajak-Kékcse

Ajak

A Kisvárdai járásba tartozó helységben a 18. században telepedtek meg a zsidók. 1770-ben Vandernath Gerhardi és Telekiné birtokán 5-5 zsidó élt. Salamon József bormérő volt gróf Vandernath Gerhardi birtokán, Hersli Mózes bormérő gróf Teleki Jánosné uradalmán. A zsidó lakosság 1784/85-ben 27, 1836-ban 15 fő, 1842-43-ban 21 fő, 1848-ban, 3 háztartásban 13 zsidó, 1880-ban 74, 1890-ben 77, 1900-ban 90, 1910-ben 83, 1920-ban 64, 1930-ban 63 fő. 1941-ben a 3044 főnyi lakosból 56 izraelitát és 3 kikeresztelkedett embert mutattak ki. 1942-ben a számuk 50, 1944-ben 60 fő.

Foglalkozásuk olyan, mint más zsidóké: kerekedők, iparosok földbérilők. A hitközség 1902-ben alakult meg, a kisvárdai rabbinátushoz tartozott. Volt templomuk, temetőjük és vallási iskolát, chédert is működtettek mintegy tucatnyi gyerekekkel. Az I. világháború után Klein József, Rosenfeld Ábrahám, Weinberger Hermann italmérő volt, Wertheimer Imre terménykereskedő, Weisz Sándor iparos, Halmi Géának malma volt. 100 holdon felüli birtokos volt: Halmi Géza, Herskovics Jenő, 20-50 holdon gazdálkodott: Blau Weisz Mártonné, Schwartz Ferenc, Friedlander Mór.

1938-ban a Csehszlovákiába készülő magyar szabadcsapat, az ún. „Rongyos Gárda” itt is elidőzött, ekkor a zsidó lakosságot atrocitások érték részükről. A világháború során a fiatalokat munkaszolgálatra vitték, többen a keleti fronton haltak meg. 1944 áprilisában a félszáz főnyi zsidóságot a kisvárdai gettóba szállították. A gettóban természetes halált halt Fischer Adolf. A gyűjtőtáborból május végén az ajakiak is Auschwitzba kerültek. Egy zsidóságról szóló enciklopédia szerint június 25-27 között vitték őket, de ez tévedés. Egy emlékkönyv szerint csak öten maradtak életben, bár ennek ellentmond, hogy az 1949-es népszámláláskor 9 fő vallotta magát izraelitának. A különbség abból eredhet, hogy néhányan a munkaszolgálaton lévők közül is hazatértek.

A zsidó imaház a Rákóczi út elején volt. A zsidó temető a 4. főút elkerülő szakasza miatt az 1970-es évek elején megsemmisült. A holokauszt áldozatai közül több személynek a neve a kisvárdai zsinagóga emlékfalán is olvasható.

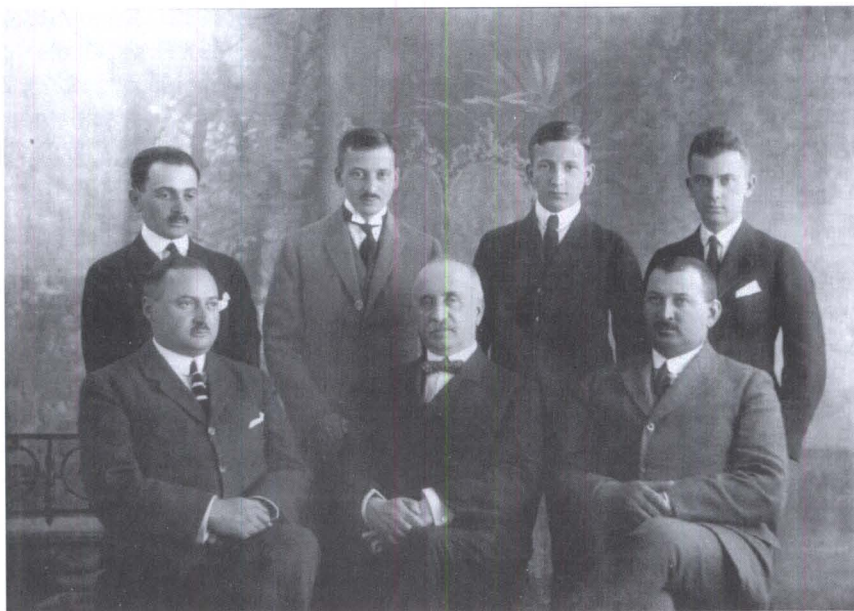
A vészorkorszak helyi áldozatai: Altmann Zsuzsanna (1919), Auslander Jenő (1914), Auslander Lina (1886), Beck Jolán (1907), Braun Debora (1904), Cziegler Etelka (1912), Cziegler Erzsébet (1938), Cziegler Gábor (1930), Cziegler Judit (1936), Cziegler László (1941), Dávid Mariette (1929), Dr. Hellinger Andor, Fehér Nelli (1896), Fischer Jenő (1899), Fischer Lajos, Fischer Miklós, Fülöp Anna (1912), Fülöp György (1937), Gluck Gábor (1936), Gluck Irén (1910), Gluck Károly (1939), Junger Béla (1931), Katz Sándor (1883), Klein Ferenc, Klein Miklós (1899), Klein Tamás (1927), Kohn Margit, Kohn Miklós, Klein Katalin (1942), Kohn Mór (1902), Lebovitz Sára (1898), Leopold Lili (1909), Moskovics Éva (1924), Moskovics Sára (1900), Moskovics Jenő (1898), Moskovics Jenő (1901), Moskovics Öcsi (1934), Moskovics Vera, (1921), Oesztreicher Miklós (1909), Pavel Erzsébet (1939), Pavel Hermann (1880), Pavel Ibolya (1937), Pavel Ignác (1910), Reichman Regina (1895), Reichman Simon (1897), Rétházi Irén (1911), Rosenfeld Ábrahám, Rosenfeld Gábor (1939), Rosenfeld Irén, Rosenfeld Katalin (1928), Rosenfeld Miklós (1924), Schwarcz Erzsébet (1907), Schwarcz Erzsébet (1909), Schwarcz György (1936), Schwarcz Mária (1934), Szigetvári Ilona (1912), Weinberger Miklós (1920), Weinberger Emma (1917), Weinberger Henrik (1908), Weinberger Herman (1894), Weinberger Károly (1917), Weinberger Miklós (1909), Weinberger Róza (1894), Weinberger Sándor (1925), Weinberger Yuri (1929-30?), Weissenberg Ernő (1908), Weisz Erzsébet (1922), Weisz Ferenc (1924), Weisz Helén (1893), Weisz László (1927), Weisz Sándor (1898)

Anarcs

A Kisvárdai járás települése, ahol már 1740-ben Izsák Absolon szeszfőző Vay Borbála birtokán. 1747-ben a Gregorius Jakobovics nevű adózó és hozzátartozói éltek a faluban, összesen 3 fő, köztük az 1740-ben már ott élt Izsák Absolon. 1770-ben 5 zsidó, 1784/85-ben 5, 1836-ben 12, 1842--43-ban 19, 1848-ban 4 háztartásban 21, 1870-ben 66, 1880-ban 105, 1890-ben 132, 1900-ban 128, 1910-ben 99, 1920-ban 102, 1930-ban 91 zsidó élt. Az 1941-ben végzett népszámláláskor a 2153 főnyi lakosból 63 izraelita vallásút és 2 kikeresztelkedett egyént találtak.

A hitközség a 19. század elején alakult meg, a kisvárdai rabbinátushoz tartozott. Intézményei voltak: imaház, temető, chéder és a mikve. A legtöbb zsidó kereskedelemmel és kézműiparral foglalkozott. Sokan felvásárolták a burgonyát és a többi helyi terményt, és a környező városok piacaira vitték eladni. A falu legvagyonosabb zsidó családja Diner Ede és leszármazottai voltak. Ede fiai már a közeli Kisvárdán laktak, és István kitért. Az I. világháborútól kezdve Diner Ede és fia ecetgyárat működtetett Anarcsban, melynek gyárvezetője Zimmermann Ferenc volt. Volt olajmalmuk is, melyet Berkovics József vezetett. A Diner családnak jelentős földbirtokuk és saját cséplőgépük, autójuk is volt.

Burger Mór, Friedlander Hermann italméréssel, Marmorstein József, Fehér Sándor burgonyakereskedéssel foglalkozott. Weinberger Jakab, Jene Ferenc cipész volt, Halmi Géza és Schlezinger József cséplőgép tulajdonos.

Az Anarcson is birtokos Diner család

Az 1938-as első zsidótörvény után a megélhetésük nehezült, sokan elvesztették munkájukat. Mások munkaszolgálatra vonultak, köztük Klein Imre is. Ő 1905. március 18-án született, anyja neve Auspitz Ida. Ő többet nem tért vissza családjához. Kaufmann Nándor a 261/7. munkásszázadnál szolgált.

Április közepén az anarcsi zsidókat is a közeli kisvárdai gettóba szállították. Egy emlékkönyv szerint május 30-án deportálták Auschwitzba, de ezen a napon nem történt bevagonírozás, csak 29-én és 31-én. A háború után 8 fő tért vissza, 1949-ben még 6 embert regisztráltak izraelitaként, de ők később elhagyták a községet. Az 1960-as évektől zsidó nem található Anarcson.

A vézskorszak helyi áldozatai: Adler Erzsébet (1905), Bodor László (1919), Burger Emil (1904), Burger József (1899), Burger Mendel, Burger Mózes (1872), Burger Rózsa (1910), Dicker Abrahám, Dicker Béla (1905), Dicker Jenő, Dicker Malka, Dicker Móric, Dicker Nesu, Dicker Jakab, Dr. Arató Mór (1892), Feldmann Anna (1903), Feldmann József (1900), Fischer Irén (1901), Frank Rózsa (1910), Friedlander Aranka (1905), Friedlander Hanna (1902), Friedlander Herman (1875), Friedlander Hers (1885), Friedlander Móric (1870), Friedlander Rebeka (1887), Friedlander Regina (1884), Friedlander Rózsi (1900), Gál Ibolya (1914), Glück Magda (1923), Gottlieb Aranka (1905), Gottlieb Batsheva (6 éves), Gottlieb Hanna (1904), Gottlieb Judit (1909), Gottlieb Mordechaj, Gottlieb Róza (1900), Gottlieb Rózsi (1902) Gottlieb Sári (1905), Gottlieb Sisel (1904), Gottlieb Zeldá (1910), Grósz Olga (1880), Grünbergerné (1900), Guttmann Ilona (1915), Kaufmann Lajos (1875), Kirilovsky Fanni (1880), Klein Edit (1935), Klein Elza (1938), Klein Erzsébet (1906), Klein Hanna (1876), Klein Hermann (1880), Klein Imre (1904), Klein József (1933), Klein Margit (1930), Kohn Miklós (1911),

Lantos Endre (1906), Lichtblau Hanna (1922), Marmorstein Ágnes (1930), Marmorstein Edit (1928), Neményi Zoltán (1901), Ritzer Szeréna (1913), Rosenfeld Mária (1897), Róth Malvin (1909), Róth Irén (1908), Róth Vilmos (1886), Rövid Gyula (1918), Schwartz Adolf, Ungár Eszter (1904), Ungár József (1927, Ungár Miklós (1927), Weinberger Béla (1938), Weinberger Hermann, Weinberger Jákob (1880), Weinberger Jenő (1924), Weinberger Magda (1928), Weinberger Regina (1888?-1890?), Weisz Gizella (1907), Winkler Janka (1894)

Benk

A Tiszai járás eme településén 1836-ban 10, 1848-ban 2 háztartásban 7, 1870-ben 16, 1880-ban 20, 1890-ben 30, 1900-ban 31, 1910-ben 29, 1920-ban 29, 1930-ban 8 zsidó élt itt. 1941-ben 18 izraelita vallású egyén lakta a 699 fős települést.

A csekély számú zsidóságot is megbélyegezték a különböző zsidóellenes jogszabályokkal. 1944 húsvétja után csendőrök jelentek meg a faluban. Egy visszaemlékező szerint ekkor már csak 7 zsidó volt itt. Őket összeszedték, szekérre rakták, és Kisvárdára vitték. Május végén innen indultak vonattal Auschwitzba. Senki sem tért vissza közülük, így érthető, hogy az 1949-es népszámláláskor már nem tudtak zsidót kimutatni a településen.

A vézskorszak helyi áldozatai: Farkas Regina (1902), Farkas Lajos (1899), Fried Bernát (1899), Goldstein Antal (1905), Klein Henrik (1907), Weinberger Róza (1897).

Dombrád

A Kisvárdai járás települése, ahol az 1770-es adózási lista szerint 9 zsidó élt. Krucsay László birtokán Mártonovics József, Lónyay Zsigmondnéen Mihálylovics Jakab bormérőket és családjukat találták az összeírók. A település kutatója, Sipos Kálmán református lelkész az 1780-as években a református templom építéséről készített kéziratos egyházi feljegyzésekben ilyen bejegyzésekre bukkant: „A Hersli zsidót kifizettük ... A Hersli zsidónak egész esztendeig való szükséges dolgokért fizettünk nyolcadfél márvásokat ... Kifizettük egészen a Sárga Zsidót.” Hersli (Hirsch) és Sárga (Gelbmann) zsidók feltehetőleg vagy anyagot szállítottak, vagy hiteleztek a református templom építéséhez.

A községben az elsősorban Galíciából beköltözött zsidóság száma 1784/85-ben 10 fő, 1828-ban 11, (Ontelegen 9) 1836-ban 15, a 1840-ben 29, az 1848-as zsidó népszámlálás szerint 10 háztartásban 40 fő. 1870-ben 221, 1880-ban 236, 1890-ben 296, 1900-ban 309, 1910-ben 329 fő. Ez utóbbi a legnagyobb létszám az itteni történetük során, mert 1920-ban csak 286, 1930-ban 234 főt találtak. 1941-ben a 6.688 főnyi lakosságból 193 egyént találtak az izraelita vallás hívének, 2 főt kikeresztelkedett zsidónak minősítettek, és volt 1 jiddis anyanyelvű egyén is.

A zsidókat a földesurak által nyújtott kedvezmények vonzották Dombrádra. 1848-ban 1 kocsmáros és 7 kereskedő volt köztük, később is ez utóbbi foglalkozás maradt a jellemző. Ők a faluban termelt árukat, elsősorban a dohányt és a burgonyát árusították, adták tovább. A következő században már néhány kisiparos, cipész, szabó, kovács, mézszáros, kárpitós, asztalos is élt köztük, hivatalnokok és orvosok is kikerültek közülük. Zsidók voltak a szeszgyár, a malom, a fűrésztelep és a gyógynövény feldolgozó tulajdonosai. A faluban három zsidó „nagybirtokos” is élt.

A zsidó kézben lévő gyógyszertár

A dombrádi, onteleki zsidók a 18. század végén valószínűleg az 1796-ban alakult kisvárdai hitközséghez tartoztak. Önállóságra csak 1868-ban tettek szert, ekkor az ortodox irányzathoz csatlakoztak és a kisvárdai rabbikerülethez tartoztak. 1880-ban 222 a dombrádi zsidóság létszáma, akik elhatározzák, hogy 14 Onteleken élő zsidóval zsinagógát építenek.

1885-ben dombrádi anyahitközséghez csatlakozott Tiszakanyár, Borgászka (5 zsidó) Karkhalom (9 zsidó) Rekahomoka (4 zsidó). Imaházuk a 18. század végén épült, később felújították és megnagyobbították, és immár zsinagógának nevezték. A 19. század végén építették meg a rituális fürdőt. A kis hitközség a rabbin kívül tanítót, kántor-metszőt, melámedot és sameszt is alkalmazott, jesivát, chédert és elemi iskolát is tartott fenn, ún. zugiskolák is működtek.

1890-es években alakult meg az izraelita elemi iskola, melynek „tanári karát” egyetlen tanerő képezte. Az egy tanteremből álló iskola is a millenniumi években épült. Az 1911. október 30-i meghívó szerint az iskolaszék tagjai között volt Altman Dávid, Weinberger Ferenc, Friedmann Hajem rabbi. Az iskolában keresztény gazdák gyermekei is tanultak. A zsidó néptanítók közül ismert volt Trattner Lipót, az 1920-as évektől Pálosné Schwarcz Stefánia, Izsák Etelka, Friedlander Henrik, Schwarcz Győző. 1927-ben a tanító Weiner Stefánia. A hatosztályos felekezeti iskola a tanulói létszám csökkenése miatt 1933-ban megszűnt, az 1936/37-es tanévben 11 gyerek után fizették az iskolafenntartói díjat az izraelita szülők a református iskolában. Néhányan a kisvárdai zsidó elemi iskolába jártak.

Egyesületként működött a Chewra Kadisa, a Nőegylet, a Gemilát Cheszed pénztár, a Tiferet Bachurim és a Chewra Sász. 1911-ben választották rabbivá Fried-

mann Chaimot, 1920-ban pedig Leichtag Efraimot, aki az 1944-es deportálásig volt a hitközség elöljárója. Ők a környékbeli zsidóság legműveltebb rabbijai voltak. Friedmann Chaim maradványait az Izraelben élő leszármazottak a dombrádi temetőből kivitték a Szentföldre.

Az 1848-49-es szabadságharcban sok zsidó vett részt, közülük kiemelhetjük Altmann Manó tizedest. Az I. világháború alatt és után sok zsidó kitüntetést kapott bátorságáért. A harcokban 12 zsidó halt hősi halált. A háború után román csapatok szállták meg a települést, sok házat és üzletet kifosztottak. A fehérterror idején a helyi zsidókat nem érte bántódás.

A hitközségben élő néhány cionista érzelmű zsidó nem fejtett ki lényeges tevékenységét, a cionista ifjak közül néhányan elhagyták a falut, és olyan városokba költöztek, ahol bekapcsolódhattak a mozgalmakba. A zsidó nők 1930-ban Izraelita Nőegyletet hoztak létre a rászorulóknak segítése érdekében.

1935-ben a parasztok egy Ásó és Sarló nevű szervezetbe tömörültek és a zsidó üzleteket akarták kirabolni. Egy világháborús zsidó tiszt önvédelmi alakulatot szervezett, amely az erőszakra erőszakkal felelt, s ez lecsillapította az indulatokat.

1938-tól a korlátozó intézkedések Dombrádon is éreztették hatásukat. A kisebb-nagyobb birtokokat kisajátította az állam, a zsidó tisztviselőket elbocsátották, sok kereskedő és iparos engedélyét nem újítták meg.

A második zsidótörvény (1939. május 5.) után a református vallású Kis utcai Szűcs Ferenc a zsidók iránt érzett rokonszenvét úgy fejezte ki, hogy csaknem 40 éves korában körülmetéltette magát a hitközségi sakterrel. Később emiatt a szomszédok bolondnak nevezték. 1944. október 16-án e tetteért elhurcolták és agyonlőtték.

Orosz Károly és Sipos Kálmán: Dombrádi olvasókönyve felsorolja az 1939-ben a településen élt azon zsidó családok neveit, akik szombattartók voltak: Tischler, Herskovits Lajos, Spengler, Salamon Hermann, Weinhandler, Hoffstatter Armin, Schumacher, Klein Dezső, Schuhandler, Lefkovits Mór, Markusz Izrael, Goldmann Samu, Deutsch Ignác, Klein Ignác, Márkus Lajos, Rósenbaum Ferenc, Rósenberg József, Schwarcz Mór, Schwarcz Samu, Weisz Emil, Reisz Izrael, Feischer, Danzinger Mór, Rósenbaum Adolf, Schwarcz Ignác, Fettman Márton, Reisz Jenő, Ganzfrier Lajos, Weiszfeld József, Altmann Mór, Czeisler Lipót, Kornfeld Izidor, Blum Sándor.

A dombrádi Rothmann Görgy, Krón Blanka és Kornfeld Judit

1942-ben a férfiakat munkatáborba vitték és a bevonulás után ukrainai menetszázadba osztották be. Néhányan orosz fogsága kerültek, legtöbbjük a hideg és az éhség áldozata lett, másokat útközben lőttek agyon a keretlegények. Néhány egyén sorsát konkrétan is ismerjük.

Dancziger Mór mészáros a 122. VEP-pel, honi, lengyelországi és ausztriai munkaszolgálatot teljesített és 1945. május 11-én szabadult fel. Elvesztette anyját, feleségét, 3 gyermekét és 4 testvérét.

Goldmann György malomtulajdonos a 108/11. századdal Oroszországban teljesített szolgálatot, majd fogságba esett, ahonnan 1945 decemberében tért vissza. Elvesztette anyját, 2 fivérét, azok feleségét és gyermekeit.

Klein Ignác sütőmester a 101/327. századdal teljesített munkaszolgálatot és 1944. október 12-én szabadult fel. Elvesztette anyját és hűgát

Klein Sámuel cipész a 108/26. századdal teljesített munkaszolgálatot és 1944. december 1-jén szabadult fel. Anyja, felesége, 2 gyermeke és testvére a náci áldozata lett.

Rosenberg Zoltán kereskedő az 5/3, 3/7 és 701/2. századokkal teljesített szolgálatot és 1945 februárjában szabadult fel. 17 tagú családját kiirtották.

Schwarz Ferenc tisztviselő, a 108/35., 482. Klg. és a 122. VÉP-nél teljesített szolgálatot, 1945. április 1-jén szabadult fel. Elvesztette apját, feleségét, 2 gyermekét, 2 testvérét, 2 sógorát, 2 sógornőjét és azok 2 gyermekét.

Schwartz Zoltán, aki 1907-ben született, és egy Csajta (németül Schachendorf) nevű helyen volt munkaszolgálatos.

Halmos szerint a munkaszolgálatra behívottak közül: Berger Géza, Danczin-

ger József, Danczinger István, Erdős László és Goldstein Miklós is meghalt.

Az 1944-ben Domrádon élt zsidó családok lakhelyei:

A Tisza borozótól/Kossuth u. a szobor felé haladva. Jobb oldalon.

(Sapozi) Márkus Lajos - vegyeskereskedés - 6 saját és 3 rokon gyereket neveltek. Két segéd és két nevelt gyerek élte túl a deportálást.

Földes Miklós magántisztviselő és családja.

Czeisler Lipót pék a háború előtt meghalt. Felesége a deportálás áldozata. Leányuk, Kleinné még rövid ideig fiával, Klein (Barabás) Ferencsel és Olga leányával a községben élt. Rőfösüzletük volt. Amerikába mentek.

Czeisler Móric (Mapi) gazdálkodó (nőtlen).

Czeiler Aladár pék és családja.

Krohn Tibor földbirtokos és családja - Krohn bank.

Altman Mór és felesége.

Sichermann (Erdős) István kereskedő és családja.

Fischmann Herrmann családja.

Burger Sándor és családja. Felesége élte túl, aki Nyíregyházán halt meg,

Rózenberg Andor textilkereskedő családja,

Leichtag Efraim családja, két leánya élte túl,

Salamon Hermann bádogos és családja. A férj 1920-ban meghalt. Felesége és leányai Auschwitzban, fia: az 1. világháborúban halt meg.

Rósenbaum Adolf, Danczinger Mária hentesek. Rósenbaum Ferenc rőfös.

Danczinger Mihály túlélte a vészkorszakot.

Dr. Kornfeld János orvos - orosz hadifogság után Budapesten élt.

Weinfeld József úri szabó, 6 gyerekekkel. Magda leánya élte túl a világháborút, aki Cigándra ment férjhez.

Feltmann Márton férfikonfekció üzlet. Gyereke meghalt, a szülők megmenekültek, Nyíregyházán telepedtek le.

Grünfeld Bernát sakter, fia, Lipót menekült meg, Izraelben él.

Klein Tibor rőfös és családja meghalt, testvére, Klein Andor szatócs Budapestre került.

Lefkovichs Mór (Icku) és felesége, fia - meghalt. Cipészek voltak.

A másik oldalon laktak:

Rozenberg család, kereskedők, 5 fiúk közül László, Zoltán és Sándor menekült meg.

Dr. Bede István keresztény állatorvos zsidó származású felesége. Még a deportálás előtt meghalt.

Krohn Zoltán gazdálkodó Elia és Komél testvérével - a fasizmus áldozata.

Dr. Heller Pál orvos feleségével deportálás előtt öngyilkosok lettek.

Friedmann Kálmán suszter - 1920-ban elkerültek Nyíregyházára.

Ganzfried Lajos szabó és családja az 1920-as években meghaltak.

Rózsa Kálmán és felesége, Schwarcz Berta vegyeskereskedése - fasizmus áldozata.

Dr. Buchalter Nándor orvos - családja nem volt - megmenekült, 1950-ig Dombrádon volt, majd Budapesten. Miskolcon halt meg.

Gottdiner Ignác és Heisler Vilmosné kocsmája - fasizmus áldozatai. Heislemé

leánya, Zsuzsa menekült meg.

Reisz Jenő és családja - 7 gyerek. Az apa a háború előtt meghalt, egy leányuk, Adél maradt meg.

Nagy Jenő patikus és fia, Nagy László családja. Az idős gyógyszerész felesége halt meg. A többiek a háború után még működtették a gyógyszerterát. Később Kisvárdán, majd Nyíregyházán voltak gyógyszerészek.

Danczinger család - két gyerek, Móricz és Janka menekült meg.

Márkus Izrael cipész a háború előtt meghalt, családja sem élte túl.

Klein Dávid és felesége cselédek voltak, a fasizmus áldozatai.

Reizmann József (Hóttig Jóska) - szegények voltak.

Krohn Farkas (Lébi) földbirtokos, gabonakereskedő.

Friedrich Sándor rőfösüzlete. 4 leánya közül csak Vera élte túl a pusztítást. Az apa a háborúból visszatért, Budapesten halt meg. Testvére, Friedrich Andor Nyírbátorban telepedett le.

Reisz Izrael oltottmész-kereskedő és családja. Irénke és Hermann maradt életben.

Herskovits Mór és veje, Herskovits Lajos asztalos. Miklós és Barna fiuk élte túl.

Schwarcz Adolf vegyeskereskedés és fia, Schwarcz Vilmos szabósága. 10 tagból csak Szalai (Schwarcz) Vilmos menekült meg. 1992-ig, haláláig dolgozott.

Weisz Emil vegyeskereskedő felesége és 3 fia a fasizmus áldozata.

Grünfeld és Bisztricer Metód utódai és Wolf Ignác családjával. Andor fiuk maradt meg.

Friedmann Chaim rabbi és családja. A szülők az 1. világháború végén elhaláloztak. A későbbi rabbi, Leichtig Efraim Friedmann Chaim veje.

Schlanger Lajos asztalos és családja - a fasizmus áldozata.

Rozenberg Ignác samesz és testvére Samesz Andor -Izraelbe mentek.

Dr. Propper (Pálos) Miksa orvos. Felesége után keresztény lett, mégis elvitték. A fasizmus áldozatai lettek.

Izsák Etelka tanító, a háború után Máriapócs, Nyíregyháza, Budapest voltak a lakhelyei.

Wind Vilmos és leánya, Bella fűszerkereskedő. 7 gyerek közül csak Gyula jött vissza. Dombrádon élt, majd a pécsi szeretetotthonban halt meg.

Schwarcz József (Küszködi) és felesége. A férj a háború előtt meghalt, a feleség úgy menekült meg, hogy előtte a nagykállói ideggondozóban a zárt osztályra került.

Krohn Mór és vak édesanyja. A fiú elszegényedett terménykereskedő. A háború előtt meghaltak.

Berger familia - az 1920-as években elkerültek.

Lefkovits család - 8 gyerekekkel éltek szegényes körülmények - 1920-1930 között kivándoroltak Amerikába.

Schwarcz Ignác állatbőr-kereskedő, felesége és két gyereke. A szülők a háború előtt meghaltak, a gyerekek elkerültek a faluból.

Schwarcz Móric vegyeskereskedő- népes családból Székely (Schwarcz) Ferenc és Elia leánytestvére férje menekült meg.

Klein Andor vándorkereskedő, 7 gyerek. Veje Czizler Manó szárított marha-,

disznóbél-kereskedéssel foglalkozott. A fasizmus áldozatai lettek.

Kornfeld család - földbirtokos, 6 leány, 5 fiú. Két orvos fiúk menekült meg.

Goldmann Sámuel építő- és tüzelőanyag-kereskedő. 7 gyerekük volt, György, Erzsébet, Boriska, Lili menekült meg. A család leszármazottja volt a híres „Meseautó” utasa, Gál (Goldmann) Béla, a neves filmrendező.

Klein Miksáné és családja, 7 gyerek. Izsó és Szerénke az 1930-as években kiment Amerikába. Itthon a háború előtt meghalt egy gyerek. Egy másik édesanyjával a deportálás áldozata. Ignác és Samu Dombrádon, Vilmos Budapesten élt, majd Amerikába mentek

Weisz Salamonné, Márkus Számuelné - két idős asszony a fasizmus áldozata.

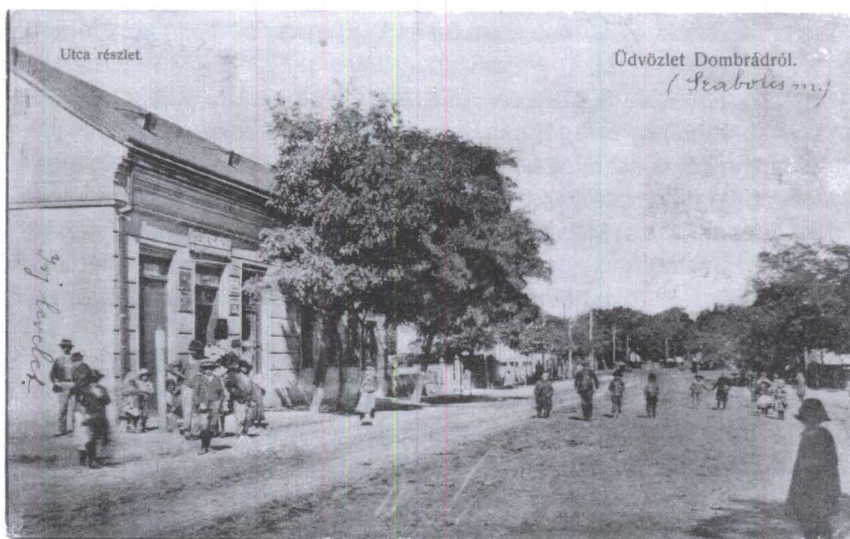
Tanyán laktak:

Ehrenreich Lajos és családja - ahol Groszberg József volt az intéző.

A karkhalmi szeszgyárat 1920-ban Engel és Rothmann bérelte - nem laktak Dombrádon.

Blau (Bodor) Zsigmond földbirtokos és családja a református hitre tért. Nem gettózták és nem deportálták őket. Tanyájukon Róth Mór volt az intéző, a deportálás előtt elkerültek. Fiuk Rudas (Róth) Imre orvos lett

A Propper nevű földbirtokos család nem élt Dombrádon - a nagyhalászi Fried Bertalan bérelte a területét.

Dombrádi utca üzlettel

Dombrádba olvadt be Ontelek. A településrész zsidó temetőjében a legrégebb magyar nyelvű sírkő az 1842-ben született Groszman Sámuel földbirtokosé. A földbirtokos a Groszmajer családdal a német eredetű Kirchmayer család házában lakott. A Groszmajer család az Altmann malom főreszvényese volt. Müller Ignác kereskedő, veje, Katz Vilmos cipész volt. Fiuk, lányuk túlélte a deportálást. Rózsika a dombrádi Adler fiúval kötött házasságot, és Izraelbe ment. Adler Mór és családja a legszegényebb

volt, a temető oldalán összetákolt épületben élt, két fia élte túl a deportálást, Izraelben él. Goldstein Emil és családja az 1920-as években Debrecenbe költözött.

1944 áprilisában az ortodox anyahitközség tagjainak létszáma 196 fő, adózónak száma 34 volt. Hitközségi elnök és rabbi ekkor nem találtatott, ehhez kapcsolódóan megjegyezték, hogy a hitközség tagjainak jelentős része munkaszolgálatos, az elnöki poszt is ezért betöltetlen. Az anyakönyvvezető rabbiságot Leichtág Efraim látta el. Rajta kívül volt még 3 hitközségi alkalmazott is, működött a 25 főt számláló Chewra Kadisa, s tulajdonuk volt egy 700 négyszögöles temető, a rabbi, a metsző és a templomszolga lakása, volt templomuk és rituális fürdőjük is.

A helybeli zsidóság sorsa is a német megszállás után teljesedett be. A zsidókat és a konvertáltakat a csendőrök és a helyiek közül néhányan egyre többet zaklatták. Április elején egy lengyel zsidót a csendőrök éjszaka lelőttek, s egy kerítés tövébe dobtak. 1944. április 15-én, szombaton este 10 órakor a református templom harangjának a jelére a leventéket kétnapi étellel a község házára riadóztatták. Itt civil ruhás német és magyar rendőrök, a járási leventeparancsnok, a dombrádi leventeparancsnok és helyettese, csendőrök és a község vezetősége várták őket. A leventéket ezt követően a Páskomon - a későbbi futballpálya helyén- sorakoztatták fel, a járási leventeparancsnok lóhátról szónokolt, kijelentette, hogy elérkezett az ideje annak, hogy a nemzet testéből a fekélyes részeket ki kell tépni. Hangosan kiáltva megkérdezte: „Ki szereti a zsidókat?” Senki nem jelentkezett. Majd újra kérdezett: „Ki szeretné a zsidókat megölni?” Ekkor sem akadt jelentkező. Ezután leventéket és csendőröket állítottak a dombrádi zsidók lakásának bejárata és a zsidó boltok elé. A zsidóknak éjjel-nappal besötétített házban kellett lenniük, az udvarra, az udvari illemhelyre is csak kísérettel mehettek.

Miután megfosztották őket az értéktárgyaiktól, pénzüktől, a lakásokat lepecsételték, majd a református iskolába, -más visszaemlékező szerint a zsinagógába- gyűjtötték össze a zsidókat. Először megengedték, hogy magukkal vihessék azt, amire szükségük van, majd éjjel meglepték őket a csendőrök és elvették holmijaikat. Az ingóságokat dr. Buchalter Nándor orvos lakásába és a zsinagógába hordták. Az értékesebb bútorokat, eszközöket, holmikát elárverezték. A könyveket, a héber nyelvű bibliákat, naptárakat, zsolnárokat, lexikonokat, s mindenféle írásos művet az egykori Krohn-féle ház udvarán csendőri felügyelet mellett elégették. Az iskolába zsúfolt zsidóknak csak néhányan próbáltak élelmiszert bejuttatni, de a csendőrség erőteljes fenyegetése még ezt is meggátolta. Egy falubelit, aki kenyeret vitt a zsidóknak, két napra a zsidók közé zártak. Az iskola udvarán felállított üstökben egy keresztény asszony főzött a zsidóknak, de a megaláztatott többsége vallási okokból nem evett ebből.

A megaláztatást nem mindenki várta meg. Április 16-án feleségével együtt öngyilkos lett dr. Heller Pál zöldkeresztes orvos. Amíg a főbíró, egy csendőr és egy civil ruhás alak a ház előtt örökdő leventével vitatkozott, sőt azt meg is pofozták, az orvos és neje a náluk lévő jelentős mennyiségű papírpénzt elégették, a porcelán- és üveg-tárgyakat összetörték, az ágyneműt felgyújtották, s mire az ajtót rájuk törték, ők már holtan feküdtek a heverőn.

Április 20-án reggel hat órára a gazdák kirendelt szekerei a főutcán sorakoztak fel. A zsidó családokat erős csendőri kísérettel pakolták a fogatokra, majd mikor készen lettek, elindították a szekérszlopot a kisvárdai gettóba. Az utolsó fogatok talán még el

sem hagyták a falut, amikor a keresztény lakosságot zsákbamacskahúzásra invitálták a dr. Buchalter-féle lakásba. Ezen a szerencsejátékon kisebb összegért a zsidóktól elrabolt ingóságokat lehetett nyerni. Egy egy szék, edény, terítő, hordó, fűszertartó, képerkeret, stafirung, szeneskályha, stb. révén kívánták a falubelieket bűnrészesé tenni, s többnyire ez sikerült is. Sokan azonban napok, hetek múlva sem voltak hajlandók átvenni a zsidó értékeket, melyeket akkor már játék nélkül adtak volna át a részükre. A gettóba behívó érkezett, és ekkor a fiatal férfiak bevonultak munkaszolgálatra.

Kisvárdáról május végén az auschwitzi táborba vitte a vonat a dombrádi zsidókat is. A nagyközségből mintegy 200 zsidót deportáltak, közülük 67-en maradtak életben. Az időseket, a gyermekeket és a gyermekes anyákat azonnal elgázósították. A rabbi és még néhány férfi megélte Auschwitz felszabadítását, de peszách után az amerikai hadsereg kórházában meghaltak.

A visszatértek közül dr. Buchalter Nándor újra praktizálni kezdett, Nagy Jenő családjával megmenekült, és kézi szánkóval indult Dombrád felé. Hazatérve kinyitották a gyógyszertárukat. Székely (Schwarcz) Ferenc Gál (Goldmann) Nándorral együtt újraindította az ún. Altmann malmot.

A zsidóság egyes tagjai bekapcsolódnak a politikai életbe is. Dr. Bodor Zsigmond 1945-ben a Nemzeti Bizottság elnöke, a titkár Nagy László gyógyszerész. 1945 áprilisában a földosztó bizottság titkára a deportálásból hazatért Rozenberg László, a dombrádi Magyar Kommunista Párt alapító tagja.

Az újrakezdés lendületét azonban az államosítások megtörték, a kivándorlás felerősödött, mentek Amerikába, Izraelbe és Chilébe is, így a zsidóság lassan fogyni kezdett. 1949-ben (a később megalakult Újdombráddal együtt) 26 izraelita volt itt. Az 1951-1953 között a Dombrádra kitelepített 400 fővárosi értelmiségi között neves zsidó családok is voltak.

1956 után már csak Gál (Goldmann) György a TÜZÉP vezetője és Szalai (Schwarcz) Vilmos szabó maradtak a faluban. A hitközség épületeit eladták, s ezzel végképp elenyészett az egykori zsidóság híre-hamva. Az 1960-as évektől zsidó nem található. A zsinagóga helyén ma művelődési ház áll.

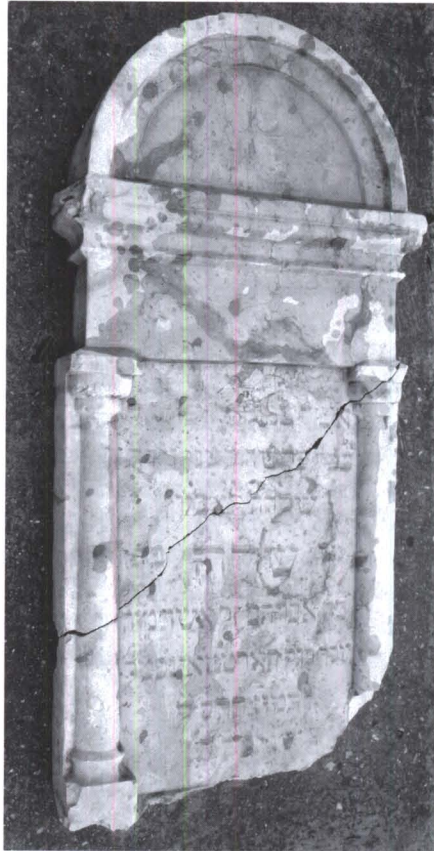
A vézskorszak helyi áldozatai: Adler Berta (1894), Adler Ella (1921), Adler Ibo-lya (1928), Adler Izidor (1923), Ausch Margit (1896), Barta László (1889), Berger Ármin (1872), Berger Eszter (1874), Berger Géza (1903), Bilitzer Mózes (1916), Bilitzer Aladár (1910), Blum Erzsébet (1932), Blum Oszkár (1929), Bohrer Imre (1921), Czeisler Aladár (1901), Czeisler Anna (1913), Czeisler Berta (1870), Czeisler Éva (1937), Czeisler György (1936), Czeisler Mór (1910), Danczinger József (1905), Danczinger István (1909), Deutsch Jenő, Dr. Herczeg Pál (1905), Dr. Kecskeméti Miklós (1896), Dr. Kornfeld Miklós (1913), Dr. Popper Mihály, Elefánt Mariann (1933), Erdős László (1910), Erdős Éva (1942), Farkas Miksa, Fleischmann Jakab (1873), Fould Berta (1894), Frank Gyöngyi (1936), Friedmann Erzsébet (1908), Friedmann Eszter (1885), Friedmann Kálmán (1883), Friedmann Paula (1912), Friedrich Vilma (1903), Gál Béla (1869), Glück Mirjám (1889), Goldmann Gábor (1941), Goldmann György (1911), Goldstein Miklós (1912), Gottesmann Simon (1912), Grósz Eszter (1896), Grósz Olga (1880), Groszmann Henrik (1886), Grünbaum Hani, Grünberger István (1937), Grünfeld Miklós (1926), Grünfeld Rebeka (1921), Grünwald Jakab (1876), Hammer Livia (1916), Hecht Andor (1915), Helena Segelbaum (1890), Hochmann József (1873), Hollender Adolf

(1906), Hollender Irén, Katz Márta (1928), Kertész Berta (1908), Klein Eszter (1908), Klein Ferenc (1907), Klein Ferenc (1906), Klein Hermina (1888), Klein Izsák, Klein Mirjám, Klein Sándor (1905), Kornfeld Ármin (1906), Kornfeld Blanka (1910), Kornfeld Jolán, Kornfeld Katalin (1870), Kornfeld Margit, Kornfeld Sándor (1901), Krón Ilona (1874), Krón Tibor (1899), Krón Zoltán (1920), Kun Betti (1882), Lauffer Laci (1912), Lebovits Lajos (1902), Leichtag Efraim (1897), Leichtag Mendel (1936), Leichtag Mózes (1932), Leichtag Pinkhas (1924), Leichtag Sára, Müller Ábrahám (1880), Müller Ella (1911), Müller Menachem (1915), Müller Mendel (1912), Müller Sándor (1906), Müller Zoltán (1915), Nadler Ilona (1909), Nagy József (1896), Neufeld György (1917), Peri Andor (1908), Pollak Frida (1880), Popper Magda (1914), Popper Margit (1899), Réder Szeréna (1884), Reisz Adél (1923), Reisz Ignác (1911), Reisz Menyhért (1913), Révész Júlia (1872), Róth Amália (1867), Róth Etel, Róth Julianna, Róth Mór, Rozenbaum Sándor (1901), Rozenbaum Szeréna, Rozenbaum Temá, Rozenberg Andor (1908), Rozenberg Anna (1910), Rozenberg Ernő (1902), Rozenberg Gizella (1881), Rozenberg Malka (1921), Rozenberg Zsuzsa (1938), Salamon Ábrahám (1904), Salamon Vilmos (1904), Schlanger Lajos (1908), Schwartz Elemér (1911), Schwartz József (1908), Schwartz Mária (1893), Schwartz Vilmos (1916), Sichertman Amália (1876), Simkovics András (1900), Simkovics Ferenc (1902), Simkovics Ignác (1906), Stecker Ilona, Steimetz Saul (1867), Stern Sándor (1919), Streisinger Adolf (1875), Strompf Magdolna (1910), Ungár Irén (1905), Weinfeld Andor (1913), Weinfeld Tivadar (1919), Weisz Miklós (1913), Weisz Nándor (1908), Weisz Salamon (1894), Weisz Terézia, Wittmann Simon (1892)

Döge

A Kisvárdai járáshoz tartozó faluban a zsidók már az 1770-as censusban szerepelnek, ekkor 4 fő élt báró Horváth Józsefné birtokán, köztük Herskovics Jakab szeszfőző. 1836-ban 39, 1842-43-ban 42, 1848-ban 23 háztartásban 97 zsidó volt. A zsidók száma a következő összeírásakor tovább nőtt, majd fokozatosan csökkent. 1870-ben 117, 1880-ban 90, 1890-ben 88, 1900-ban 79, 1910-ben 51, 1920-ban 23, 1930-ban 17 zsidó élt itt.

A zsidók imaházzal és temetővel is rendelkeztek, ez utóbbi egy 1948-as dokumentum szerint a település északnyugati irányban két hold területet jelentett. Egy 1927-es kiadvány szerint a zsidók közt volt Leucht Sámuel italmérő, Altmann Rezszi kereskedő, Schwartz Izsák és Mónus Albert cipész.

Dögei sírkő (fotó: Agárdy Sándor)

A háborús időszakban, 1941-ben az összlakosság száma 2056 fő, ebből 15 volt az izraelita.

1944 április közepén a helyi zsidók csendben, fegyelmezetten várták sorsuk beteljesedését. Az őket felügyelő csendőröknek nem volt szükségük a kemény szavakra és tettekre. Az ő útjuk is Kisvárdára vezetett. Élt egy kikeresztelkedett család is Dögében: Vasék. Őket is elvitték. Május végén a vonatok Auschwitzba indultak velük. Spitz Sándor két lánya, Katalin és Éva tért csak vissza a faluba a háború után. Miután rendezték az ingóságaikat, boltjukat, földjeiket, elhagyták Dögét. 1949-ben nem élt itt izraelita vallású ember.

A vézskorszak helyi áldozatai: Arató Marcell (1892), Altmann József (1895), Fischer Miksa (1900), Főgel Ignác (1900), Frisch Bernát (1891), Frisch Bertalan (1892), Frisch Sára, Frisch Vera, Glázer Berta (1872), Havas Katalin (1881), Iványi Malvina, Kántor János, Klein Nina (1874), Klein Sándor (1915), Kohn Mendel (1876), László Józsefné (1870), László Márta (1921), Lengyel Margit (1920), Lipschitz Erzsébet (1903), Mónus Lajos (1913), Moskovics Szeréna (1894), Perl Áron (1892), Salamon Hersl (1908), Schwartz Bina (1885), Schwartz Eszter (1898), Schwartz Sándor (1888),

Spitz Erzsébet (1890), Spitz Sándor (1886), Stern Bernadett (1885), Weisz Sarolta (1913), Zburcs János

Eperjeske

A Tiszai járásba tartozó községet 1836-ban 54, 1848-ban 10 háztartásban 40, 1870-ben 44, 1880-ban 32, 1890-ben 18, 1910-ben 51, 1920-ban 43, 1930-ban 8 zsidó lakta. 1941-ben az 1260 főnyi lakosból 6 volt az izraelita. 1944 áprilisának közepén a helybéli zsidókat a kisvárdai gettóba terelték, május végén a halálvonatok őket is Auschwitzba vitték. 1949-ben még 2 izraelita élt itt.

A vézskorszak helyi áldozatai: Blauweisz Julianna (1882), Katz Berta (1904) Kleinmann Miklós (1915), Leichtmann Ábrahám (1914), Leichtmann Béla (1919), Leichtmann Mór (1912), Schön Jolán (1905), Schwimmer Ábrahám (1917), Schwimmer József (1913), Schwimmer Sándor (1909), Schwimmer Emma (1885), Schwimmer Hers (1880)

Fényeslitke

Az 1746-os évben már zsidókat találunk Litkén. Martinus Salamonovics a feleségével, fiával és lányával élt itt. A zsidó lakosság száma itt is fokozatosan nőtt, majd csökkent. 1770-ben a Jósa, az Ormcz és a gróf Vandernáth-féle birtokokon és az „in fundo communi”-n, vagyis a közösségi földeken összesen 25 zsidó élt. Farkas Gábrriel mézszáros és szeszfőző, Izrael Jakob szeszfőző, Moskovics Jákob bormérő, Jakabovics József jobbágytelken lakott, Hersli Jakab kéregető volt. 1784/85-ben 22, 1836-ban 25, 1848-ban 15 háztartásban 65, 1870-ben 88, 1880-ban 116, 1890-ben 66, 1900-ban 97, 1910-ben 108, 1920-ban 107, 1930-ban már csak 58 főnyi zsidóság élt e helyen. A csökkenésben az Amerikába s máshová kivándorlók játszanak szerepet. 1941-ben a teljes lakosság 2.398 fő, ebből 43 fő az izraelita és 9 egyén a kikeresztelkedett zsidó.

Az első betelepedők Kárpátaljáról érkeztek, a zsidó temető is mutatja a régi időket. Az első helyi kútfő, mely zsidó jelenlétről beszél, a református matrikula: „A Tt-tes Földes uraság Esztendőnként a Mészárszékért való árendát Ekklesiának Számokra Engedvén pro Ao [év] 1792 dikre lefizette Sido Josef Árendás a minket illető aranyat hét forintokat Die [nap] Dmbris [december].”

Foglalkozásukat tekintve a 19. század közepén egyházi alkalmazott, tanító, haszonbérelő, boltos, szeszfőző, mézszáros, szolgáltató, kereskedő volt a megoszlásuk. A zsidók többsége később is kereskedőként élt, kisebb számban voltak iparosok és kiscgazdák. A malom és a szeszgyár is zsidó tulajdonban volt.

Az ortodox irányzatú hitközség a kisvárdai rabbisághoz tartozott, de volt imaháza, chéderje, fizetett alkalmazott volt a metsző, a sámesz, alkalmanként melámedet (tanítót) is tartottak.

Az első világháborúban 28 falubeli férfi esett el, tűnt el, halt meg fogságból hazajövet vagy kórházban. Kettő közülük, az izraelita Katz Menyhért és Weis Dávid az oroszokkal vívott csatában hősi halált halt. Mindketen a 65. gyalogezredben szolgáltak.

1919-ben az ún. „fehérterror” alatt több zsidót Kisvárdára vittek és ott fogva tartották őket. A két világháború közötti időben itt élt Elekes Dávid, Braun József (hitközségi metsző), felesége Weisz Záli (szatócs), és négy gyermekük. Braun József testvére lehetett az a Braun Kálmán, aki, mint Braun Chaim szerepel a Yad Vashem

névlisáján. Ó Papon élt. Szüleik neve: Braun Izrael és Braun Rachel. Weisz Márton, Hartmann József, Klein Márton (malomtulajdonos), Berkovits Salamon (a Biztosító Intézet képviselője és burgonyakereskedő), Weisz Mór (italmérő, burgonyakereskedő) Stern Zsigmond, Stern Ármin, Hartmann Béla (burgonyakereskedők). Száz holdon felüli földbirtokkal Weisz Márton és a kisvárdai Diner István rendelkezett.

A zsidótörvények az itteni zsidókat is megfosztották a tulajdonuktól, földjüktől, pl. 1941. november 29-én községi képviselők ülésén az képezte az egyik napirendet, hogy a zsidók földbérletéből biztosítsanak egy lőtérnek valót. Ennek területéhez Klein Aranka, Mandel Adolfné öfehértói, Klein Olga, Klein Zsigmond, Klein László, özv. Klein Mártonné, Weisz Lotti földjéből hasítottak ki egy-egy részt. 1944. január 15-én arról tárgyalt a helyi testület, hogy a Klein Mártonnétól elvett földet a népiskola részére gazdasági gyakorlóterület céljára szeretnék megszerezni.

Munkaszolgálatra az itteni férfiak is bevonultak, de 1940-ben Fényeslitzén is állomásozott munkaszolgálatos század. A zsidók a munkaszolgálatosokért, a keresztények a fronton lévőkért aggódtak, ám 1941 decembere után már a korábban Fényeslitzén lévő zsidók is Ukrajnába kerültek. Tudjuk, hogy a munkaszolgálat során halt meg Klein Zsigmond, szül. 1914. december 25-én, anyja neve Oneisz Lotti.

1944 áprilisában az ortodox fiókhitközség tagjainak száma 40, adózójuk 9 fő. Anyakönyvvezetőjük a Kisvárdán is ilyen szerepet betöltő Rosenbaum Samu, rabbijuk és gondnokuk nem volt. Peszách után a kisvárdai gettóba vitték a litkei zsidókat is. Bakajsa Ferenc főbíró, mikor szóvá tette tekintet nélküli kitelepítésüket, hogy milyen törvény ez?, megfenyegették a végrehajtó fegyveresek, hogy közójük vágják...(Fiának, Bakajsa Bélának szóbeli közlése.)

Sok szenvedés, éhezés és kínzás után május végén ők is Auschwitzba indultak. Az elszállítás után a helyi lumpen elemek megrohanták az imaházat, szétszaggatták a tórát és megszenteltségtelenítették az épületet. Miután a zsidó családok házai kiürültek, megkezdődött a vagyonok széthordása. Az anyagi javakat (bútor stb.) egy helyre gyűjtötték össze. Aki közelebb lakott, az értelemszerűen több dolgot tudott eltulajdonítani. Ezt követően megkezdődött a licitálás. Aki a legtöbbet adta az adott tárgyért, az vihette magával.

1944. július 12-én a zsidó beltelkekről közérdekű belsősége igénylése volt napirenden. A közejgyző bejelentette, hogy a zsidók kitelepítésével kapcsolatosan felszabaduló házas belsőségek igénybevételevel több községi, közös célt szolgáló intézmény elhelyezése megoldható. Indítványt tett, hogy a zsidó házas belsőségekből egy orvosi lakás és rendelő Weisz Mór és neje, Schwartz Fáni tulajdonát képező 511 négyszögöl zöldkeresztes rendelő, Fényes Hermann tulajdonát képező 351 négyszögöl segédjegyzői lakás, Stern Ármin tulajdonát képező 1387 négyszögöl leventetthon, Klein Mártonné született Weisz Lotti, Klein Aranka: Olga, László, Zsigmond tulajdonát képező 600 négyszögöl, bikaistálló és kultúrház céljára Hertman Olga és a hitközség 63 négyszögöle elvétesse.

A haláltáborokból csak néhányan tértek vissza, és maradtak egy ideig a faluban, majd apránként elköltöztek. 1946-ban a helyi zsidók száma 2 fő, 1949-ben 5 izraelitát írtak össze. Később eltűnt az imaház is. Mi maradt utánuk? Néhány emlék a múltból.

Braun József felesége (Weisz Záli) így élt az emlékezetben: „Nagyon egy ál-

dott jó asszony vót. Annak annyi, annyi...elvitték a sokat hitelbe, oszt azok nem fizették, oszt úgy ment el, a sok hitelt itt hagyta. Az mindenkinek adott mindent. Nagyon jó asszony vót a vén mettszöné, mintha csak ma látnám...Annyi zsidó pászkát megettem. A szomszédunkban vót egy zsidó család. Hozták nekem a pászkát. Sütötték ünnepekkel.”

Maradt még egy alig felkutatható temető a falu déli határán, egy futóhomokdomb a nem könnyen megközelíthető akácosban, s a homokban néhány különös alakú, idegen írású, dőlt vagy földre feküdt síremlék egymás közelében. A temetőbe 1944-től nem temettek senkit- egy része aláomlott az elmúlt évtizedekben. Az utolsó fényeslitkei zsidó ember az öreg Jakab, a „Brum-Brum Józsi” bádigos volt, akit a keresztény temetőbe helyeztek örök nyugalomra, mivel a zsidó temetőt már jóval korábban elpusztították: homokhordó hely lett belőle. A homokhordók ma már csak a csontokkal szembesülhettek.

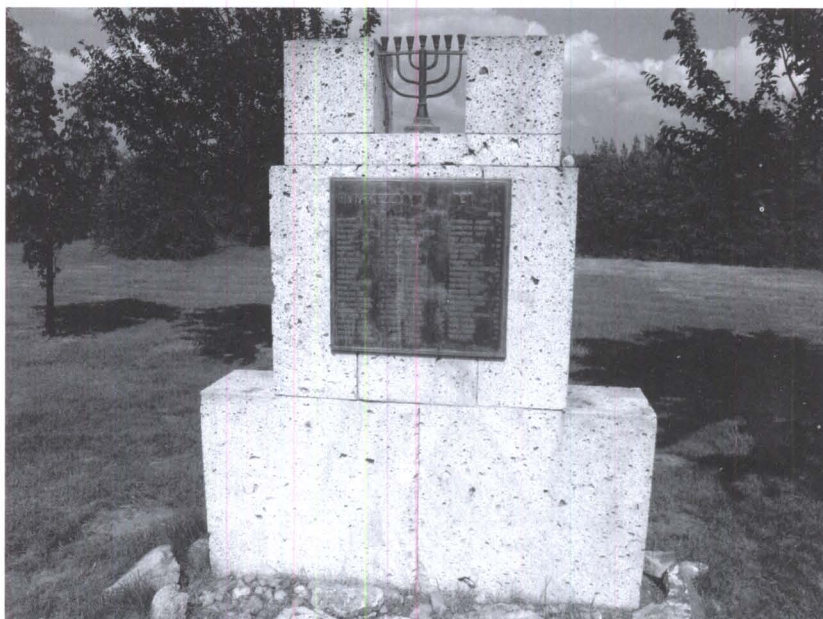

Fényeslitkei sírkő (fotó Sipos Attila)

A község történetének kutatója, Bakajsz András nemrég bukkant zsidó kőemlékre- a keresztény-keresztény temető ma már erdősávós zugában. „Külön kis vaslándzsás kerítés övezi, míg el nem rozsdáll. Rajta magyar nyelvű betűk, alig olvashatóak. Annyi olvasható még: a zsidóknál szokásos kövön: Isaak Borbála 1871.”

A 2004-ben felavatott Holokauszt-emlékműre 65 nevet véstek, 1 évestől 56 évesig. Két 1 éves egy 1 ½ éves, két 2 éves közöttük. 22-en tíz év alattiak. Emlékezünk!- ez a felirata az emlékkőnek.

A vészkorszak helyi áldozatai: Beer Mária (1913), Benedek Emil (1899), Braun József rabbi, Braun József (1875), Braun Sára (1878), Csengeri Rezső (1879), Csengeri Rudolf (1879), Deutsch Géza (1900), Dr. Székely Sándor (1886), Elekes Ferenc (1925), Fényes Etelka (1908), Fischer Béla, Fried Regina (1883), Friedmann Viola (1914), Fürst Irén (1902), Gartmann Ignác (1916), Gartmann Izidor (1918), Gielberg Józsefné (1913), Glück Áron (1904), Griner Rudolf Ruben (1881), Grünhut, Vilmos (1891), Guttamann Jenő (1913), Haasz Albert (1889), Hartmann József (1908), Jakubovics? (1901), Klein Aranka (1910), Klein Dezső (1900), Klein László (1916), Láng Helén (1892), Moskovits Szeréna (1893), Papa Herrmann, Polacsik Sándor (1936), Reisz Herrmann (1875), Schwartz Károly (1927), Stern György (1911), Suszmann Dezső (1904), Ungár Gizella (1895), Vinkovits Ilona (1912), Vörösne (1898), Wachtel (1880), Weisz Sándor (1911).

A litkei zsidó áldozatok emlékműve (fotó Sipos Attila)

Győröcske

A Tiszai járás egyik községe, korábban Ung vármegyéhez tartozott. 1836-ban 3, 1870-ben 6, 1880-ban 5, 1890-ben 16, 1900-ban 23, 1910-ben 15, 1920-ban 5, 1930-ban 3 zsidó lakta. 1941-ben a 223 fős összlakosságból 6 volt az izraelita. Április közepén az itteni zsidókat is a kisvárdai gettó, majd a gettó május végi felszámolása után Auschwitz Birkenau lágere nyelte el. 1949-ben már nem élt itt zsidó ember.

A vészkorszak helyi áldozatai: Grünwald Katalin (1900) Grünwald Malvin (1934) Grünwald Miklós (1935), Grünwald Regina (1940), Grünwald Tibor (1937), Grünwald Vilmos (1877)

Gyulaháza

A Kisvárdai járáshoz tartozó községben a zsidó lakosság száma azt a tendenciát mutatja, mint általában a többiében. 1747-ben 4 fő (egy család), 1770-ben családtagokkal és segítőkkel együtt 16 fő élt: Barta István birtokrészén Hersli Absolon szeszfőzőt, Kválik Mihályén Lázár Jakab kereskedő-bormérőt, Eördög Imréén Hersli Mózes bormérőt, Hetey Gergelyén Jakob Mózes és családtagjait találjuk.

1836-ban 62, 1842-43-ban 69, 1848-ban 14 háztartásban 65, 1870-ben 126, 1880-ban 168, 1890-ben 135, 1900-ban 139, 1910-ben 123, 1920-ban 90, 1930-ban 74 zsidó lakta. 1941-ben az 1.973 főnyi lakosságból 65 izraelitát és 3 kikeresztelkedett mutattak ki, 17-nek jiddis volt az anyanyelve. Látható, hogy a 19. századi létszámnövekedés a 20. század első felében az ellenkezőjére fordult. A Kárpátaljáról és Galíciából való beköltözés lezárult, sőt a városokba való elvándorlás zajlott, s kis mértékben a kivándorlás is apasztotta a közösséget. A zsidók többsége gabona-és burgonya kereskedelemmel foglalkozott, kevés volt köztük a gazdálkodó és az iparos.

Az 1848-49-es szabadságharcban részt vett Fischer Lőrinc (1819), a szabadságharc leverése után az osztrák hadseregbe soroztatott.

A hitközség 1895-ben feladta önállóságát és Kisvárdához csatlakozott. A Chewra Kadisa közös volt a kisvárdaival, a halottaikat a kisvárdai temetőben helyezték végső nyugalomba. A hitközségnek volt hédere, amelyhez tanítót alkalmazott, metsző is működött a faluban. Minden szombaton imádkoztak az imaházban, amit a Glück-féle házban alakítottak ki. Ott gyűltek össze szombat délelőtt. A cionizmus eszméi nem tudtak teret hódítani, de azért sok házban ott volt a Keren Kajemetés a R. Méir Báál Hánész persely.

Az első világháborúban két gyulaházi zsidó halt meg. Az ezt követő évtizedekből ismerjük Politovics Ferenc biztosítási képviselő, Rotfeld Ferenc italmérő, Katz Mór kereskedő, Leitmann Mórné, Dickmann Benő szatócs, Klein Leopold, Klein Sámuel és Glück Dániel cipészek nevét. Grószmann Henrik (a Vasút utcában lakott) Róth Józsefné (szatócs üzlete volt, kocsmáros), Fried család (bőrfelvásárló), Engel József, Engel Sámuel, Engel Mihály. A Frenkel család (kereskedők voltak), Glück Salamon, Frisch család (gyógynövény gyűjtők, felvásárlók és árusítók voltak), Himmel család (kereskedők), Klein Ignác („Náci”, kereskedő), fia Klein Géza (cipész), Róthfeld József (gazdálkodó), Berkovits Andor a Liptay-féle szeszgyárat bérelte testvéreivel együtt, 835 holdon gazdálkodott. A főutcán volt Frenkel Zsigmondnak, a falu másik vége felé, a nagykeresztnél özvegy Róth Józsefnének a vegyesboltja. Pontos kiszolgálással várták a vevőket. A vasút utcán a "Szegények boltosa" volt Grószman Henrik. "Ritkán használt mérleget. Hitelbe vagy cserébe adta az árut. Mindent megvett, ami érték, nyúlborrt. ócska dolgokat, tengerit, krumplit, stb," Kocsmát működtetett Róth Józsefné, burgonyakereskedő volt Klein Ignác.

A helybeli zsidók szorgalmasak és kitartóak voltak a munkában: „A zsidó ember a falusi ember többségében rokonszenvet ébresztett, azért is, mert ha kereskedő volt, volt egy olyan amit, én is a szüleimtől hallottam, hogy a zsidó nem akart rögtön meggazdagodni. Szépen, nyugodtan, kicsi kis haszonnal dolgozva, ha kereskedett is, jó áruval próbálta a kuncaftjait ellátni, mert tudta, hogy akkor a kuncaftok köre bővülni fog. Ezt tartották róluk.”

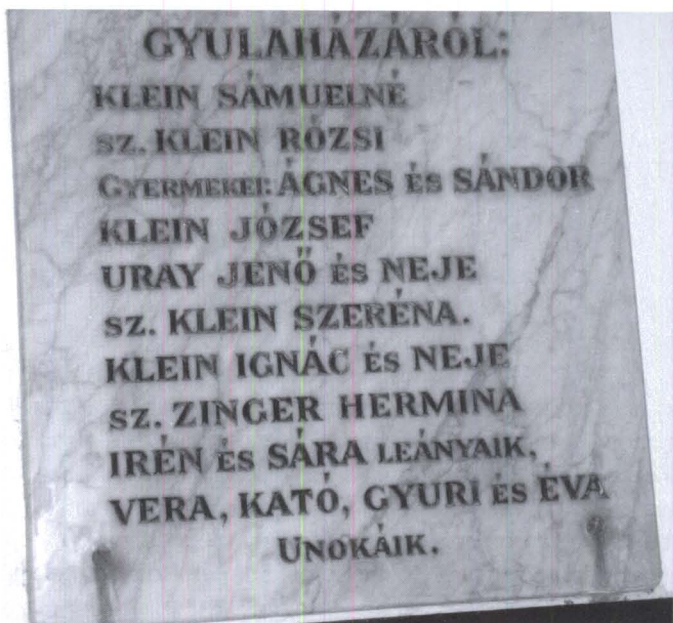
1938-tól a zsidók sorsa rosszra fordult. A zsidó közvetítő kereskedelem elle-

hetetlenítésére megalakult az állami Hangya Szövetkezet. Az iparendélyeket visszavonták a zsidó kereskedőktől és kisiparosoktól. 1940-ben bevették a zsidó házak ablakait. 1941-ben 15 fiatalot behívták munkaszolgálatra. Egy részüket kivitték a keleti frontra, a többieket Munkácson dolgoztatták. A keleti frontra kiküldöttek közül senki sem jött vissza. Két munkaszolgálatosról konkrét adatokat is tudunk. Himmel István gazdálkodó a 209/19. és a 109/13. századokkal Erdélyben és Borban teljesített szolgálatot és ugyanott szabadult fel 1944. október 25-én. Szüleit, 3 testvérét, 2 sógorát és két nővérét veszítette el.

Az 1905. április 2-án született Frisch József közmunkaszolgálatos szintén halálát lelte.

Az otthon maradtakat 1944-ben, Peszách után kirendelt szekerekkel a kisvárdai gettóba vitték. Sávout második napján szállították őket az auschwitzi lágerbe. A megürült zsidó lakások egy részébe később az Erdélyből menekülők költöztek be.

Háború után 5 fiatal nő és 10 fiatal férfi tért vissza. Ez utóbbiak Munkács mellett voltak munkaszolgálatban, így menekültek meg. A templomot romos állapotban találták, a tóra-tekercek eltűntek. Nem kezdtek új életet, hanem lassanként elköltöztek. 1949-ben még 11-en éltek itt az egykori közösségből. Tíz férfi - akik Munkács mellett voltak munkaszolgálatosok - és öt nő élte túl a borzalmakat. A kisvárdai zsinagógába is ekkoriban kezdtek inkább járni, ott ekkor még volt hitélet.

Gyulaházi áldozatok nevei a volt kisvárdai zsinagóga emlékfalán

Gyulaháza község anyakönyvvezetőjéhez 1947. szeptember 15. és 1950. január 21. között a következő izraeliták holttá nyilvánítása érkezett meg: A halál ideje 1944. május 31., Frenkel Zsigmond, Frenkel Zsigmondné, született Frisch Fanni, Frenkel Ernő, Frenkel Zsigmond, Frenkel Sándor, Frenkel László, Frenkel Endre.

1944. június 15.: Grószmann Henrik, Grószmann Henrikné, született Deutsch Ida, Grószmann Zoltán, Grószmann László, Grószmann Éva, Fried Jenőné, született Burger Borbála, Fried Margit, Frisch Salamon, Frisch József, Klein Ignác, Klein Ignácné, született Singer Hermina, Valfisch Ernőné, született Klein Irén, Valfisch Vera, Valfisch Katalin, Fogel Jánosné, született Klein Sára, Fogel György, Fogel Éva.

1944. július 15.: Engel Sámuel, Engel Mihály, Róth Józsefné, született Engel Szeréna, Engel Róza, Engel Márton, Engel György Sándor, Engel Józsefné, született Darvas Erzsébet, Engel Ágnes.

A fentiekén túl feltehetően több olyan elhurcolt személy is elhunyt, aki a halotti anyakönyvekbe nem került bejegyzésre. A második világháborús emlékművön a halottak nevei közt található: Frisch József, Róth Sándor, Róthfeld László. Ők bizonyára munkaszolgálatosként haltak meg. A Yad Vashem intézet adatbázisában az alábbi elhunytakat találjuk.

A vézskorszak helyi áldozatai: Engel Ágnes (1938), Engel Eszter (1864), Engel Erzsébet (1911), Engel György Sándor (1933), Engel József (1901), Engel Márton (1906), Engel Mihály (1892), Engel Róza (1896), Fogel Sarolta (1916), Frenkel András (1932), Frenkel Ernő (1924), Frenkel Fanni (1900), Frenkel László (1932), Frenkel Sándor (1928), Frenkel Zsigmond (1894), Fried Borbála (1884), Fried Emma (1921), Fried Erzsébet (1909), Fried Etel (1898), Fried Lajos (1919), Fried Margit (1911), Frisch Gita (1911), Frisch Háni (1911), Frisch József (1919), Gerendás Ernő (1909), Glück Anna (1930), Glück Emil (1931), Glück Sámuel (1905), Glück Sándor (1936), Glück Szerén (1903), Gottlieb Mihály (1911), Grószfeld Béla (1903), Grószman Éva (1940), Grószman György (1930), Grószman Henrik (1897), Grószman Ida (1900), Grószman László (1932), Grószman Zoltán (1936), Himmel Bernáth (1881-1882?), Himmel Elizer (17 éves), Himmel Ferenc (8 éves), Himmel Hersh (10 éves), Himmel Lázár (1920), Himmel Regina (1895?-1898?), Himmel Sándor (14 éves), Himmel Yeshayahu (13 éves), Klein Ágnes, Klein Éva, Klein György, Klein Hermina (1885), Klein Ignác (1883), Klein Irén, Klein József, Klein Katalin, Klein Rózsi, Klein Sándor, Klein Sára, Klein Veronika, Mermelstein Sándor (1917), Moskovics Ilona (1910), Moskovics József (1894), Reich Miklós (1909), Róth Sándor (1920), Rotfeld Ferenc (1881), Rotfeld Hermina (1850), Rotfeld László (1918), Rotfeld Leona, Tóth Bertalan, Uray Jenő, Uray Jenőné Klein Szeréna (1900), Walfisch Irén (1908), Walfisch Katalin (1937), Walfisch Vera (1934), Weisz Áron (1904)

Jéke

A Kisvárdai járás településén soha nem volt jelentősebb zsidó közösség. 1836-ban 23, 1848-ban 3 zsidó háztartásban 11 fő, 1870-ben 19, 1880-ban 6, 1890-ben 10, 1900-ban 15, 1910-ben 15, 1920-ban 12 izraelita, 1930-ban 7, 1941-ben a 673 főből 6 volt izraelita.

A II. világháború előtt két zsidó családot ismerünk. Grósz József családja és a Schatz család. Grószék a fűszerkereskedés mellett egy kocsmát is üzemeltettek. Grószék a falu átlag lakosságához képest jobb körülmények között éltek.

1944-ben a Grósz család is tudta, hogy milyen sors vár rá. Ez az időszak így él visszaemlékező emlékezetében: „[...] mi újság van Várdába?” „Jaj, Grószné asszony, Várdába összeszedték a zsidókat”. Nem szólott az egy szót se, rögtön bezárta az az

ablakot, lehúzta a rolót és úgy várta a csendőrséget.”

Aki tehette, segített nekik ebben az időszakban „az a rossz világ rájok”. Ilyen volt a segítségért a tanítóhoz szaladó két zsidó lány esete. A tanító beengedte a lányokat, amiért sok szenvedést kellett elviselnie a hatóságok részéről.

Miután beszállították őket szekéren a kisvárdai gettóba, az üresen álló házakat a falu lakossága azonnal kirabolta. Elvittek mindent. A házakat eladta a község. Május végén a gettó lakóit Auschwitzba vitték a vonatok.

Az biztos, hogy Grósz Klára kiszökött Amerikába, így megmenekült a viszontagságoktól. Grósz Vilmos Kisvárdán nyitott üzletet. 1949-ben már csupán 1 zsidó embert „számláltak össze”. A zsidó temető ma még megtalálható, a zsinagógát 1963-ban lebontották.

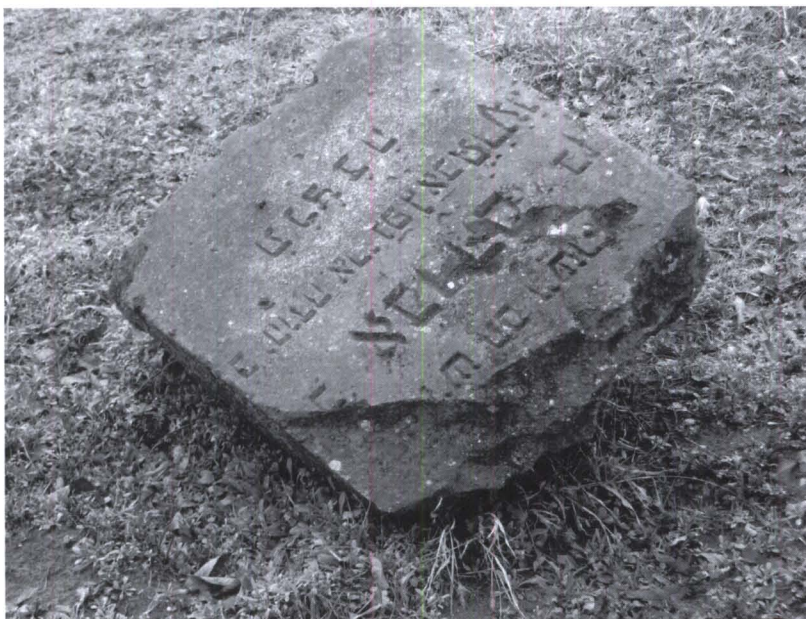
A vészkorszak helyi áldozatai: Grósz Hani (1888), Grósz József (1880), Schwartz Adalbert (1884).

Kékcse

A Kisvárdai járásba tartozó helységben 1836-ban 4, 1842-43-ban 5 fő, 1848-ban 5 háztartásban 16, 1870-ben 42, 1880-ban 49, 1890-ben 48, 1900-ban 23, 1910-ben 24, 1920-ban 27, 1930-ban 19 zsidó élt. 1941-ben a teljes lakosság 1.566 fő, melyben 20 izraelita és 3 kikeresztelkedett zsidó polgár volt. 1944. április közepén a kékcsei zsidókat a kisvárdai gettóba vitték, onnan május végén vonatok szállították tovább őket Auschwitzba. A holokauszt áldozataként három családot ismerünk, néhányan visszatértek. Az biztos, hogy 1949-ben nem élt itt zsidó.

Sírkő-töredékek a kékcsei temetőben (fotó: Ladányi András)

Sírkő-töredékek a kékcsei temetőben (fotó: Ladányi András)

A visszaemlékezők azonban megőrizték az eltűntek emlékét, idézük fel az alakjukat Puskás Lászlóné segítségével!

Fried Jenő és családja - élelmiszerboltjuk volt, kereskedelemmel foglalkoztak. Az alvégen laktak a Tóth Imre helyén. Négy lányuk és két fiúk volt, Eliz, Magda, Manyi, Lili, Sanyi és Jaszi. Lili Szombathelyen él, és Vajda Istvánné, Mariska néniével tartotta a kapcsolatot. Eliz, aki Svédországban él Bodnár Károlynéval levelezett, de az Ilonka néni halálával megszűnt a kapcsolat. Fried Hermann szatócskodással foglalkozott.

Id. Nyiscsák Sándorné, Piroska néni járt a családhoz kenyeret sütni, mosni és egyéb házimunkát végezni. Fried Jenő felesége minden péntek este főzött a hitközségük tagjainak, akik hozzájuk jártak imádkozni. Péntek esténként és minden ünnepükön a szomszédoknak küldtek az elkészített ételekből, méghozzá mielőtt ők ettek volna belőle, a szándékot és a tiszteletet megmutatva. Friedéknek mindig Sándor bácsi gyűjtötte meg a gyertyát. Pál Imréné, Annuska néni emlékszik a hófehér kalácsra, amelyet a Fried lányok vittek az iskolába és megkínáltak vele társaikat. A fiúk Sanyi és Jaszi szegénylősebbek voltak, mert a tábla hátához elbújtak, amikor ettek, mert féltek, hogy társaik kinevetik, hogy fedett fővel esznek. A visszaemlékezők szerint a fiúkat Fried Jenő bátyja is tanította, s vélhetően vallásos jellegű képzésben részesítette őket.

Pál Elemérné, Ilonka néni szemben lakott velük, és Magdával barátkozott, aki-vel igen sokszor befűtötték a kemencét a sólet főzéshez és a libasütéshez. Friedéknél járt újság, és ha elolvasták, akkor oda adták a falubelieknek, hogy ők is olvassák el az országot és a világ híreit.

Goldmann Mihály és családja - akit mindenki Miska zsidónak hívott. Egy sánta, fehér lova volt, és egy deszkából készült bódés kocsi, amellyel járt meszet árulni, télen

pedig bicskákat faragott. Az alvégen laktak ifj. Barati Endre háza előtt. Ő itt halt meg a faluban, itt van eltemetve. Egy lányuk volt Malvin, akit feleségül vett Grósz Mór, aki ide költözött a családhoz. Házasságukból három lány született: Juci, Eliz, Olga. Egy ideig boltot nyitottak, de később Grósz Mór lókereskedéssel foglalkozott.

Dicker Béla és családja - Az újsoron a Juszku András háza helyén laktak. Lányát a faluban élő Mandelnek a testvére vette feleségül. Dicker Jenő italméréssel és kereskedéssel foglalkozott.

Vass Árpád és családja - földbirtokos volt. A polgármesteri hivatal mögött laktak, nagy földterülettel rendelkeztek, állatokat tartottak. Diószegi Sándor volt a cselédjük. Tejcarnokot is tartottak fenn, ellátták a falut tejjel. Bikákat is tartott és a kecesben - régen így nevezték a sertésólakat - sertéseket is nevelt nagy számban. A földterületének egy része szőlővel volt beültetve, a munkásainak a szőlő mellett épített házakat, és ott éltek a munkások, akiknek nem pénzzel fizette ki a bérét, hanem minden hónapban lisztet, cukrot, sót, szalonnát, fűszereket adott. Ősszel krumplit, kukoricát, bort mért ki a munkájuk után. Több intézője volt, akik felügyeltek a munkafolyamatokra és a munkásokra. Vass Árpád volt 1920-30 években a faluban a leggazdagabb ember. Vass Árpádé volt az a szeszgyár is, amely még ma is áll a falu közepén.

Két lányuk volt. Marika Kékcsén volt tanítónő, Erzsébet Budapestre ment férjhez egy katonatiszthez, és így megmenekült a haláltól, úgy mint a két Fried lány is: Eliz és Lili.

Vass Erzsébet az akkori Szónok Béla lelkipásztorral és feleségével levelezett hosszú ideig. Vilmos Jánosné Ilonka néni volt a szobalányuk, Belinszki Borca néni pedig a szakácsuk.

A Litóczky család Hajdu Elemér háza helyén lakott, Pál Jánosné, Szabó Borca néni járt hozzájuk gyúrni, libát tömni és egyéb házi munkát segíteni.

Mandel Mose és családja - kocsmáros és boltos család volt. Hajdu Lajos háza helyén laktak. Három lányuk és egy fiúk volt. Puskás Mária járt Mandeléknál szombatként reggelit, ebédet és vacsorát tálalni, mosogatni és egyéb más házimunkába segíteni. Mandelné nagyon szép asszony volt. A haláltáborból visszajöttek elmondása szerint Mandelnét ki akarták választani egyéb munkára", a gyermekeit pedig a gázkamrába tessékelték, és inkább ő is vállalta a halált. Mandelék háza kisebb alakításokkal még mindig áll. Az idősebbek még emlékeznek, hogy a háború előtt Mándy Sámuelnek a Liget-tanyával együtt 1248 hold földje és saját cséplőgépe volt.

A megkérdezett idős emberek mind azt mondják, hogy a faluban élő zsidó családok jólelkű emberek voltak. Szerettek segíteni másokon, a gyermekeik és a falubeli gyermekek között nem tettek különbséget. Megtartották vallási szokásaikat. Még most is könny szökik az időseknek a szemébe, ha arra gondolnak, hogy ezeknek a jó embereknek és gyermekeiknek meg kellett halniuk, mert olyan korban éltek.

A kékcei világháborús emlékművön a zsidó családok neve is szerepel

A vészidőszak helyi áldozatai: Boros Zoltán (1901), Daszkal Rózsa (1919), Dicker.....keresztneve ismeretlen, Dicker Béla (1905), Dicker Edit (1935), Dicker Ernő (1930), Dicker Nelli (1900), Dicker Jenő (1932), Dicker Marianna (1933), Dicker Teréz (1885), Dickel Zoltán (1929), Eidlisz Reizel (lánykori név, 1890), Fried keresztneve ismeretlen, Fried Margit (1921), Fried Sándor (1929), Friedmann Sheindil (1932), Grósz Malvin (1898?), Grósz Móríc (1897?-1898?), Grósz Olga (1933), Löwi Ernesztina (1893), Mandel Malvin, Mandel Mózes (1911), Schwartz Lajos (1915), Schwartz Sándor (1917)

A kisvárdai zsidóság története a vészkorszakig

Felsőszabolcs központjában, a Kisvárdai járás székhelyén, az első zsidók 1730 körül telepedtek le az itt is birtokos Esterházy gróf engedélyével 1746-ban már biztosan élt zsidó, ezt követően is mindig feltűntek az adózási összeírásokban, pl. 1753-ban 3 család, 1764-ben 10 haszonbérlet, 1770-ben 49 zsidó. Később már nem csupán az adózókat, hanem a zsidó népességet vették számba. 1784-ben 118, 1814-ben 264, 1836-ban 500, 1840-ben 560, 1848-ban 725 zsidó élt a mezővárosban, vagyis a lakosság 23 %-a. A modern kori népszámlálások még pontosabb képet adnak a zsidóság számának növekedéséről

Év	Létszám	Összlakosság	Arány
1869	1328	4703	28,2
1881	1483	5006	29,6
1890	2091	6458	32,4
1900	2614	8257	31,6
1910	3036	10019	30,3
1920	3454	11435	30,2
1930	3658	14133	25,8
1941	3770	14755	25,5

A zsidóság nem csupán számbelileg gyarapodott, hanem intézményeiben és gazdasági erejében is, s társadalmi hatásában is jelentős tényezővé vált. 1796-ban jött létre a Chewra Kadisa, a 19. század elején már zsinagógájuk volt, 1818-ban Mihályovics Joel lett a rabbi. 1840-ben kiszakadtak a nagykállói rabbi fennhatósága alól. 1844-ben Weinberger Ábrahám lett a rabbi, 1851-től elkezdődött az anyakönyv vezetése, ekkoriban már bét hámidrást és jesivát is találunk a településen. 1868 után a település az ortodox irányzathoz csatlakozott, s mindvégig ennél is maradt, noha az 1920-as években többen kezdeményezték egy neológ egyház megalakítását. 1885-ben a kisvárdai hitközséghez csatlakoztak a környező települések (Ajak, Anarcs, Dombrád, Döge, Fényeslitke, Gyulaháza, Gyüre, Jéke, Kékcse, Nyírkarász, Nyírtass, Pap, Pátróha, Rétközberencs, Szabolcsbáka) kis hitközségei is.

Weinberger Ábrahám rabbi

A dualista korban fellendült az egyesületi élet, egyre-másra szerveződtek a különböző egyesületek: Izraelita Nőegylet, Chewra Mezonot, Malbis Arumim, Gemilusz Chaszodim, Osze Cheszed Weemesz, Bikur Cholim, Népkonyha, Izraelita Leányegylet. 1901-ben új zsinagógát kezdtek építeni. Temetőjük először bérelt, majd saját tulajdonú földön működött. Fenntartottak rituális fürdőt, több kóser mézszárszéket, 1889-ben elemi iskolát nyitottak, ennek modern iskolaépületet emeltek 1906-ban.

Mindezekkel párhuzamosan a zsidók lettek a bérlői, majd tulajdonosai az egykori dzsentrí birtokoknak. 1893-ban zsidó tulajdonban volt a 100 kat. holdnál nagyobb területekből 3595 kat. h. (72, 5%). 1911-ben öt zsidó tulajdonos és bérlő kezén volt 2983 kat. hold, háromszor annyi, mint keresztény birtokban. 1935-ben zsidók, ill. zsidó származásúak 704 holdat birtokoltak, vagyis a 100 holdnál nagyobb birtokok 29,85 %-át. A földek terményeinek továbbítását az 1872/73-ban megnyitott vasútvonal segítette, így Kisvárdai a terménykereskedelem egyik központja lett.

A kisvárdai zsidók voltak a megalapítói a helyi pénzügyintézeteknek (1869, 1886, stb.), s a 20. század elején megszervezői az első kisvárdai gyáraknak. Bekerültek, majd túlsúlyba jutottak a helyi képviselő-testületben, egy kisvárdai ügyvéd, dr. Vadász

Lipót pedig országgyűlési képviselő, majd a Tisza-kormányban igazságügyi államtitkár lett.

Az 1918-as forradalom helyi eseményei közé tartozik, hogy a főtéren álló zsidó tulajdonú üzletek majd mindegyikét kifosztották. 1919-ben is történtek hasonló dolgok és rekvirálások, ezek elszenvetői -csakúgy, mint e döntést hozó direktórium tagjai-, főként zsidók voltak. A Horthy-korszak elején az Ébredő Magyarok Egyesülete riasztgatta az itteni izraelitákat is, majd hosszú időre nyugalom keletkezett. A húszas évek végén kezdett Kisvárdán működni a Pro Palesztina Szövetség, majd a Hasomér Hacair és az Aviva ifjúsági szervezet.

Az első világháborús zsidó halottak emléktáblája a volt zsinagógában

A kisvárdai zsidóság gettózása

A békés állapot azonban csak átmeneti volt, mert az ún. I. zsidótörvény kiadásával megkezdődött a zsidóság egyéni és kollektív jogfosztása, kismimizése, ellehetetlenítése. Sok egyszerű zsidót megfosztottak a kenyérkereseti lehetőségtől, a zsidó bankigazgatókat leváltották, a bankok által létrehozott ipari üzemekben is „örsékváltásra” került sor. A tisztviselők többségét elbocsátották, a kereskedők és iparosok engedélyeit visszavonták vagy nem hosszabbították meg, a mezőgazdasági ingatlanokat kárpótlás ígérete mellett elvették.

Az ún. Diner-bank

1941-től a férfiakat munkaszolgálatra vitték, 1942-ben munkaszolgálatos tábor létesült a településen. Egy dokumentum szerint a 65. bevetési központhoz Kisvárdán a 108/9., 108/11., és a 108/12. tábori munkásszázad tartozott.

A németek 1944. március 19-én történt bevonulása az események menetét abba az irányba terelte, mely a vidéki zsidóság pusztulását okozta. A kisvárdai zsidóság sem kerülhette el a sorsát. Március 21-én a hitközség elnöke az érintettekkel hirdetményben tudatta, hogy: „A Nagyméltóságú m. Kir. Belügyminiszter Úr rendelete alapján további intézkedésig közgyűlést nem tartunk.”

Április 1-jén a község elöljárósága hirdette ki, hogy a Sztójay-kormány a március 31-én hozott 1200/1944. sz. rendeletével megtiltotta a zsidó háztartásokban a keresztény háztartási alkalmazottak, bejárónők, házvezetők, nevelők, társalkodók, házvezetők, felolvasók, valamint minden olyan keresztény férfi alkalmazását, akik akár pénzbeli, akár természetbeni ellenszolgáltatásért rendszeres személyi szolgálatot láttak el. Április végéig az érintetteket el kellett bocsátani.

Április 5-én megjelent az 1944. évi 1240. M.E. rendelet a zsidók megkülönböztető jelzéséről, minden 6. életévét betöltött zsidó házon kívül kanárisárga színű, hatágú csillagot volt köteles viselni. A zsidóság Kisvárdán való elhelyezkedésére utal az, hogy a hirdetményhez hozzáfűzték: „Dobolni minden utcában, különösen a Szent László és a Deák Ferenc utcában.” A rendelet Kisvárdán is megtette a hatását. A szemtanú így írt a következményekről: „A feltűnő helyre kitzűzött csillagot sokan szégyenkezve, sokan pedig kihívóan hordták, s Kisvárdai utcái olyanok voltak a hemzseggő csillagosoktól, mint a sűrű csillagos ég.”

Április 7-én a belügyminisztérium kiadta a 6163/1944. Res. sz. bizalmas rendeletét, melynek első mondata: „A Magyar királyi kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól.”, határozott elképzelést fogalmazott meg az érintettek további sorsával kapcsolatban. A zsidók összeszedését a kassai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, ill. az ezek területén lévő rendőrhatóságok területe sorrendjében kellett végrehajtani, végül a főváros zsidóságára került a sor. Az április 7-én a Belügyminisztériumban tartott értekezleten Baky államtitkár már azt is bejelentette, hogy a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve.

Kisvárdai munkaszolgálatosok

Kisvárdá a kassai csendőrkerületbe tartozott, tehát ezen a vidéken az elsők között történt meg a „végső megoldáshoz” vezető út első elemének foganatosítása. A dicstelen feladatot, a zsidók összeszedését, a területileg illetékes rendőrség és csendőrség végezte, a biztonság okáért azonban „A német biztonsági rendőrség tanácsadóként a helyszínre ki fog szállani, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni.”

Egy csendőr tiszthelyettes így vallott erről az eseményről: „Berendeltek Nyíregyházára, s a parancsnokok bezárt ajtóknál megmondták, hogy a zsidók összeszedése következik, és ezt a csendőrségnek kell végrehajtani. Nem volt szabad még a feleségnek sem megmondani, hogy mi történik.”

A polgármesterek és a községi elöljárók megkapták a belügyminiszter utasítását, amely szerint azoknak fel kellett szólítaniuk a zsidó közösségi szervezeteket, hogy az összes zsidó személyekről, egy névjegyzéket állítsanak össze négy példányban, és azokat azonnal a polgármestereknek, illetve a községi elöljáróságnak adják át. Az egyik

példányt az elsőfokú rendőrhatóságnak, a másikat a helyi csendőrségnek, a harmadikat legkésőbb 8-ig a belügyminiszternek kellett eljuttatni. 10-én a község főjegyzője utasította Kain Józsefet, a hitközség elnökét, hogy a belügyminiszter 6163/1944. VII. Res. számú rendelete értelmében gondoskodják korra és nemre való tekintet nélkül a helyi zsidók összeírásáról, ebbe a listába vegyék bele az érintettek nevét, foglalkozását, lakását, utca nevét, házszámát, születési évét, anyja nevét, s a jegyzéket három nap alatt, vagyis legkésőbb április 14-én (péntek) este 6 óráig négy példányban adja be. A rendelet hátuljára Kain József ráírta, hogy április 10-én, délután 15 óra 15 perckor átvette. Ez a felszólítás azt jelentette, hogy a környékbeli zsidóság után a kisvárdaiakra is a gettózás várt.

Kisvárdai nagyközség		Szabolcs vármegye					
		Kisvárdai járás					
Névjegyzék							
a Kisvárdai nagyközségben 1944. évi április 10–13. napjain tartózkodó zsidó személyekről.							
Sorszám	A z összeírott						
	neve	foglalkozása	lakása		születési éve	anyja neve	Jegyzet
			utca	házszám			
1	Adler Aranka	varronó	Kossut	9	1927	Magyar Katalin	
2	Adler Ferenc	műszerész	Szt. László	21	1916	Slezinger Helén	
3	Adler Ferencné sz. Rostás Katalin	háztart.	"	"	1919	Glück Sarolta	
4	Adler Jakab	keresked.	Magyboldog	1	1905	Eisenberger Laura	
5	Adler Jakabné sz.	háztart.	"	"	1915	Kebets Hermina	
6	Adler József	ny.szám-tart.	gr. J. Yári	3	1981	n. Neumaun Józsefné	
7	Adler Józsefné	háztart.	"	"	1880	n. Propper Barta	

Részlet az 1944 áprilisi összeírásból

Április 12-én hirdetményben felszólították a zsidókat, hogy a tulajdonukban lévő rádiókat hibátlan állapotban szolgáltatassák be, gyakorlatilag azokat a hatóság elkobozta. Azok a keresztények, akik április 1-je előtt szerezték be a zsidóktól a rádiót, szintén kötelesek voltak hasonlóan cselekedni.

A község főjegyzője április 15-én jelentette a belügyminiszternek, hogy a folyó hó 10 és 13-ik napjain Kisvárdában tartózkodó zsidók összeírásai névjegyzékének egy példányát betérjeszti, egy-egy példányát a helybeli csendőrségnek és a járás főszolgabírájának megküldte, egy példányt a község házában visszatartott. Az összeírás 3.494 nevet tartalmazott.

Miközben erőteljesen folyt az előkészület a magyarországi zsidóság likvidálására, eközben április 21-én több kisvárdai zsidó Kassára vonult be munkaszolgálatra, s ez sokuknak az életben maradását jelentette.

Április 24-én az 1600/1944. M. E. sz. rendelet kimondta, hogy az ország te-

rületén élő zsidó meglévő vagyonát köteles április 30-ig bejelenteni. A vagyontárgyak bejelentése és zár alá vétele tárgyában kiadott rendelet végrehajtása érdekében a főjegyző még aznap jelentette a Magyar Kir. Pénzügyigazgatóságnak Nyíregyházára, hogy: „Kisvárdai községben az összeírás szerint 3680 zsidó él. A zsidóvagyonok bejelentéséhez nyomtatványt 1750 személyre kérek, mert ennyire tehető a családdal, illetve önálló keresettel bírónak a száma.”

Május 1-jén a főjegyző értesítette a főszolgabírókat, hogy az őrizetre átvett tárgyakat ládába csomagoltatta, és a község háza egyik szobájába vitette, mindig őrzik, éjjelente 2 rendőr vigyázza. A fennmaradt listán főleg órák, arany ékszerek szerepelnek, a kisvárdain túl néhány községben begyűjtött ilyen tárgyakkal együtt. A gettóba beérkezett zsidókat megérkezésük után megmotozták, hogy elkobozzák az elrejtett értékeket, ezt a feladatot leginkább a csendőrök feleségei hajtották végre, s az így elvett javakból sokszor maguk loptak el. Testi motozást is végeztek, olykor még a gyanúsnak talált terhes nőket is meztelenre vetkőztették, és arra kijelölt egészségügyi alkalmazottal megnéztették.

A csendőrségnek küldött jegyzék alapján folyt le a zsidók kijelölt területre (gettóba) való beszállítása. Ez április 15-én kezdődött, és a hónap végén véget is ért. A helyeket nem utcánként, hanem a zsidók ellenőrzésének sorrendjében vonultatták be a megadott településrészre. A gettózást idegenből érkezett rendőrök végezték, egy tiszt által vezetett csoportot közülük a gettó területén szállásoltak el.

A gettó a Horthy Miklós út baloldalán kezdődött, s kiterjedt a Bessenyei utca baloldalára, Deák Ferenc utca mindkét oldalára, a Mátyás király út baloldalára, és zárult a Petőfi utca mindkét oldalával. A Szent László utca egyes részeit is ide számíthatjuk. A gettó területe magában foglalta a zsinagógát is. Ahol lehetett, a házak közti kerítéseket lebontották, s így közös udvara lett a begettózott zsidóságnak. Ez a községrész volt korábban is a helybeli zsidóság élettere, lakhelye, centruma. A már említett, Baky államtitkár által jegyzett április 7-i rendelet is a zsidók által tömegesen lakott épületeket, területrészt jelölte meg kényszerlakhelyül. Az úttek és településrészek korláttal voltak lezárva. A zsidók közül választott, fehér karszalagot viselő "segédrendőrök" is vigyáztak, hogy ne lépjen be senki engedély nélkül a gettó területére. A munkaszolgálatosoknak a rendőrség harminc percet engedélyezett, hogy rokonaikat meglátogassák.

A zsinagóga és környéke lett a gettó központja

Április 14-én a főjegyző felszólította Kain József hitközségi elnököt, hogy a zsidó tanácsot 24 órán belül alakítsa meg és a tanács tagjainak névsorát terjessze be. Káin április 16-án délelőttre Burger Samu, Friedman Bernát, dr. Katona Sándor, Kun Samu, Lefkovics Miksa, dr. Lukács Ignác, Prerau Ignác, Steiner Mihály, dr. Szőke Sándor és Szilágyi Lajos részére küldött meghívót e célból.

Az alakulás napjára keltezett bejegyzéssel örökítették meg a korabeli eseményeket a helyi Szent Orsolya-rend által vezetett historia domusban: „...a fehérvasárnap hangulatát szokatlan esemény zavarta meg városunkban. Megkezdődött a zsidóknak gettóba való gyűjtése s csütörtökig ennek be kell fejeződnie. Vidékről szállították be először a családokat s minden személy 30 kg-os csomagot, és kétheti élelmet hozhatott magával. Olyan volt az utca a tarka batyukkal, ágyneműkkel s zsidógyerekekkel megrakott szekérkaravánokkal, mintha Palesztina idevarázsolódott volna. Jellemző a falusi nép rövidlátására, hogy több helyen hangos jajveszékéléssel siratta meg azoknak a zsidóknak az eltávolítását, akik az ő zsírjukon gazdagodtak meg.

Április 19-én a zsidó tanács Grósz Jenővel, Guttmann Bertalannal, Stark Dezsővel, Fischer Miklóssal, Ellenbogen Edével és Unger Sándorral bővült, az ő részükre is kérte a hitközség elnöke, hogy a hatóság adja ki a zsidó tanács tagjainak járó igazolványokat.

Élet a gettóban

A gettóban lévő vidékiek és kisvárdaiak száma kb. hétezerre tehető. A gettózás előtt elkészített kisvárdai névjegyzék 3.494 személy nevét tartalmazta, de azokat is beszámították, akiket nem találtak Kisvárdán, mert vagy munkaszolgálaton voltak, vagy elszöktek, eltűntek a hatóság elől, de kisvárdai illetékességük fennállt. Ezek száma mintegy kétszáz volt. A főjegyző jelentése 3.680 zsidóról tud. A megyei alispán május 11-én jelentette a Közigazgatási Bizottságnak, hogy a zsidók létszáma Kisvárdán 6.932 fő. Ezzel szemben a Magyarországi Zsidók Szövetségének Ideiglenes Intézőbizottsága június 22-én Sztójay miniszterelnöknek küldött levelében 12.000 főt említett, mint akik a kisvárdai gettóban vannak. Ez a szám nyilvánvalóan túlzás.

A gettóban az első napokban még fejtelenség uralkodott, s így nem volt teljesen elzárva a külvilágtól, a zsidók keresztény ismerőseiktől némi segítséget kaphattak, de ez a lehetőség csak néhány napig állt fenn. Később a belső rendre a zsidók által, a saját soraikból választott örök ügyeltek, vezetőjük egy Reismann nevű férfi volt. A belső rendőrök közé a cionista mozgalom igyekezett az embereit bejuttatni, hogy ezzel is segítsék az esetleges szökést, a külső kapcsolatok létesítését. A táborlakókra kollektív felelősség hárult, s minden háznak saját felelőse volt, akinél ott volt a lakók névsora. A zsidó elemi iskola épületét jelölték ki gettó-kórháznak. Az orvosokat dr. Szőke Sándor -korábban a járási kórház igazgató főorvosa- vezette. Május 3-án a Magyar Zsidók Központi Tanácsa az Eichmannhoz intézett beadványában beszámolt a kisvárdai gettó helyzetéről is: „Itt főleg a környéki zsidóság elhelyezése és ellátása nehéz. Ezeket a zsidó templom udvarába terelték össze. Élelmiszerük kifogyott, és az egészségügyi helyzet is kétségbejítő.” A vidéki zsidók hamarabb kerültek a gettóba, így hamarabb is fogytak ki az ennivalóból.

Az izraelita elemi iskola, az alkalmi kórház épülete

Készült egy kimutatás, amely a zsidók számát, és az élelmiszerkészlet mennyiségét tárta fel. Eszerint a létszám 6.935 fő. Lisztből 90, burgonyából 110, zsírból és olajból 1,61, sóból 30, hagymából 7, tengeriből 146, szárazfőzelékből 206 mq volt. Akik nem ragaszkodtak a kóser ételhez, azok tudtak magukkal hozni olyan ennivalót, ami elállt, akik csak kósert ettek, azok hamar kifogytak az élelemből, a közös konyhára jártak, ahol csak egy tartalmatlan üres levest kaptak. A kisvárdai Joint közleménye szerint: „A gettó saját élelmezésben volt, vagyis akinek nem volt egyéni háztartása, azok öt közösségi konyhán étkeztek, melynek ellátását nagyjából a községekből beszállított élelem biztosította.”

Azokat az embereket, akik csomagot próbáltak volna bejuttatni a gettóba zártaknak, a csendőrség erélyesen távol tartotta ettől a cselekedettől. A gettóbeli életet nem csupán az élelmiszerek és az egészségügyi ellátás hiányosságai, a rossz higiéniai körülmények nehezítették: „Szegény a legdúsabb fantáziával író képzeletvilága is ahhoz, hogy elmesélje azt a sok megaláztatást, ütlegetést és bántalmazást, amit a magyar csendőröktől szenvedtek...kinek nem visszhangzanak fülében élete végéig azok a szörnyű jajkiáltások, melyek elvették az éjszakák nyugalmát, midőn a csendőrök megkínózták azokat a jómódú embereket, akikről feltételezték, hogy vagyonukat elrejtették, vagy átadták megőrzés végett keresztény jóbarátaiknak. Milyen szörnyű látvány volt, midőn visszatértek véresre verve, úgy összetörve, hogy nem tudtak lábukra állni.”

Akadnak olyanok, akik megpróbálták értékeiket elrejtetni, vagy keresztényeknek átadni, ezek leleplezésére a rendőrség minden eszközt bevetett. Friedmann bőrt elvitték, és addig kínozták, míg meg nem mondta nekik, hogy hol rejtette el árúját. Egy detektív zsidónak öltözve, sárga csillagot kitűzve, csendőrrel kísértette magát a gettóba, ott a zsidók bizalmába férkőzve több mindent megtudott. Másnap rejtegetés bűnéért letartóztatták Bóczér Istvánt, az állami elemi iskola igazgatóját, aki Friedmann Dávidtól vett át 3.000 pengőt. Sziklai Ádám községi pénztárnokot hasonló ügy miatt azonnal internálták, s egy harmadik vádlott, Fice Menyhért a többiek elfogatását hallva öngyilkosságot követett el. Teichmann üvegkereskedő a település pénzügyi osztályvezetőjének adott át értéket, az illetőt is Uzgorodra internálták

A gettózottak között is akadt, aki dicstelen szerepre vállalkozott. Egy zsidó bésűgónak megengedték a rendőrök, hogy a keresztény barátnőjét meglátogassa. Mikor visszajött, agyba-főbe verték. Volt olyan zsidó is, aki, hogy megmeneküljön a csendőrök kegyetlenkedésétől, magára vállalta, hogy kihallgatja a zsidók elrejtett értékekkel kapcsolatos beszélgetését, és aztán beárulja őket a rendőröknek.

Eközben folytatódott a zsidóság gazdasági tönkretétele, pl. bevonták 38 kereskedő textil vásárlási könyvét. Április 21-én megjelent az 50500/1944. K. K. M. sz. rendelet a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételéről, a jogszabály értelmében az 1600. M. E. sz. rendelet hatálya alá esők tartoztak így cselekedni. Az olyan üzletek vezetésre, melyek honvédelmi vagy közellátási szempontból fontosak voltak, vállalatvezetőt rendeltek ki.

Április 26-i hatállyal törölték az ügyvédek közül dr. Reisman Vilmost, május 5-én visszavonták a gyógyszerári engedélyeket, ez helyben az Isteni Gondviselés nevű patikát érintette. Május 21-én az 58.000/1944. K. K. M. sz. rendelettel tovább korlátozták a zsidók ipari -és kereskedelmi tevékenységét, az április 21-i rendeletet kiterjesztették a közkereseti betéti -és korlátolt felelősségű társaságokra is. Szeptember

18-i keltezéssel született az a kimutatás, mely a két rendelet következtében lezárt 39 üzletekről ad képet. A házakat „állami tulajdon” feliratú pecséttel zárták le.

A gettózás nem csak a zsidó lakosokat befolyásolta, hanem a járásban is megéreztek annak következményeit. 1944. május 24-én a főszolgabíró azt jelentette, hogy a járás területére kirendelt honvédelmi munkaszolgálatos 5 zsidó orvost és 2 gyógyszerészt az ő előzetes értesítése nélkül családjukkal együtt a gettóba szállították. Mivel a keresztény orvosok katonai szolgálatot teljesítenek, a járás 55 ezer lakosára egyetlen körorvos maradt, a közegészségügyi szolgálat ellátása, a betegek gyógyítása lehetetlenné vált, a védőoltások is mindenhol félbemaradtak. Más alkalommal a főszolgabíró a településen 12 szakmában bekövetkezett iparos hiányra (órás, kútfúró, műszerész, bádogos, stb.) panaszkodott a Kerületi Kereskedelmi és Iparkamarának küldött jelentésében.

Amíg egyfelől folyt a zsidók vagyonának elvétele, másik oldalon megkezdődött azok osztogatása, kiigénylése. A zsidó vagyontárgyakból, lakásokból, üzletekből, árukészletekből nem csak kiigényeltek, hanem értékesítésre is sor került.

A zsidók érdekeltségei után az izraelita egyleteket is felszámolták. Április 22-én az 1944. évi 1520. M. E. rendelet kimondta, hogy a belügyminiszter a zsidó jellegű egyesületeket és szervezeteket haladéktalanul feloszlatja, ezek vagyonát a Magyarországi Zsidók Szövetsége veszi kezelésbe. A főszolgabíró május 10-én utasította a főjegyzőt, hogy a községben nyilvántartott Chewra Kadisa, Izraelita Nőegylet, Kisvárdai Izraelita Gyermekvédő és Önképző Leányegylet, valamint a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetség egyesületeket vegye zár alá, tekintettel arra, hogy ezek működését a m. kir. belügyminiszter Úr 174.289/1944. VII.b. sz. rendeletével megszüntette és feloszlatta.

A főjegyző május 24-én kelt levelében számolt be a végzetekről. Alapszabálylyal csak a Chewra Kadisa rendelkezett, az egyesületnek ingóságai nem voltak, ingatlan egy házbelsőségből és egy imaházból állt. A többi egyesület alkalmi jótékonyági egyesület volt, sem ingó, sem ingatlan vagyonnal nem rendelkeztek.

Felvetődhet a kérdés, hogy volt-e lehetőség a gettózás elkerülésére vagy a gettóból való kimenekülésre?

Azok, akik tisztábban látták a jövőt, már a gettózást megelőzően igyekeztek menteni magukat. Egyikük Teichmann Ernő, aki 1943. október 2-ig élt Kisvárdán: „...aznap kaptam a behívómat a munkaszolgálatra...A behívót nem fogadtam el, hanem azt mondtam: ez nem nekem, hanem a bátyámnak szól. Még aznap Budapestre mentem és csatlakoztam a /Hasomér Hacajir/ mozgalomhoz.”

SCHUTZPASS
Inhaber dieses Schutzpasses besitzt die schweizerische Staatsangehörigkeit nicht.

Unterschrift des Schutzpassinhabers:
Imre Benkő

Schweizerische Gesandtschaft
Abteilung für fremde Interessen
Schutzpass Nr. 243.

Staatsangehörigkeit des Schutzpassinhabers:
VEREINIGTE STAATEN VON AMERIKA

Name: BENKŐ
Vorname: Imre
Geburtsdatum: 20. April, 1924
Zustand: verheiratet
Heimatort: U.S.A.
Geburtsort: Budapest, Ungarn
Wehrort: Budapest, Ungarn
Beruf: Beamter
gültig für Aufenthalt in Ungarn
Der Inhaber dieses Schutzpasses begibt sich nach:
U.S.A.
Dieser Schutzpass ist gültig bis:
30. August, 1945 /vier-fünf/

Signalement:

Körp.-größe: 172 cm.
Haar: braun
Augen: braun
Besondere Kennzeichen: keine

Gültig auch für die Frau geb.
Balog Ida Anna, geboren am 6.
II. 1925 in Budapest.

Der Inhaber dieses Schutzpasses darf die Schweiz nur mit dem
Visum einer schweizerischen Auslandsvertretung betreten.

Ausgestellt am 29. April 1944
in Budapest

Stempel: Unterschrift:
SCHWEIZER-GEZANDTSCHAFT
Abt. fremde Interessen
I.A.
C. Lutz
C. Lutz
Vizekonsul.

Teichmann Ernő Benkő Imre névre kiállított menlevele

Voltak olyan budapestiek, akik a cionista ellenállók közé tartoztak, s a gettóban lévőkhöz próbáltak kimenteni a fiatalabbakat. Fraenkel Smúel is bejutott a gettóba, s azon túl, hogy figyelmeztette az embereket a várható eseményekre, hamis igazolványok megszerzésében is segédkezett. Őt később két fiatal nő követte, akik közül azt, aki a tíz hamis papírt hozta, letartóztatták.

A hamisított papírok beszerzése csak nagyon ritkán sikerült. Volt olyan személy, aki hamis születési blankettáért kereste fel Rosenbaum főrabbit, de az közölte, hogy nem tud ilyet adni, mert nincs neki, s ha volna is, akkor sem tudnák használni, mert abba bele van írva, hogy az illető zsidó.

Menekülési útnak bizonyulhatott, ha munkaszolgálatos behívót kaptak vagy küldettek maguknak a férfiak: „Friedman Csabi kapott behívót, és ki is engedték. Voltak olyanok, akik hamis behívót küldettek maguknak, és ezzel hagyták el a gettót.” Azonban ez a mód is bizonytalan volt, hiszen még a valódi behívó sem adott mindig menekülést. Április 24-én a főjegyző a Kassán székelő M. Kir. VIII. Közérdekű Munkaszolgálatos Zászlóalj Pótkeret Parancsnokságát értesítette, hogy a kíséző munkaszolgálatosok behívójegyeit visszaküldte, mert a címzettek a kisvárdai zsidó gyűjtőtáborban vannak, és annak elhagyását a csendőrség nem engedélyezi.

A Fischer család 1942-ben:

Ervin, Evinné, Endre (1943-ban munkaszolgálatban eltűnt), Klára, Zsuzsanna, Tibor

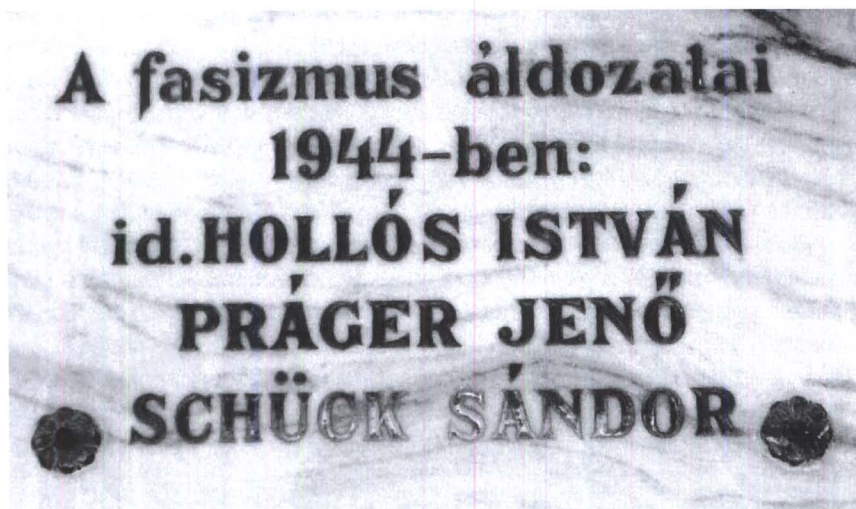
Kisebb segítséget a keresztények is adtak, s még a csendőrök között is akadt, aki kockázatot vállalt. A szolgabíró kiadott a Perényi nevű suszternek egy olyan cipő-felsőrész-készítő zsidót, akinek a felesége és a lánya a Csillag utcában volt gettózva. Az egyik csendőrnek Perényi és felesége addig könyörgött, míg az magához nem vette a zsidót, és elvitte Perényihez. Amint a látogatás után kinyitotta a kaput, egy főhadnagy elfogta. A csendőr csak egy tiszthelyettes barátjának köszönhette, hogy megúszta ezt a tettét.

A bizonytalan, vagy inkább a nagyon is bizonyos jövő miatt többen öngyilkosok lettek Dr. Lukács (Lichtmann) István nyugalmazott községi orvos április 20-án de. 10 órakor öngyilkosságot követett el, az anyja, özv. dr. Lukács Vilmosné szintén hasonló módját választotta a földi szenvedésből való menekülésnek. A visszaemlékezők elmondása szerint, mielőtt a család öngyilkosságot követett el, szétszaggatták a birtokukban lévő papírpénzeket, azok ott hevertek szanaszét a holtak mellett. Bihari Emil ügyvéd és családja szintén önkezűkkel vetettek véget életüknek.

A gettóban is többen elhunytak, ezeket a halálozásokat a várható pusztulás váltotta ki, hiszen az öngyilkosságok idején megkezdődött a gettó kiürítése. Voltak olyanok, akikről nem tudjuk, hogy hol érte őket a halál. Az egyik legismertebb eset Kundler József bankigazgatóé. Ő a Nyíregyházán 1944. április 21-én kelt 648-8/1./1944. sz. püspöki engedéllyel evangélikusnak megkeresztelkedett, felesége eredetileg is ezen a valláson volt. A gettó területébe eső Horthy Miklós úti lakásukból kiköltöztették őket a Szent László utcába, de itt is elérte őt a végzet: Május 13-án reggel a lakás előtt megállt egy teherautó, amelyből kiszállt Zöldi Márton hírhedt SS százados, az újvidéki hó-

hér, és több, géppisztolyos SS katona, akik berohantak a házba. Házkutatást tartottak, mindent szétdobáltak, 40 000 pengő készpénzt, valamint ékszereket és iratokat vittek el. Kundlert puskatussal kilökdösték a teherautóra, miközben Zöldi azt kiabálta, hogy csak a város határáig viszi a bűdös zsidót, ott lelövi. A volt bankigazgató soha többé nem került elő. Aznap Zöldi még 7 másik zsidót vitt el Kisvárdáról.

1944. június 4-én hajnali 4 órakor a Gestapó teherautója jött Práger Jenő természetrajz-vegytan szakos, „kivételezett” gimnáziumi tanárért. Ő 1919. június 7-én tért át a római katolikus hitre.

A Bessenyei György Gimnázium zsidó oktatóinak emléktáblája a középiskolában.

Május 27-én, szombaton, kihirdették, hogy 2 napra való ételt készítsen el mindenki. Ez jelezte, hogy a gettót hamarosan felszámolják. Közvetlenül a Savuot ünnepe előtt, egy SS-egység érkezett Kisvárdába. A gettóba siettek, idomított német juhászkutyákat vezetve betörték a házakba, és ütötték még az öregeket, nőket és gyerekeket is.

A gettó felszámolása és a kisvárdai zsidóság emléke

Május 29-én megtörtént az emberek bevagonírozása, a szerelvények egy nappal a bevagonírozás kezdete előtt érkeztek Németországból. A deportálást a magyar csendőrök intézték. Először a Csillag-, a Petőfi- és a Posta utcát, illetve az ezek közötti részt ürítették ki. Váratlanul kapták a parancsot, hogy induljanak. Gyalogmenetben vitték őket a Kisállomás felé, és ott beterelték őket Schwarz fakereskedő udvarába, mivel a vasúti sínek egész az ő raktáráig vezettek. Az udvarban már bent álltak a vagonok, minden vagon előtt egy tábori csendőr állt gépfegyverrel. Kb. 40 csendőr vigyázott a 3500 emberre.

Egy szemtanú így idézte fel a történeteket: „Május 29-én vált valóra a régen tervezett és emlegetett esemény, hogy a zsidókat a gettóból elszállították. (az)...apácák már reggel 1/2 6 órakor figyelmesek lettek a nagy zajra, kiabálásra és mozgalomra. Félóra alatt el kellett készülniük az útra és sűrű csendőr -és leventekordon mellett kísérték őket az

állomásra, ahol 30 teherkocsiból álló szerelvény várta őket. Minden teherkocsiba 70-75 embert zsúfoltak be, különválasztva a férfiakat, nőket és gyermekeket. Szemtanúk mesélték, hogy a kis zsidógyerekek valósággal hancúrozva örültek az utazásnak. A kocsi-ba való felszálláshoz utolsó kis batyujukat is elvették tőlük, s ott nem volt más, csak két vödör, az egyik ivóvíz számára. Indulás előtt lecsukták és pecsételték a kocsi ajtaját, s amint hallottuk, Kassáig többen meghaltak a zsúfolt kocsi-ban. Itt a németek átvették szám szerint a zsidószállítmányt, s mentek a szerelvények tovább. Hogy hová? Egyik feltevés szerint Németországba munkára, a másik szerint az országhatáron kívül gázzal kioltják az életüket. ” Az idézet utolsó mondatából kiderül, hogy a lakosság egyes rétegei már tisztában voltak azzal, hogy mi vár a zsidókra.

Az első szállítmány elvitele után a hátrahagyottak közül több zsidót a csendőrök kivitték a fatelepre, hogy rendet csináljanak. Ők megtudták, hogy a vonatok nem Hortobágy felé indultak -mint azt remélték-, hanem külföldre, Csap irányába, vagyis kivitték a zsidókat az országból. Ez a hír is öngyilkosságokat váltott ki. Dr. Fried Samu nyug. körorvos május 29-én, este 9 órakor önmérgezés miatt meghalt, felesége a férje hosszas rábeszélésére szintén ekkor vetett véget életének. Özv. Molnár Józsefné és fia, Molnár Károly bankigazgató május 30-án mérget vettek be, illetve a férfi a kórház-ban fekvő beteg anyjának először beadta a gyilkos szert, aztán maga is bevette. Mezei Náci Naftali napszámos május 31-én önakasztásba menekült Auschwitz elől.

Május 30-án próbát tartottak, felsorakoztatták a gettóban lévőket a zsidó iskolánál. 31-én megtörtént a második szállítmány elvitele is. Néhányan embernek sikerült elbújni a gettó kiürítésekor, ők pár nap múlva Pestre szöktek.

A Katz család

A vagonok valóban Kassán keresztül futottak Auschwitz-Birkenaubá, mert nem szereték volna, hogy azok áthaladjanak Budapesten. A kassai vasútállomáson a németek vették át a szerelvényeket. Egy zsidó megbízásából egy vasutas feljegyezte az oda érkező vonatokat, és a vagonokban lévő emberek létszámát. Kisvárdáról május 30-án futott be az első szerelvény, benne 3475 fő, 2-án 3421 egyént regisztrált a titkos megfigyelő.

A hivatalos intézkedések ellenére a zsidóság elhurcolása után megkezdődtek a fosztogatások. A zsidó házakat feltörték, a zsidó tulajdonok megőrzésére képtelen volt a csendőrség: „...lepecsételtük a lakást. Ezt aztán feltörték. Jelentették nekünk. Kimentünk, de már oda is betörték meg amoda is. Nem tudtunk mit csinálni.”

A holokausztot túlélő kisvárdaiak nem mindegyike tért vissza lakóhelyére. Az életben maradtak azt a Rosenbaum Pinkászt választották meg rabbinak, akinek korábban már nagyapja és apja is rabbi volt Kisvárdán. Ő a cionista mozgalom ismert alakja volt, s ilyen kötelezettségei miatt hamarosan elhagyta az országot. 1946-ban 804, 1948-ban 650 fő élt a településen. Ez év nyarán a község vezetői a hitközség kérvényét tárgyalták, melyben a szervezet kérte a Horthy Miklós utcának a Mártírok útja névre való átkeresztelését, mert a gettóban lévők ezen az utcán lettek a gettóparancsnokok és társaik által a legnagyobb kegyetlenkedésnek kitéve, erről az utcáról történt az elhurcolásuk. A képviselő-testület az óhajt elfogadta.

1949-ben márvány emléktáblát állítottak a zsinagóga belső falán azoknak, akik a világegés áldozatai lettek. Az áldozatok nevét magyarul és héberül is felvésték. Ekkor 446 izraelita élt Kisvárdán, vagyis a korábban a lakosság negyedét alkotó zsidóság a 3,5%-ot sem érte el. A következő évtizedekben a zsidók száma folyamatosan csökkent, 1975-ben a zsinagógát is eladták a helyi tanácsnak. 2001-ben még 11 fő vallotta magát zsidónak, 2011-ben 4 fő.

A volt zsinagóga előtere az áldozatok neveivel

A Bessenyei György Gimnáziumban az elhurcolt tanárok neveit őrzi egy emléktábla. 1988-ban az egykori gettó területének szomszédságában avatták fel az áldozatokra emlékeztető szoborkompozíciót. A köztemetőben az 1990-ben felállított emlékhelyen egy márványba vésett felirat utal a holokausztra. Az egykori zsinagóga mellett 1999-ben átadták a holokauszt emlékművet, 2001-ben a zsidó temető falának belső oldalán helyeztek el emléktáblát. A hatvanadik évforduló idején, 2004-ben a volt zsinagóga falán két, a vasútállomáson egy emléktáblát lepleztek el. 2005-ben Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség épületén helyeztek el hasonló okból táblát, és ez év szeptember 6-án holokauszt-emlékművet adtak át az izraelita temetőben.

A volt zsinagóga nyugati falán elhelyezett emléktáblák

Az 1941-es népszámlálás szerint a Kisvárdai járás területén a következő közösségekben laktak zsidók:

*Ajak (56; 3.044); *Anarcs (63; 2.153); *Dombrád (193; 6.688) *Döge (15; 2.56); *Fényeslitke (43; 2.398); *Gyulaháza (65; 1.973); *Jéke (6; 673); *Kékcse (20; 1.566) *Kisvárd (3.770; 14.782); *Komoró (8; 1.082); *Nyírkarász (170; 2.744); *Nyirtass (186; 2.836); *Pap (41; 1.456); *Pátroha (107; 3.180); *Rétközberencs (16; 1.451); *Szabolcsbáka (74; 1.570); *Szabolcsveresmart (16; 1.948); *Tizsakanyár (16; 1.700)

Komoró-Zsurk

Komoró

A Kisvárdai járás községe, 1836-ban 35, 1848-ban 6 háztartásban 25 zsidó, 1870-ben 88, 1880-ban 54, 1890-ban 43, 1900-ban 40, 1910-ben 34, 1920-ban 9, 1930-ban 6 zsidó lakta. 1941-ben az 1.082 fős lakosságból 8 izraelitát írtak össze.

Reich Sámuelné fia volt Reich Sándor, aki feleségével, Berman Margittal és öt gyermekével együtt 1944-ben még a településen lakott. Gyermekai közül ismerjük Erzsébetet és Sándort. A család fűszer-és vegyeskereskedéssel foglalkozott. A bolt mellett 8-10 hold földjük is volt, de nem ők művelték meg a földet, hanem műveltették.

Blau Samu lánya vagy rokona volt Blau Fáni, szatócsbolt tulajdonos. 1944-ben egyedülálló. 1944 áprilisában ők értesültek arról, hogy el fogják vinni őket. A Blau család tagjai az elhurcolás előtti nap felgyújtották a házukat, abból a célból, hogy senki se vigye el az értékeiket. A ház porig égett.

1944. április közepén a néhány zsidót a kisvárdai gettóba vitték, onnan május végén Auschwitzba juttatta őket a végzetük. Csupán egyetlen ember tért vissza a háború után a faluba. Ő Reich Sándor, aki a megpróbáltatások során elvesztette családjának minden tagját. 1949-ben már csak ő élt a faluban. Nincs temetőjük, sem imaházuk.

A vézskorszak helyi áldozatai: Czigler Lujza (1910), Czorn Ábrahám (1895), Feig Hani, Fényes Berta (1883), Fényes Elemér, Fényes...? Fényes Jakab (1884), Friedman Miksa (1898), Hacker Sándor (1900), Halm Harry, Krausz József (1908), Krén Márta (1941), Ligeti Eszter, Lőrincz Fanni (1867), Mendelzon Hella (1908), Neumann Zsigmond, Raab Irén (1891), Reich Margit (1907), Rózenstein Regina, Schachter Erzsébet (1912), Schillinger Sándor (1879), Schwartz Dávid (1927), Schwartz Jenő (1897), Schwartz Regina (1892), Span Irén (1914), Szabó Jenő (1889), Tischler Zseni, Weisz Helén, Weisz Hermine (1866), Weisz Chava (1866)

Lövőpetri

A Tiszai járáshoz sorolt faluban 1836-ban 34, 1848-ban 12 családban 39 fő, 1870-ben 81, 1880-ban 59, 1890-ben 65, 1900-ban 77, 1910-ben 59, 1920-ban 32, 1930-ban 9 zsidó élt. 1941-ben a 749 fős lakosságból 13 fő volt izraelita, további 3 személy a kikeresztelkedés ellenére zsidónak minősült.

A feljegyzések szerint külön tanító tanította a zsidó gyermekeket, de ez nem jelentett mindig szakképzett nevelőt. Ezt mutatja, hogy 1891. november 22-én a főszolgabíró kiutasította a községből Bernstein Mór zugtanítót.

Jó példaként viszont megemlíti Biederman Adolf nevét, aki 1863. december 30-án született a településen. Több helyen, így Lövőpetriben is tanított. Pedagógiai cikkei, írásai megjelentek az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Heves megyei Tanügy című folyóiratban. Önálló munkája az „Emlékkönyv Dr. Schönberger Soma arcképének leleplezésére” és a „Beszéd az egri izraelita. Hitközség kultúrházának megnyitására.”

1881-ben Sesztina Lajos kereskedő megvette a Pethry család leszármazottaitól a birtokot. 1890-ben bérbe adta a Nyírbogdányból beköltözött Róth Sámuelnek. A zsidókat gyakran nyereszkeséssel vádló állítások ennek a bérlemények a kapcsán is igaznak bizonyultak. A századforduló előtt keletkezett dokumentum szerint: „Lövőpetri

lakosainak a szövetségését a Sesztina-féle birtok bérlője, Róth Sámuel állítólagos visszaélései létesítették különösen. Ugyanis a nevezett haszonbérlő a munkás nép állítása szerint a földeket 1200 négyszögöl helyett 700 ölben adta ki, s ezt egy hold földnek értékelve követelte azután az egy hold földnek megfelelő külön szolgáltatmányokat." Ilyen „furfang” mellett könnyű volt aztán jótékonykodni!

Az őszirózsás forradalom után a Róth-gazdaságot fel akarták számolni, de erre nem került sor. A Róth család kikeresztelkedett, nevét Révészre magyarosította. Révész Albert is bérelte a földet Sesztina Lajostól. Gazdasági iskolát végzett Debrecenben és 1892-ben kezdett gazdálkodni, és 35 éven keresztül volt a megye törvényhatósági tagja.

A falubeli zsidókat a csendőrök itt is összeszedték, névsorukat az a Koós Imre tanító őrizte meg, aki az esemény bekövetkeztekor az orosz fronton katonáskodott. Ő 13 nevet sorol fel: özv. Révész Albertné, dr. Révész János, Révész Margit, Révész István, Fehér Jenő, Fehér Jenőné, Fehér László, Fehér Zsuzsi, Fehér Elza, Fehér Berta, Fehér Julianna, Winkler Erzsébet, Jéger Mária. Többen meghaltak, Fehér Jenőné tífuszban, útközben hazafelé. Szemtanúk elbeszélése szerint Révész Margit megsza- badulhatott volna, ha egy auschwitzzi német őrmester szeretője lesz, de inkább elment az anyjával a gázkamrába.

A faluból való kitelepítés után a zsidó ingóságokat elárverezték, a szemtanúk állítása szerint az értékesebb dolgokat a „tűz körül” lévőek már a deportálás utáni leltározáskor maguknak megszerezték. Augusztus 16-án „Írásbelileg birtokba adják a zsidóbirtokot.”- rögzítette az eseményt Koós tanító. Elsősorban a Révész család volt cselédjeit juttatták földhöz, s ezzel azok falusi lakosok lettek. 1949-ben még 4 izraelita élt a kis faluban. A két világháború közötti időből még néhányan emlékeznek Schwartz István vegyesboltjára.

A világháborús emlékművön a zsidó családok nevei is olvashatóak

A vészidőszak helyi áldozatai: Fehér Elza (1908), Fehér Jenő, Fehér Jenőné, Fehér József (1906), Fehér Miklós (1902), Fried Bertalan (1892), Katz Miklós (1913), Révész Erzsébet (1888), Révész István (1914), Révész Margit (1913)

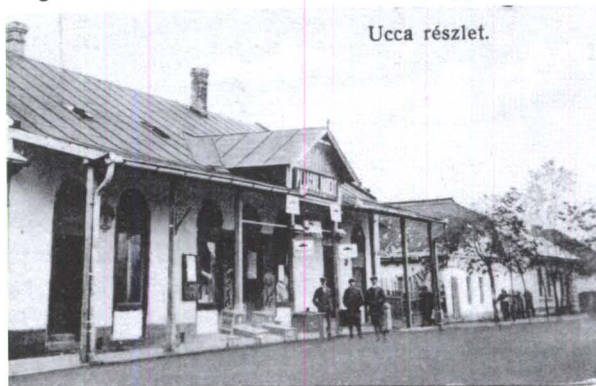
Mándok

A Tiszai járás székhelye. Bizonyos szerző szerint zsidók már a 16. században megjelentek a településen, az biztos, hogy 1770-ben már laktak itt, hiszen Lónyay Gábor birtokán 17, Bárczy László földjén 7 zsidót mutattak ki. 1784-ben 41, 1836-ban 51, 1848-ban 30 háztartásban 118, 1870-ben 281, 1880-ban 358, 1890-ben 303, 1900-ban 342, 1910-ben 381, 1920-ban 363, 1930-ban 401 főnyi zsidó lakta. Az 1941-es népszámláláskor 364 izraelitát és 4 kikeresztelkedett egyént találtak.

Mándok mezővárosába a zsidóságot a földesúri engedelem mellett a település országos vásártartási joga és járási székhely volta is vonzhatta. A zsidóság arra ment, ahol valami gazdasági javulás vagy mozgás volt, egymásnak adva a hírt, a lehetőségeket. „Mindegyik jó üzletet csinált, de nem azt mondta, hogy én jótékony vagyok, ajánlok neked egy jó üzletet, erről szó se volt – munkalehetőséget kínálok neked, de ebből nekem is meglesz a hasznom...”

Aki átjött a határon, az házalóként kezdte. Énekelt a zsidó: „Ócskavasat, rongyot, ruhát, üveget veszek”. A másik meg: „Nyúlőr, van-e nyúlőr?” – ez még azóta is benne van a fülemben. Akkoriban rengeteg vadnyúl volt a mezőkön, az őszi vadászatokon százával lőtték ki a nyulat...Mindenhol volt cselédség, aki meg tudta nyúzni a nyulat, és aztán kifordították a bőrét...Amikor megszáradt, jött a nyúlőrös zsidó, ezt megvette és elvitte a szűcsökhöz, akik ebből csináltak gallért, sapkát, kesztyűt meg mindenféle szőrmét. A szűcsök, azok keresztények voltak; nekik kézzel kellett dolgozni, nagyon sokat kellett dolgozni, hogy azt a bőrt valamire föl lehessen használni – azt csak csinálja más. Az ipar nem nagyon érdekelte a zsidókat, őket a kereskedelem érdekelte.

A zsidók házalóként kezdték – minden faluban lakott ebből egy-kettő –, és ha már kicsit megszédtek magukat, azon igyekeztek, hogy valamelyik faluban egy kis krájléráj nyissanak maguknak. A krájléráj volt az a fűszerüzlet, ahol a kocsikenőcsig mindent lehetett kapni. Megvoltak a lépcsők, de még a nyúlőrös zsidónak is Nyíregyházán tanult a fia a gimnáziumban.”- mesélte emlékeit egy volt mándoki lakos.

Mándoki utca bolttal

A Forgách kastély mellett, a település központjában, a fő kereskedelmi útvonalhoz közel telepedtek le. A kereskedelmi szellemmel és hagyományokkal rendelkező zsidók a helyi árucserét is fellendítették, bérlőként, boltosként, kocsmárosként, szeszfőzőként, szabóként, mészárosként, suszterként, festőként, varrónőként, gubakészítőként, varrónőként és más foglalkozásúként is szerepeltek.

Az első üzletet Lipovich Mihály az 1890-es években ún. „gyűrűs zsidóként” a Vasut u. 1. sz. alatt (Magtár) nyitotta meg. Az 1880-as évektől Rochlitz Henrik bérelte a Forgách birtokot, míg a szentmártoni, zsurki birtokokat Moskovich Zsigmond.

A 19. század második felére a zsidó közösség annyira megerősödött, hogy 1861-ben 9x18 méteres zsinagógát építettek. Nyugati homlokfalát 4 vastag féloszlop a széleken szélesebb mezőt alkotva három részre osztotta. A középső rész csúcspontjára a mózesi kőtáblákat illesztették. Valószínűleg először a zsinagóga látta el a tanház feladatát is. A zsinagóga egyik oldalán a rituális fürdővel, másik oldalán az iskolával egészült ki. Ebben önálló tanítót alkalmaztak. Majd megépült a kóser mészárszék, a pászkasütő. A temetőt 3856 négyzetméter nagyságú területen nyitottak, amely ma is megvan.

A mándoki zsinagóga

Az önálló hitközséget 1867-ben alapították, 1869-ben ortodoxnak nyilvánította magát, hozzá tartozott a Tiszai járás összes kisebb hitközsége (Benk, Eperjeske, Gemzse, Győröcske, Gyüre, Kisvarsány, Kopócsapáti, Lövöpetri, Nagyvarsány, Mezőladány, Nyírlövő, Révaranyos, Tiszabездéd, Tiszamogyorós, Tizaszentmárton, Tornyospálca, Tuzsér, Újkenéz, Záhony, Zsurk) is. Ennek ellenére később egy időre megszűnt önállónak lenni, és Kisvárdára alá tartozott. 1935-től lett ismét önálló hitközség lett. Rábi, metsző, tanító és melámed is volt a településen. Intézményei közt volt a

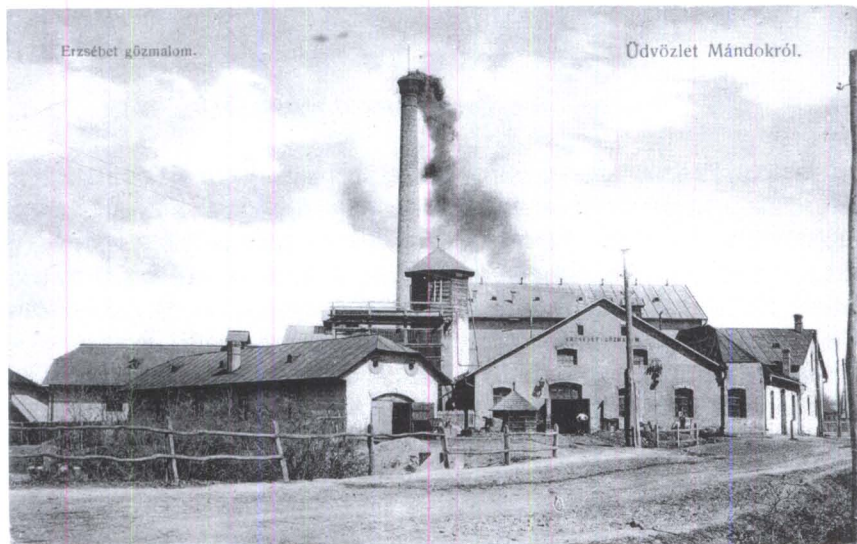
templom, a Chewra Kadisa, az elemi iskola, a chéder, a Chewra Sász, a könyvtár, a mikve, a kóser mészárszék és a macesz sütőde.

A zsidók a település politikai, gazdasági irányításából mindig kivették a részüket, de nem mindig egyértelműen pozitív volt a tevékenységük. A XIX. század végén és a XX. század első felében a Rochlitz, a Moskovich, Lipkovich (Lendvai), Kemény, Kohn (Kardos), Fischer, Kállósi családokat említhetjük a jelentősebbek közül.

„Ők árasztották el hitellel az uraságok birtokait. Eleinte bérlők voltak, de nagyon sok nagybirtokot megszereztek, mert addig voltak bérlők, míg úgy eladósodott az uraság, hogy az övék lett a föld – már a világháború előtti évtized ilyen volt, vagyis az ország gazdasági életének a megmozdulásával a legtávolibb keleti részek is nagyon-nagyon megváltoztak.

Emlékszem, Mándokon élt a Rochlitz család, nagyon szép házuk volt. Ez egy nagyon gazdag zsidó család volt, akik már egy emberöltővel azelőtt megtelepedtek a környéken. Forgách, Lónyay, Windischgratz, meg Odeschalchy uradalmak voltak Mándok körül, én legalábbis ezeket a neveket hallottam. Rochlitzéknak majdnem minden uradalomból volt egypár száz hold bérletük, vagyis az „engedd be a hátsó lábamat” mesének megfelelően bevásárolták magukat ezekbe az uradalmakba bérlőként, aztán később megvették a birtokoknak legalábbis egy részét...

A zsidók szempontjából nagyon szerencsétlen volt, hogy a tizenkilences forradalomnak csupa zsidó volt a vezetője. ...Mindaddig – ahogy a szüleimtől hallottam – nagyon jól megvolt a keresztény és a zsidó polgárság együtt, bár az összeházasodás meglehetősen ritka volt, de még az is előfordult. De nem gyűlölték egymást.”

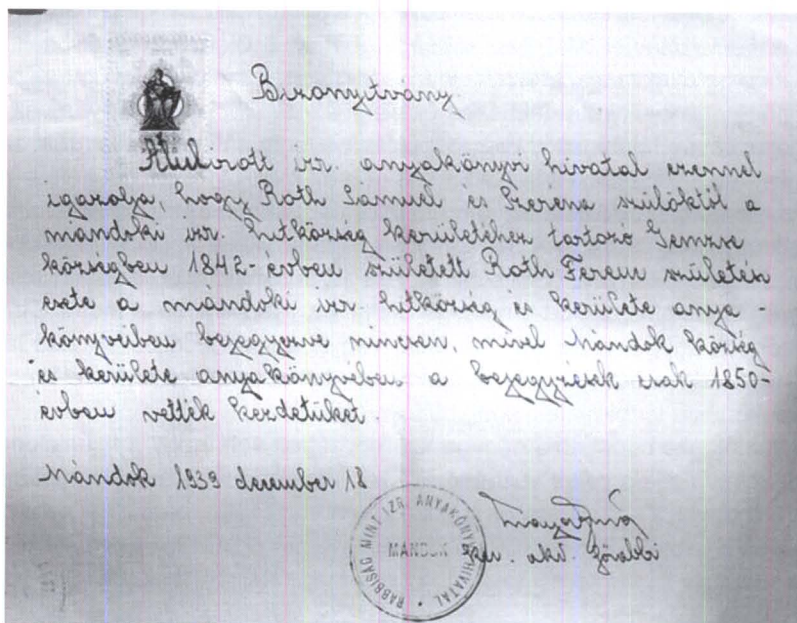

Az Erzsébet gőzmalom

1938-ban, amikor a szabadcsapatok a zsidókat is félelemben tartották, sok zsidó elhagyta települést. 1941-ben több helybelit Ukrajnába vittek munkaszolgálatra.

1939-ben a kerületei rabbiság székhelye volt Mándok. Ekkor 90 családból állt a hitközség, melyhez 21 község zsidósága tartozott, mintegy 300 zsidó családdal.

1944-ben az ortodox anyahitközségben 378 zsidó élt, 83 adózott. A közösség vezetője, a hitközségi elnök dr. Berkovics Izidor, nyugalmazott községi orvos, az anyakönyvvezető-rabbi Máyer Ernő volt. Rabbist az összeírók nem találtak. Ekkor a közösség összesen négy alkalmazottal rendelkezett. Egy Chewra Kadisát, valamint egy elemi iskolát működtetett. Ez utóbbiban 42 tanuló 1 tanár irányított.

Az anyakönyvvezető rabbi által kiadott igazolás.

A legtöbb zsidó a Petőfi utcában lakott, ahol a zsinagóga és az iskola is volt. 1944-ben, közvetlenül Pészach után a hatóságok a zsinagóga és a zsidó iskola területére gyűjtötték össze a zsidókat, ide zárták Kisvársány zsidó polgárait is. Néhány nap múlva megérkezett a magyar csendőrség, az embereket szekerekre rakták és a kisvárdai gettóba vitték. Kevés ruhát és élelmet vihettek magukkal. Amint a menet elhagyta a települést, a lakosság egy része fosztogatni kezdte az elhagyott javakat.

Kisvárdáról Sávout előtt, május 29-én deportálták őket. A főrabbi, R. Avraham Mayer is velük együtt halt meg a haláltáborban. A háború után 18 férfi tért vissza munkaszolgálatból, 20 nő Auschwitzból. Néhány munkaszolgálatosnak és családjának ismerjük pár adatát.

Farkas Menyhért kereskedő a 108/10. századdal Romániában és Bácskában volt munkaszolgálatos, és 1944. október 21-én szabadult fel. Szüleit és egy testvérét vesztette el.

Farkas Sándor kereskedő több évig volt munkaszolgálatos, 1945. április 7-én szabadult fel.

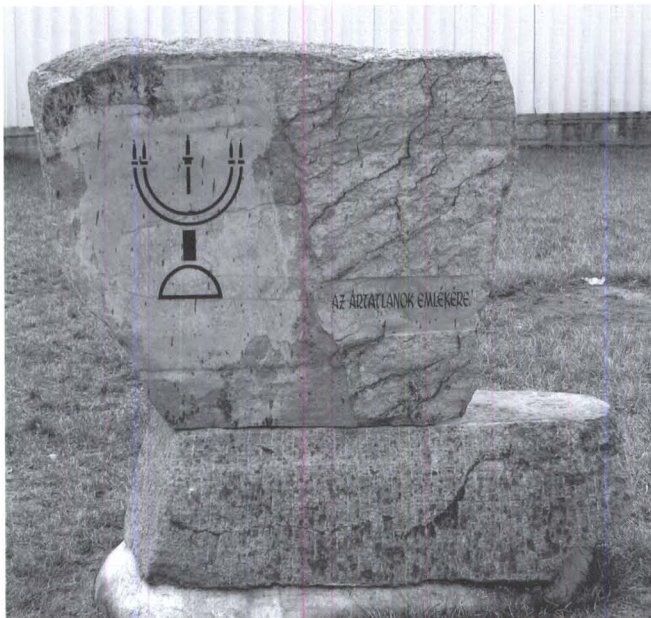
Glückmann Ernő a 8/2-es munkászászadnál szolgált.

Kohn Jenő pékmester a 108/24. századdal Erdélyben és Ukrajnában teljesített szolgálatot, és a deportációból 1945. május 1-jén szabadult fel. Elvesztette 2 testvérét,

nagynénjét, feleségét és 2 gyermekét. Atyja szintén deportálva volt.

Linkovits Endre kereskedőt 1944. április 15-én deportálták, és 1945. április 29-én szabadult fel. Atyja mártírhalált halt.

Moskovits Zoltán gépész a 108/27, 109/7. és 108/20. századokkal teljesített szolgálatot és 1945. május 1-jén szabadult fel. Anyját, 2 testvérét és több családtagját elvesztette.

Az Ártatlanok emlékműve Mándokon

Neumann Géza kereskedő a 108/24. és 16. századokkal Ukrajnában, Fehéroroszországban, Lengyelországban és a Kárpátokban volt munkaszolgálatos, és 1945. január 2-án szabadult fel. Elvesztette anyját, 2 testvérét. Fivére orosz fogságban van.

Rosenbaum Lipót kereskedő 1940-ben volt munkaszolgálatos, majd 1944-ben deportálták. Elvesztette anyját, 2 testvérét, bátyját családjával. Fiai, mint MUSZ-os, a radnai havasokban 1942. decemberben halt meg.

Róth Dezső, született 1910. december 19-én, anyja neve Silber Eszter a munkaszolgálat közben halt meg, tűnt el.

Schinner Béla kereskedő a 108/22., 16, és 17. századokkal Galíciában teljesített szolgálatot és 1944. október 26-án szabadult fel. Felesége és 7 testvére mártírhalált haltak.

Schwarz Izidor szabómestert 1944 júniusában deportálták és a következő év augusztusában szabadult fel. Felesége, 2 gyermeke, 5 testvére, 4 sógora, 4 sógornője, azok 5 gyermeke, apósa és anyósa elveszett.

Teller Ernő kereskedő a 2/3. és a 108/48. századdal volt munkaszolgálatos majd a deportálásából 1945. május 4-én szabadult fel. Szüleit, négy testvérét, három unokabátyját és három nagynénjét vesztette el. Felesége deportálva volt. Elvesztette szüleit, három testvérét, két nagybátyját, három nagynénjét és azok 16 gyermekét.

Weisz Simon, született 1905. március 21-én, anyja neve Schwartz Betti a munkaszolgálat során halt meg.

A hitközségnek az 1949-es népszámlálás szerint 46 tagja volt, hozzájuk tartozott még 12 fiókhitközség, velük együtt összesen 137 fővel bírtak, ebből 20 volt az adófizető. Az elnököt Farkas Menyhértnek hívták. A közösség lassan bomlásnak indult, majd a következő évtizedben megszűnt. 1956-ban néhány egyén a saját sérelmeiért konkrét zsidó személyeken akart bosszút állni. A zsinagógát 1963-ban bontották le, ekkoriban a fürdő is erre a sorsra jutott.

Mándoki látkép, jobb oldalon a zsinagógával

A két világháború közötti időben élt és dolgozott a településen Weisz Samu szabómester, Wéber Jenő bádogos, Fischer kocsmáros, Reich Lajos rőfös, a Kohn (Kardos) pékség, Lipkovits (Lendvai) nagykereskedő, dr. Berkovits orvos, Róth vendéglős, Spiegel Jenő borkereskedő, a kikeresztelkedett Dietrich Gyula író, Klein Vilmos hentes, Kaufmann méteráruüzlete és Weisz taxis.

Egy mándoki áldozat sírköve

A mándoki áldozatok adatai elérhetők a <http://db.yadvashem.org/names> adatbázisban, itt terjedelmi okok miatt nem közöljük.

Az 1941-es népszámlálás szerint a Tiszai járás területén a következő községekben laktak zsidók:

*Benk (18; 699); *Eperjeske (6; 1260); *Gemzse (64; 856); *Győröcske (6; 223); *Gyüre (91; 1.107); *Kisvarsány (42; 1.219); *Kopócsapáti (58; 1.221); *Lövőpetri (13; 749); *Mándok (364; 5.188); *Mezőladány (103; 1.420); *Nagyvarsány (29; 1.648); *Nyírlövő (37; 744); *Révaranyos (45; 1.139); *Tiszabездé (66; 1.789); *Tiszamogyorós (14; 917); *Tiszaszentmárton (45; 1.167); *Tornyospálca (76; 3.244); *Tuzsér (55; 2.019); *Újkenéz (13; 893); *Záhony (57; 1383); *Zsurk (71; 1.090)

Mezőladány

A Tiszai járásba tartozó község három településből: Órladányból, Órmezőből és Endesből alakult ki. Pontos adataink nincsenek arról, hogy a zsidóság mikor jelent meg először ezek valamelyikén, de a Ladány-Kerecseny közötti tiszai rév, a közeli Kisvárda zsidósága és a kisvárdai országos- és hetivásárok bizonyára vonzóerőt gyakoroltak a Galícia felől bevándorlóakra és az orosz pogromok elől menekülőkre. Mezőladány nemessége is elősegítette a zsidók megtelepedését, hiszen ők lettek a nemesi birtokok, tulajdonok bérlői majd megvásárlói.

A 18. században már mindhárom helyen zsidókat írtak össze. 1770-ben Órmezőben Vay László birtokán 4, Lónyay Ferenc ingatlanán 3 zsidót mutattak ki. Az 1836-os Fényes Elek-féle összeírásakor Órmező-Ladányban 224 keresztény mellett 61 zsidót is említenek, Endesen 51:6 volt az arány. Ekkoriban már bizonyára létezett a zsidó

fiók-hitközség is, de csak jóval később építették azt a lakóházat, amelyet átalakítva a zsidóság zsinagógaként használt. Ez a mai kultúrház szomszédságában, az Újkenéz felőli oldalon volt.

1840-ben 75, 1848-ban 21 háztartásban 79, 1870-ben 143, 1880-ban 135, 1890-ben 139, 1900-ban 179, 1910-ben 102, 1920-ban 118, 1930-ban 133 zsidó ember élt itt. 1941-ben a 103 fős izraelita közösség az 1.420 főnyi lakosság 7,3 százalékát alkotta.

A települések lakosságának a zsidóság a szolgáltatási, hitelnyújtási lehetőséget biztosította, fűszerboltot, italárúsítást, építőanyag kereskedést, vegyesboltot jelentett. A keresztút melletti központi telkeket vásárolták fel vagy bérelték, így kedvező pozíciót alakítottak ki a boltjaik számára. A 19. század első felében a szabótól a mézárósig, a marha- és terménykereskedőtől a kacsatoll és állatbőr felvásárlóig, az asztalos, a suszter, a bádogos mestertől a vándorkereskedőig, a fűszerestől a kocsmárosig sokféle foglalkozást űztek, s a sűrű fillér, ritka forint elvet gyakorolva próbáltak haszonra szert tenni. Az 1900-as évek elején a Reismann család irányításával Mezőladányban alakult ki a környék legnagyobb fatelepe, fafeldolgozó üzeme.

Az 1940-es években a politikában a jobboldal egyre inkább megerősödött, s ezt a mezőladányi zsidók is megérezték. Éjszakánként többször megzörgettek a zsidó üzletek, házak ablakait, ajtajait, ijesztgetve azok tulajdonosait.

Több zsidót vittek munkaszolgálatra, pl. Adler Jenő kereskedőt a 108/1. és 6. századokban. 1945. június 30-án szabadult fel. Két testvérét, azok feleségét és 12 gyermeküket vesztette el. Adler Andor kereskedő az 1/4 és 8/3. századokkal volt munkaszolgálatos, és 1945. április 30-án szabadult fel. Felesége is deportálva volt. Egy másik híradás szerint a II. világháború idején Einzig Izidor 1943. január 28-án Novi-Oszkolnál eltűnt. Glück Lajos 1942. november 18-án Borcsevónál megbetegedett.

1944 áprilisában az ortodox fiókhitközségnek 106 zsidó volt a tagja, de adófizetője nem akadt. Rabbija és gondnoka nem volt, az anyakönyvezést Mayer Ernő mándoki anyakönyvvezető rabbi látta el.

A német megszállás után történt, hogy „Egyik reggel ájtott hozzánk Wasser néni. Mi így hívtuk Wasser mamáékat, akik a Tiszavégen mellettünk laktak. Őrizzétek már meg az ágyneműinket, mert minket elvisznek - mondta anyámnak - s nem tudjuk, mikor jövünk vissza. Őszintén mondom, a szüleim nem merték vállalni, mert félték, hogy nemcsak mondják, hanem agyon is lövik azokat, akik a zsidóságnak segítenek”- emlékezett vissza egy volt mezőladányi lakos.

1944. április első hetének végén az itthon maradt zsidók mellére felkerült a sárga csillag. A hónap közepén Szikora Mihály csúrrjébe gyűjtötték össze a zsidó családokat. Ezt megelőzően többen a távoli rokonaikhoz utaztak el, amikor még nem volt sárga csillag rajtuk. Az ismerősök tejet, kenyeret vittek a csúrrhoz, de a csendőrök nem engedték oda az utca felől senkit. Az emberek, főként a gyerekek egy ideig a kert felől, a deszka alatt adták át az ennilát a bezártaknak, de a rendfenntartók erre is rájöttek. Április 20. körül a gazdákat forspontos szekérfuvarra kötelezték, és azokon Kisvárdába szállították a zsidókat. Az értéktelen ingóságaikat zsákbamacskaként azután a mezőladányiak között kisorsolták, de sokan nem vették át a „nyereményt”. Nincs pontos adat arra nézve, hogy a helybeliek közül a haláltáborokban hányan haltak meg, ill. hányan éltek azt túl. Az biztos, hogy a túlélők közül nem tért vissza mindenki a lakóhelyére.

1949-ben még 6 izraelita élt itt.

A vézskorszak helyi áldozatai: Adler Dezső (1895), Adler Sándor (1892), Eincig? (1910), Eincig? (1936), Eincig Eisik (1902), Eincig Ferenc (1871-1872?), Eincig Golda (1905), Eincig Izidor (1901), Einzig József (1905), Eincig József (1914), Einzig Hanna (1874), Eincig Mór, Feldman Gabriella (1884), Glück Abrahám (1891), Glück Amália (1936), Glück Hanna (1921), Glück דבזרה (1937), Glück Lajos (1919), Glück Magda (1939), Glück Sarolta (1900), Glück Vilmos (1932), Grünbaum Aranka (1890), Grünwald Bernát (1898), Grünwald Emil (1931), Grünwald Erzsébet (1924), Grünwald Hajnalka (1941), Grünwald Ilona (1933), Grünwald Júlia (1922), Grünwald Katalin (1926), Grünwald Paula (1900), Hirsch János (1900), Kohn Jakob (1890), Krausz Gizella (1895), Krausz Helén (1900), Krausz Johanna (1891), Krausz József (1861?-1863?), Krausz Leopold (1899), Krausz Margit (1905), Markovits Samu (1894), Moskovics Béla (1911), Pavel Buntzi (1930), Pavel Iztig (1895), Pavel Szeréna (1900), Ritter Dezső (1889), Ritter Erzsébet (1927), Ritter Jolán (1924), Ritter Lea (1924), Ritter Nándor (1915), Ritter Rózi (1919), Ritter Sándor (1922), Wasser Andor (1897), Wasser Aranka (1925), Wasser Bernát (1891), Wasser Elza (1897), Wasser Ernő (1931?), Wasser Ernő (1919?), Wasser Hermann (1899), Wasser Ida (1900), Wasser Ignác (1901), Wasser Ilona (1935), Wasser Irén (1923), Wasser István (1933), Wasser József, Wasser Klára (1931), Wasser László (1927), Wasser Matild (1931), Wasser Miklós (1911), Wasser Sámuel (1908), Wasser Sándor (1930), Wasser Sarolta, Weisz József (1913), Weiszberger??? (1865).

Nyírkarász

A Kisvárdai járás településén a zsidók már az 1747-es összeírásban szerepelnek 8 fővel: Isac Ábrahámovics, a felsége, 2 fia és 4 leánya. Az 1770-es adóösszeíráskor Döry László (Izsák József szeszfőző) az Eördögh (Ábrahám Mózes szeszfőző) és a Kálmánchelyi nemesek földjén (Jósi Absolon szeszfőző) élt összesen 22 zsidó. 1836-ban 42, 1848-ban 25 háztartásban 106, 1870-ben 192, 1880-ban 220, 1890-ben 204, 1900-ban 209, 1910-ben 168, 1920-ban 197, 1930-ban 164 fős a zsidók létszáma. 1941-ben a 2.744 főnyi összlakosságban 170 izraelita volt, ők mintegy harminc családban éltek.

Az 1848-49-es szabadságharcban részt vett Krausz Jákob (1824) honvédet a szabadságharc leverése után büntetésből az osztrák hadseregbe sorozták.

A helyi zsidók főleg boltosok és házaló kereskedők voltak, bár volt közöttük több iparos és 3 földbirtokos is. A helyi élelmiszer-üzemet, ahol főleg krumplit és káposztát dolgoztak fel, zsidók alapították. A termékek egy részét exportra gyártották.

A nagyközségben ortodox fiókhitközség működött, az első rabbi Lipsitz Mózes volt. Szép zsinagógát építettek, élénk vallásos életet éltek, gyermekeiket is ebben a szellemben nevelték. A zsinagóga a község központjában volt. Mögötte a Lang család háza, akik a későbbi időben gondozták az épületet és a mellette lévő mikvét.

Volt talmud-tóra és héder is. A hitközség rabbit, metszőt, tanítót és templomszolgát alkalmazott. Báál Hánész persely volt minden házban, és minden jótékony és zsidó célra adakoztak. 1885-ben az ortodox hitközség a kisvárdaihoz csatlakozott.

A 19. század végétől két évtizedig egy Icig nevezetű férfi volt a bíró, akinek tanácsát, véleményét a más vallásbeliek is kikérték és elfogadták. A fehérterror idején

lemondásra kényszerítették. Ekkor a zsidók boltjait kifosztották. A környéket antiszemita agitátorok járták be, akik a keresztény lakosságot a zsidók ellen uszították.

A helyzet aztán konszolidálódott, és a zsidóság tagjai ismét élhették a megszokott életüket. Köztük dr. Ébner Jenő körorvos, Moys János gyógyszerész, Eisenberg Gerson, Lang Mómé italmérő, özv. Bittmann Józsefné, Burger Mór, Elefánt József, Eisenberg Tóbiás, Eisenberg Dezső, Grünfeld Herman, Kron János, Reichmann Mór, Weisner Róza kereskedő, Beck Ignác, Herskovics Kálmán cipész, Láng Zsigmondné varrónő, Gottlieb József mészáros, Weisz Izrael férfiszabó.

Rosenbaum Vilmos, gazdatiszt

1944 előtt a fentiekén kívül: Bernstein Géza (tanyatulajdonos), Richt Géza, Eisenberger család, Eisenberger Bernát (fakereskedő, betongyáros) Eisenberger Dezső (gazdálkodó), Eisenberger Mihály (faraktáros, kereskedő), Deismann József (gazdálkodó, fűszerkereskedő, gyógynövénytermesztő), Fülöp József (gyógynövénykereskedő), Klein Sándor (zsidó tanító), Klein József, Elefánt Sándor (cipész), lányai varrónők voltak („Elefánt lányok”), Elefánt Ábrahám (könyvkereskedő), Burger Lajos (kereskedő), Weisz Menachem Izrael/Jenő (férfi szabó), Weisz fiúk (egyik szeszgyárvezető, a másik bádogosmester volt), Grósz Sándor (fafaragó, mindenés), Farkas Mór

(bádogos), Frenkel Mózes (kereskedő), Fried Malvin (tanár), Láng Mór (órás), Berger (szeszfőző), Galett (gyapjúkereskedő).

1911-ben 100 kat. holdnál nagyobb területen gazdálkodott a helybeli zsidók közül Reich Vilmos, özv. Rosenberg Mártonné, 1925-ben Fülöp Mór, 687 kh. Kohn Géza, 738 kh, Mondschein József 529 kh, Perlstein Samu 333 kh, Reich Vilmos 464 kh, 1935-ben Perlstein Samu 514 kh, Reich Vilmos 273 kh. Ekkoriban a Lang-tanya Reich Vilmos tulajdona, ahol az ispán Klein Mór. A Nagy-tanya Kohn Gézáé, a szeszgyár a Perlstein testvéreké, az Újtanya Mondschein Józsefé, akinek ispánja Walfis Mór.

1921-ben a község köszönetet mondott azért a „hazafias nemeslelkű adományért” Reich Vilmosnak, hogy 5 hold, Fülöp Mór nevében Fülöp Józsefnek, hogy 2 hold, Mondschein Józsefnek, hogy 1 hold földet ingyenes átengedett arra a célra, hogy a község házhelyeket létesítsen és házakat építsen. Kohn Géza birtokos tízezer koronát és az új termésből 10 mázsa rozstot ajánlott fel erre a célra.

Mint korábban is, ismét bekerültek a képviselő-testületbe (Eisenberger Ignác, Eisenberger Bernát, Wiemann Ignác, Burger Ignác, Kohn Géza, Eisenberger Mihály)

Az 1930-as években cionista Pluga is volt a faluban, ahol az alijázásra készülők chaluco a mezőgazdaságot tanulták. A vallási élet vezetője a község „sochét”-ja volt, aki a chédert is vezette. A Klein nevezetű metsző közismert alakja volt a településnek, jártas a zsidó tudományokba, több művet is kiadott. Néhány tanítványa híres jesivákban folytatta tanulmányait.

1938-tól sok zsidó család kenyér nélkül maradt, és a helyzet később csak romlott. 1944. február 22-én az előljáróság adott ki bizonyítványt arról, hogy a karászi Seelfreund József, volt gyógynövény kereskedő 1943-ban egyáltalán nem folytatta tevékenységét, „mivel mint zsidótól a kereskedési iparigazolványt korábban bevonták.”

1941-ben kb. 30 fiataalt behívták munkaszolgálatra. A zsidó közösséget ekkoriban nem érte említésre méltó atrocitás.

1944-ben 125 zsidó volt az ortodox fiókhitközségben. Rabbi és anyakönyvvezető rabbi nem volt, a gondnok a kisvárdai Rosenbaum Samu, a kisvárdai anyakönyvvezető rabbi, polgári állása szatócsboltos. Az ekkor készült összeírásakor megjegyezték, hogy a hitközség a háború óta nem választott előljáróságot, az előtte megválasztott főgondnok három éve elköltözött, s azóta a hitközség nem működik. A számba vehető hitközségi tagoktól a földbirtokokat már 3-4 éve elvették, így nemhogy adózni nem tudnak, de nagy családjuk lévén, a megélhetésük is nehéz. Az izraeliták egy része 2 éve bevonult munkaszolgálatra, róluk szinte semmi hír, aki odahaza maradt, abból alig lehet a „minján”-t összeszedni. Összegezve: Nincs kire kultusz- vagy egyéb adót kivetni.

Kivetették viszont a zsidókra a hálót a korabeli politikusok. Márciusban két hitközségi vezetőt letartóztattak, internáltak, de azok megszöktek. A karászi zsidóságot 1944 áprilisában, peszách után a csendőrök összeterezték a zsidó imaház udvarára, és másnap átvitték a kisvárdai gettóba. A deportálás egy vasárnap reggel történt, húsvét után. Hajnalban a lófogatokat berendelték, kiosztották, hogy ki melyik zsidó házához menjen. Egy keresztény visszaemlékező szerint húsvét harmadik napján, este vitték őket Várdába. A mintegy harminc családdal történt eseményeket Kedves Mihályné így idézte fel: „Az elhurcolás úgy ment, hogy egy vasárnap reggelre....Akkor dobolták, hogy ne menjenek sehová a zsidók, mert összetoborozzák őket a zsidó templomba.

Oda is gyűjtötték őket és onnan vitték lovas szekéren Kisvárdára.”

A jómódúakat Kisvárdán kínozták, vallatták. Kezüket forró vízbe tették, talpukat gumibottal ütötték, ha így sem vallottak, kikötötték. Május végén, a kisvárdai gettó kiürítése után a karásziak is Auschwitzba, a C-lágerbe kerültek. A karásziak közül Kun Móricné a vagonban szült meg, megérkezésük után a csecsemőt azonnal elvették tőle. Karászon a lakosság egy része helyeselte a zsidókkal szembeni bánásmódot, néhány suhanc még állítólag énekelte is a gettózásakor, hogy

Éljen Szálasi, meg a Hitler
Üssük a zsidókat bikacsekkel!
Egy rabbi, két rabbi,
Megdöglött a fő rabbi.
Bátóság! Éljen Szálasi!

Voltak néhányan, akik még nevettek is, nekik a zsidók azt mondták: „Várjatok, várjatok! Minket így visznek el, de ti még rosszabbul jártok!”

De a falubeliek részéről általában inkább a sajnálkozás volt a jellemző. Az egyik zsidó házból, ahová a csendőrök betörték, egy 10 év körüli lányok sikerült megszöknie, és egy magyar családhoz menekült, akiknél korábban sokat játszott és nagyon szerették. Megpróbálták elbűjtatni, gyerekükként felnevelni, a csendőrök azonban megtalálták és hiába kapaszkodott a gyerek a „pótanya” ruhájába, őt is bevitték a többi zsidó közé.

A helyi keresztény lakosok közül volt, olyan, aki rendelkezett információval afelől, hogy milyen sors várhat a karászi zsidókra is egyszer: „Az én uram Beregszászban vót katona. Vót egy ifjú zsidó ismerőse is Karászba, a Farkas Elláék. És azt mondta hogy '44-ben [amikor ő katona vót], már ők akkor ottan tudták a zsidóság, hogy ők velük mi fog történelni és megmondták neki, hogy összefogják őket szedni. Az én uram hazajött oszt a zsidó jányokkal társalgott meg udvarolt nekik. Mesélte nekik, hogy „arra amerre én katona vótam”, ott ez és ez történt. Űk is tudták utána ezt a sorsot. Szóval nagy sors vót.

Azt mondta az én emberem, hogy ottan a rengeteg zsidóságot odahordták. A rengeteg odavittek, húrcoáltak el, oszt reggelre csak arraébredtek, hogy ilyen marhakupéba bepakolták és reggelre egy szálig eltakarították űket.”

Amikor a zsidók már Kisvárdán voltak majd onnan is elvitték őket, Karászon megkezdődött, folytatódott a zsidóság értékeinek „közkinccsé” tétele. Az előljáróság kidoboltatta, hogy a zsidóktól elvett lakás, udvar és az azokban található dolgok az államkincstár tulajdonát képezik, ezért figyelmeztették a lakosságot, hogy „a lakásokba bemenni, vagy az udvaron lévő dolgokból valamit elvinni nem szabad, mert az illető statáriális bíróság alá esik és halállal bűnhődik.”

Egy visszaemlékező szerint a Kohn és a Fülöp családnak kastélya volt, s „Amikor elvitték őket, leltárba vették a vagyonukat, és mindenki megszedte magát. Amikor lett a felszabadulás, a falu megrohanta, és amit csak tudtak, mindent elvittek. Űk nem vihettek magukkal semmit, csak ami rajtuk volt. Az aranyat elvitték, de akik elpusztították őket, összeszedték tőlük.”

Voltak olyan korábbi zsidó „tulajdonok” is, amelyeket kényszerből kellett a lakosság birtokába adni. „Közhírré teszi az előljáróság, hogy a zsidók baromfiai holnap, azaz kedden reggel 7 órakor lesz a levente otthon udvarán elárverezve. A Perlstein

tanyán levő baromfiak árverése a Perlstein tanyán délután 2 órakor lesz megtartva.”- idézi a dokumentumot a település zsidóságának kutatója, Ragányné Kosztig Csilla

Mint Szabolcs többi helységébe, Nyírkarászba is csak egy kis része tért vissza az egykori zsidóságnak. Egyes adatok szerint 197 zsidót deportáltak, akik közül 128-an a holokauszt áldozatai lettek. Maguk a zsidók 1944-ben 125 fős közösségnek mondták magukat. A mintegy 30 túlélő nem szervezte újjá a hitközséget. 1944. december 22-én a községbe zsidó menekültek érkeztek.

név	foglalkozás	családtagok száma	honnan
Brettch Neider János	vasutas	2	Maroshévíz
Slszárcesek Antal	ács	3	Madéfalva
Valter Rudolf	kereskedő	4	Szászrégen
Mayer István	fogház őrmester	3	Dés
Sarig Imre	vasutas	6	Madéfalva
Nidelszki László	tanító	2	Maroshévíz

A világháború után mint nyírkarászi hadiözvegyet tartották nyilván Grosz Kálmánét (Kardos Magdolna) és Leicht Emilnét (Farkas Matild). Bizonyosan itt él még Kun (Kohn) Móric és Éva és Lajos nevű gyermeke is. Ők nagyon vallásos emberek voltak, főleg Lajos. Az alkalmazottaiknak két munkaszüneti napjuk is volt, a szombat és a vasárnap.

Visszatért két Klein lány, Magda és Aranka, továbbá a Király-tanyán lakó Burger Miklós szeszfőző és felesége, Rózsika, de a két gyerekük nem. Túlélte a táborokat a három Fülöp fiú is, és megnyitották a szeszgyárukat a Királytagban. A Weisz családból hazatért két nagyobb fiú, de aztán gyorsan kimentek Németországba, miként a Frenkel fiúk is. Láng Géza is hazatért, majd pár év után Izraelbe távozott. Két Mondschein fiú, László és Ottó is hazatért, beindították a malmukat, amelyet aztán államosítottak, így elmentek Budapestre.

1949-ben még 21-en voltak, de idővel ők is Kisvárdába vagy más városokba költöztek, netán kivándoroltak, illegális módon jutottak külföldre, mint az alábbi dokumentum is mutatja.

1949. június 1-jén a község előljáróság tudatta, hogy Perlstein Ernő gazdálkodó, született Ajakon, 1904. április 29-én (szülei néhai Perlsetein Samu és Felömen Linka), és Perlstein Ernőné. szül. Farkas Matild néven 1911. március 22-én, Mátészalkán (szülei Farkas Mór és Hoffman Regina) „a községből eltávoztak azzal, hogy Nyíregyházára költöznek. Beérkezett jelentések szerint nevezettek pár napi tartózkodás után állítólag Bécsbe disszidáltak.”

Az 1960-as években már egy zsidó sem élt itt. A zsinagógát 1953-ban lebontták. A településen lévő zsidó temetőben az utolsó temetés 1943 tavaszán volt. A temetőt 1989-ben körbekerítették, 60-70 sírkő található benne.

A vészkorszak helyi áldozatai: Auslander Jákob (1925), Auslander Matild (1901), Auslander Menyhért, Auslander Sára (1922), Bawnholczer Henrik (1898), Bemer Salamon (1884), Berstein család, Birkenfeld György (1920), Blau Izsák (1926), Blau Ráchel, Borhegyi Pál (1921), Burger Adolf (1875), Burger Berta (1880), Burger László (1915), Czigler Mirjám, Czigler Mór, Cziegler Mórné (Grósz Rozália, 1884),

Czigler Mordecháj (1909), Eisenberger Tajve (1899), Eisenberger Anna (1892), Eisenberger Lajos (1931), Eisenberger Béla (1928), Eisenberger Bernát (1890), Eisenberger Dezső (1897), Eisenberger Erzsébet (1899), Eisenberger Géza (1933), Eisenberger Ignác (1926), Eisenberger Izsák (1931), Eisenberger Lea (1891), Eisenberger Lina (1877), Eisenberger Mór (1924), Eisenberger Mózes (1886), Eisenberger Vera (1931), Eizenberg Móric (1880), Eizenberg Bemárd (1875), Eizenberg Mihály (1899), Eizenberg Pinchas, Elefánt Ábrahám (1888), Elefánt Gerson (1872), Elefánt Katalin (1872), Elefánt Májer (1902), Erdős Aladár (1914), Farkas Mór (1882), Farkas Rebeka Sára (1882), Fisch László (1919), Frankel Ábrahám (1886), Frankel Mózes (1894), Frenkel Róza (1890), Fried József (1923), Fried Julianna, Fried László (1921), Fried Malvin (1903), Frisch Gitta (1911), Frisch József (1919), Grósz Márton (1916), Grósz Rebeka (1935), Grósz (1929), Herskovits Róza (1926), Herskovits Sándor (1899), Honig Pál (1914), Katz Etel (1900), Katz Sándor (1921), Klein Dezső, Klein József (1910), Klein Lea (1886), Klein Magda (1923), Klein Zoltán (1907), Kohen Chaja (1880), Kohn Anett (1931), Kohn Dávid (1932), Kohn Dov (1941), Kohn Eszter (1917), Kohn Gerson (1867), Kohn Haia Sára (1870), Kohn Hana Lea (1909), Kohn Cvi Hermann (1906), Kohn Jákob (1934), Kohn Jehezkél (1913), Kohn József (1939), Kohn József Chaim (1891), Kohn Malka (1935), Kohn Malka (1904), Kohn Mirjám (1924), Kohn Mózes (1938), Kohn Ráhel (1931), Kohn Razel (1939), Kohn Rebeka (1940), Kohn Sándor, Kohn Simon (1936), Kohn Ziszu (1936), Kötz Magda, Kupferstein Hermann, Láng Hermina (1904), Láng Lea (1894), Láng Mór (1904), László Endre (1913), Ligeti Irma (1897), Lindenfeld Fruma (1904), Lukács Mendel (1906), Monczen József, Monczen Mór, Perlstein Benjámin, Rappoport József (1890), Reichz Magda (1914), Reisz Zsuzsanna (1912), Schwarcz Imre (1911), Schwartz Háni (1895), Schwartz Karolina (1879), Schwartz Lajos (1907), Schwartz Lajos (1913), Schwartz Miksa (1911), Seelfreund Dov (1929), Seelfreund Eszter (1933), Seelfreund Gerson (1931), Seelfreund Gittel (1941), Seelfreund Lina (1891), Seelfreund Mihály (1935), Seelfreund Minda (1942), Stark Gizella (1896), Tannenbaum Miklós (1882), Weisz Ansel (1900), Weisz Berta (1884), Weisz Blanka (1882), Weisz Izrael (1880), Weisz Menachem (1880), Weisz Mendel (1897), Weisz Róza (1898), Weisz (1886), Wizner Eszter (1892), Wizner Slómó (1886), Zuckerberg László (1918)

<p>חוק זכרון השואה והנצחה - תשי"ג 1953 קובץ בסעיף 102. תפקידו של יד ושם הוא לאסוף את המסמכים, המסמכים, את זכרונם של כל אלה שבני העם היהודי, שגילו ומסודר את נפשם, נלחמו ומרדו באויב הנאצי ונעונו, ולהציגם עם זכר להם, לקהילות, לארגונים ולמסדות שנהרגו בגלל השתתבותם להם היהודי. (ספר החוקים סעי' 132, י"ח אבול תשי"ג 28.8.53)</p>	<p>A VÉSZKORSZAK ÉS HŐSISSÉG MÁRTÍRJAINAK BEJEGYZÉSE A Vész-korszak és Hősiesség Emlékhatalósága Törvényének 1953. évi cikkelye előírja: A YAD-Vaszhem feladata, összegyűjteni és megőrizni hazánkban a zsidó nép mindazon fiainak nevét, akik mártírhalált haltak, akik a náci ellenség és cinkostársai elleni küzdelemben fellázdáltak, harcoltak, elesetek: emlékművet állítani a megsemmisült zsidó hitközségeknek, szervezeteknek és intézményeknek. 132. sz. Törvénykönyv 28.8.1953-5713. Elul 17.</p>	
<p>פרטי הניספה: נא לרשום את שמו של כל ניספה על דף נפרד ולכתוב באותיות דפוס ובנקוד AZ ÁLDOZAT ADATAI: MINDEN EGYES ÁLDOZAT NEVÉT KÜLÖN LAPRA NYOMTATOTT BETŰVEL KELL IRNI</p>		
<p>שם משפחה מנקוד: שם פרטי: שם משפחה קודם: (אישה לפני נישואים): תאריך לידה/ניל מועד: 5 מין 6 מצב משפחתי 7 מקום לידה (ארץ):</p>	<p>1. CZIGLER</p>	
	<p>2. MORNE</p>	
	<p>3. GRÓSZ; ROZÁLIA</p>	
	<p>4. NŐ 15.07.1884</p>	
<p>8. אם - שם פרטי: הניספה - שם מהותי: 9. אב - שם פרטי: הניספה - שם מהותי: 10. בן-זוג - שם פרטי: של הניספה - שם מהותי:</p>	<p>5. GRÓSZ ILLÉSNE</p>	
	<p>6. FELDMANN IDA</p>	
<p>11. מקום מגורים קבוע וארץ: 12. מקום מגורים בזמן המלחמה וארץ:</p>	<p>6. GRÓSZ ILLES</p>	
	<p>7. CZIGLER MÓR</p>	
<p>13. מקומו הניספה: 15. מקום המות, נסיבות המות:</p>	<p>8. HÁGYTARTÁSBELI</p>	
	<p>9. AUSCHWITZ</p>	
<p>פרטי המעלה: אני, החי' (שם) הור כתובת:</p>	<p>10. NYIRKARÁSZ (NAGY SZESZGYÁR TANTA)</p>	
	<p>11. NYIRKARÁSZ (NAGY SZESZGYÁR TANTA)</p>	
<p>פרטי המעלה: אני, החי' (שם) הור כתובת:</p>	<p>12. 1944</p>	
	<p>13. 14 תאריך/שנת המות.</p>	
<p>פרטי המעלה: אני, החי' (שם) הור כתובת:</p>	<p>14. 1944</p>	
	<p>15. 1944</p>	
<p>פרטי המעלה: אני, החי' (שם) הור כתובת:</p>	<p>16. NYIRKARÁSZ, 4564 NYIRHADA, ADY 310.</p>	
	<p>17. NAGYHÁMÁN</p>	
<p>פרטי המעלה: אני, החי' (שם) הור כתובת:</p>	<p>18. 1944</p>	
	<p>19. 1944</p>	
<p>"...ונתתי להם בביתי ובחמוותי יד ושם אשר לא יכרת". "...és adtam nekik házamban és falaímon helyet és nevet, amely soha nem vész el". JESAJAHU- LVI, 5</p>		

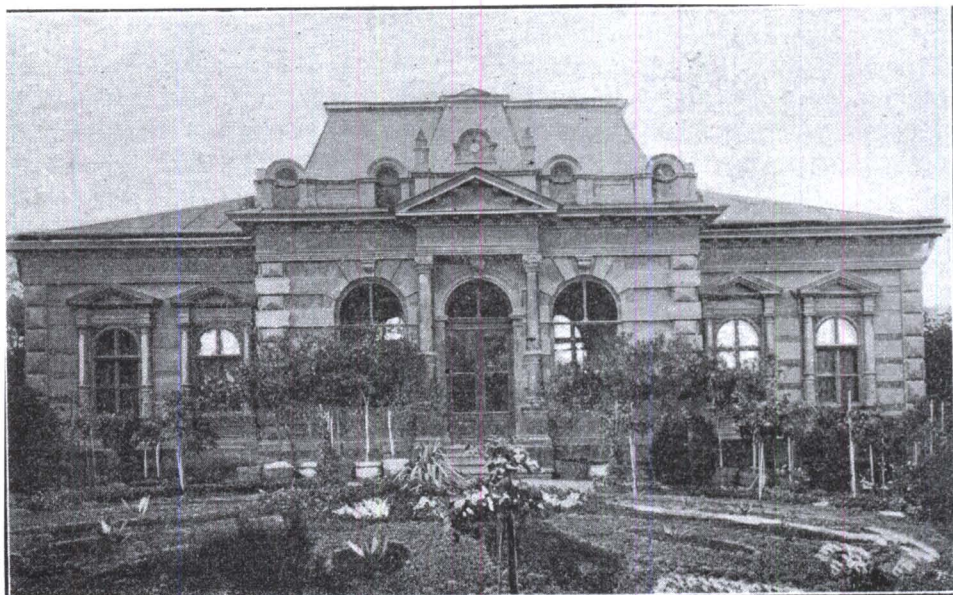
6768

A Yad Vashem jeruzsálemi emlékhatalóság feladata – többek között – megőrizni a szovjet áldozatoknak emléket. Ebből a célból az itt közölt adatapon a hozzátartozóktól gyűjtik össze az adatokat. A magyarországi áldozatok listája még korántsem teljes. Ezért kérjük olvasóinkat, hogy amennyiben meggyőződtek rokonaink adatait még nem közölték az emlékhatalósággal, tegyék meg az itt közölt kérdőívben

Egy nyirkarászi áldozat holttá nyilvánítása

Nyírlövő

A Tiszai járás településén a zsidók már 1770-ben megjelentek, Lövey Ádám birtokán ekkor 4 fő élt. 1836-ban 41, 1848-ban 5 háztartásban 19, 1870-ben 66, 1880-ban 64, 1890-ben 55, 1900-ban 47, 1910-ben 66, 1920-ban 70, 1930-ban 46 fős zsidó közösség volt itt. 1941-ben a 744 lakosból 37 volt az izraelita. Ekkoriban a Berkovits, Fogel, Goldstein, Grünwald, Heimlich, Moskovits, Weisz, Zuckermann családok éltek itt.

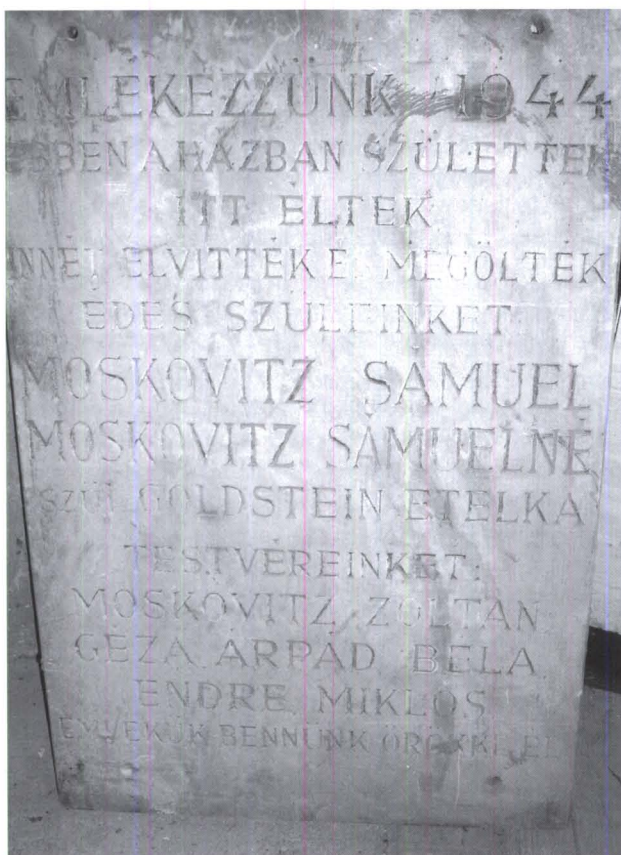

Zuckermann Gusztáv kastélya 1900-ban

1941-ben 6 főt munkaszolgálatra hívtak be. 1944 áprilisának közepén a helyi zsidókat, 8 család tagjait is a kisvárdai gettóba vitték, ahonnan május végén Auschwitzba kerültek. A deportálásból és a munkatáborból 4 fő tért vissza. 1949-ben még 2 zsidót találtak a népszámlálók.

Moskovits Bernát és Moskovits József hazatértük után emléktáblát állítottak a házuk falán a szüleik és testvéreik emlékére. Ők Budapesten telepedtek le. A harmadik megmenekült személy Weisz Miklós, ő később Izraelben élt. Az elvittek közül Zuckermann László az ötvenes években egy dunántúli állami gazdaságban dolgozott.

A vészkorszak helyi áldozatai: Berkovits Andor (1919), Berkovits Béla (1874), Berkovits Róza (1874), Fogel Adolf (1907), Fogel Chajim (1870), Fogel Diana (1872), Fogel Bernát (1909), Fogel Ignác, Fogel Zoltán (1915), Goldstein Szerénke (1898), Grünfeld Etelka (1907), Grünfeld Zsuzsa (1938), Heimlich Benő (1933), Heimlich Erzsébet (1909), Heimlich Imre (1935), Liesser Lipót (1911), Miller Frida, Miller Hermann, Miller Zsuzsanna, Moskovits Árpád, Moskovits Béla, Moskovits Endre (1920), Moskovits Etel (1876), Moskovits Géza (1918), Moskovits Miklós (1899) Moskovits Samuel (1878), Moskovits Sámuelné (Goldstein Etelka), Moskovits Zoltán (1913), Rosenfeld Chaja (1908), Rosenfeld Eidel (1898), Schönberg Andor (1895), Schönberg Erzsébet (1917), Silberstein Hanna, Silberstein Mirjam (1904), Steniberger Ábrahám (1942), Steinberger Elizabeth (1912), Steinberger Éva (1924), Steinberger István (1926), Steinberger Jolán (1934), Steinberger Mózes (1870) Weisz Berta (1884), Weisz Irén (1900), Weisz Jakab (1880).....Dina,Chaim

A Moskovits fivérek által állított emléktábla

Nyírtass

A Kisvárdai járás települése, korábban az Eszterházy uradalom része volt. A nevezett család védnöksége alatt már a 18. században letelepedtek itt a zsidók, 1747-ben 4 fő. 1770-ben 15 zsidó élt a Jármly, a Lónyay és a Palaticz birtokokon. Áron József 1748-ban telepedett le, és Jármly László birtokán volt kereskedő, Markovics Lázár 1755-ben telepedett le, és Lónyay Zsigmond birtokán volt bormérő, Mózes Absolon 1758-ban telepedett le Palaticz István birtokán mint szabó.

1784-ben 18, 1836-ban 150, 1848-ban 36 háztartásban 151, 1870-ben 260, 1880-ban 210, 1890-ben 301, 1900-ban 365, 1910-ben 316, 1920-ban 325, 1930-ban 248 fős zsidóságot találunk. 1941-ben a község lélekszáma 2.836, ebből 186 fő az izraelita és 8 olyan egyén, aki a törvények értelmében zsidónak minősült, noha korábban kikeresztelkedett.

A zsidók kezdetben mint árendátorok vettek bérbe kisebb haszonvételeket, mások házalóként járták a környéket. 1848-ban a keresők között egyházi alkalmazott, tanító, haszonbérelő, szatócs, kocsmáros, szabó, mészáros, suszter, szolgáló, festő

és kereskedő volt. Néhány évtized múlva már valódi kereskedőként tevékenykedett nem egy ember, árujukat még külföldre is el tudták adni. Sok iparos és fuvaros is élt a községben, kocsmárosok, kiskgazdák és néhány nagybirtokos is volt a zsidók közt. A nagyobb birtokosok intézőként is foglalkoztatták a zsidókat, itt-ott a hivatalokba is bekerültek. Ezek a zsidók tartották kézben, irányították a falu gazdasági életét, a községben azonban jócskán voltak olyan tagok is, akiknek még a mindennapi betevő falatuk sem volt mindig biztosítva.

A hitközség a 19. század elején jött létre, ekkoriban építették meg az első imaházukat is. 1868-ban az ortodox irányzat mellett foglaltak állást. 1885-ben a hitközség a kisvárdaihoz csatlakozott. Ekkoriban a hitközséghez tartozott Berkesz (9 fővel) Szikszaj (7 fő) és a környékbeli tanyákról még kb. 10 zsidó. Rabbijai közül jó hírnevet szerzett R. Jozsef Hálévi Rottenberg (1875-82). Őt Nyírmadára hívták rabbinak és eltávozott. 1910-ben már új templomot emeltek. Más intézményeik is voltak: a rabbinátus, a Chewra Kadisa, a chéder, ismert jesivát is fenntartottak. 1900-ban izraelita elemi iskolát építettek.

A rabbi emlékét őrzi az óhel (fotó: Elek Emil)

Az első világháborúban öt zsidó halt hősi halált, ám a világháború után a lakosok a zsidó „nyereszkesedők” boltját megtámadták, kifosztották, a lakóházakat is kár érte. A 1919-es proletárdiktatúra után a rabbist és a hitközség vezetőit internálták, egy hét múlva engedték szabadon.

A Horthy-korszakban itt élt és tevékenykedett az Arnstein család, Klein Alfréd, szatócs, Fülöp Ignác és Fülöp Jónásné italmérő,

Klein Alfréd, Fried Mór, Weisz Mórné, Weisz Vilmos szatócsok,, Grünwald Károly és családja fűszer- és vegyeskereskedő, rőfös, Blumenfeld Adolf szatócs, Katz Sámuel, Weisz Sámuel, Klein József, Róth Ignác, Blumenfeld Adolf termény és burgonyakereskedő, Lövi Ferenc tűzifát árult, Goldstein Mór mész eladásával foglalkozott, Fülöp Sámson földbirtokos, borkereskedő, Weinberger Sámuel, Leichtmann Salamon cipészek, Landeszman Béni bádogos, Hellerbrandt Sándor gépész, Berger Júda, Strausz Herman, Weisz Lajos mészárosok. Frankfurt Miksa, Müller Zélig szabók, Goldstein Mórné varrónő, Berkovics suszter, Fülöp Ármin fűszer-és vegyeskereskedő, Goldstein Mór (sahter), Róth Aladár és családja, Löwy Emánuel (rabbi) és családja.

Fülöp Mórnak szeszgyára volt, 100 hold felett gazdálkodott: Glantz Miksa 300 hold, Kasta Ignác 300 hold, Reichmann Adolf is földbirtokos volt, Reichmann Sámuel 130 hold, Reizman Sándor 530 hold, Fülöp Mór 220 hold, Perlstein testvérek 300 hold. Több zsidónak volt tanyája.

A két világháború közti időben a zsidóság egyre jobban magába zárkózó közösséggé vált, szélsőségesen vallásosak lettek, olyannyira, hogy az antiszemitizmusban is az Ég rendelkezését látták, amelynek célja, hogy elősegítse a megváltást. Ha így fogjuk fel, akkor az ún. zsidótörvények ezt a „megváltást” még közelebb hozták, mert a megélhetés forrását jelentő iparüzési, kereskedelmi engedélyeket nem újították meg, korlátozták az egyéb munkaalkalmakat is.

1941-ben 40 fiatal férfit behívták munkaszolgálatra, a keleti frontra irányították őket, ahol 31-en haltak meg. Amikor 1942-ben a faluban levetítették a „Jud Süß” c. filmet, az indulatok elszabadultak, bevették a zsidók házainak ablakait. Egyesek még a zsidóság kitelepítését is követelték.

1944-ben a németek bevonulás után kijárási tilalmat rendeltek el, a korlátozás ideje alatt a zsidó üzleteket fosztogatták egyesek. Peszách 8. napján itt is végrehajtották a gettózási rendeletet, a helybéli templomuk udvarában gyűjtötték össze a zsidókat, kivéve három vegyes házasságban élőket. Ilyen volt a „Móric bácsi” családja. Az ő felesége görög katolikus volt, aki a gyermekeivel együtt megmenekült a deportálástól. A csendőrök durván bántak a jogfosztottakkal, akik a rendeletnek megfelelően csak minimális holmijukat vihették magukkal és némi élelmet. Három napig voltak a templomban, majd április végén Kisvárdára követtek. „Amikor felpakolták őket a szekérre és vitték, akkor siratta őket az egész falu. A gyerekeket, az asszonyokat, a férfiakat”. Kisvárdán tíz napig a településen kívüli faraktárban voltak elszállásolva. Innen került a mintegy 170 ember a kisvárdai gettóba, ahonnan Sávout ünnepén Auschwitzba vitte őket a halálvonat első útján. Két nap múlva a második csoport is követte az első transzportot. Itt pusztult el a hívekkel együtt a rabbi, R. Elimelech Segal Löwi (1908-1944) is. Őt messze földről felkeresték a zsidók és a keresztények is, „csodarabbiként” tisztelték. Őt gyermeke szintén ortodox rabbi lett, közülük a csodarabbinak tartott, „Tasser”

A munka-és megsemmisítő táborok felszámolása után 5 nő és 2 férfi jött visz-

szá, 14 férfi pedig munkaszolgálatosként vészelte át a népiirtást. A házaikat addigra már kiutalták a helybelieknek, az imaházat és a rituális fürdőt lerombolt állapotban találták. Az imaházat a háború alatt megvette egy magyar család, majd hamarosan elbontották. A lakosság ellenségesen fogadta őket. 1946-ban 31, 1949-ben 14 izraelita élt itt. A szintén ebben az évben végzett felmérés szerint azonban az ortodox hitközségnek 16 tagja volt, adózó azonban egy sem. A hitközsége elnöke Berger Miklós, az ügyvezető Herskovits Miklós, a rabbi Lőwy Márton. Néhány év múlva már egy zsidó sem élt itt, elhagyták a települést.

A legtöbben néhány éven belül elhagyták a települést, de voltak, akik itt maradtak, pl. Klein Imre, aki a munkaszolgálatból tért haza. Ő főkönyvelő lett, majd a Mezőgazdasági Szeszipari Vállalat vezetője az 1950-es években. Lánya Erzsébet az Egyesült Államokban telepedett le férjével. A Landeszmänn családból csak Landeszmänn Benő a családfő és annak három lány tért vissza Nyírtassra a 11 gyerek közül. Landeszmänn Benő itt is halt meg az 1970-es években. Ő volt az utolsó zsidó lakos Nyírtasson.

A nyírtassi temető (fotó: Elek Emil)

2005-től rendszeresen járnak a rabbi sírjához az Amerikában élő tassi közösség tagjai, Lőwy főrabbi vezetésével, sőt még haszid beköltözéssel is hírbe hozták a települést. Ez a hír nem váltott ki egyértelmű lelkesedést, hiszen a lakosok negatív módon megtapasztalták a haszidok 21. századi nyírtassi látogatását, „übermensch” viselkedésük igen visszataszító volt.

A vézskorszak helyi áldozatainak nevei és egyéb adatai elérhetők a <http://db.yadvashem.org/names> oldalon

Pap

A Kisvárdai járásba sorolt községben az 1770-es adóösszeírásakor Fülöp István birtokán 8 zsidó élt, Sámuel Dávid szeszfőző és hozzátartozói. 1836-ban 29, 1842-43-ban 31 fő, 1848-ban 8 háztartásban 35, izraelita, 1870-ben 49, 1880-ban 33, 1890-ben 39, 1900-ban 52, 1910-ben 76, 1920-ban 41, 1930-ban 40 zsidó egyén lakta. 1941-ben az összlakosság 1.459 fő volt, ebből 41 az izraelita, és volt még 8 zsidónak minősülő, de nem izraelita vallású lakos is.

A legrégibb és legállandóbb családok a Kaufman, Kohn, Dicker, Schmilovits, akik a recepció előtt mindannyian csak keresztnevükön voltak ismertek. Az 1900-as évek elején azt közlik a helybéli zsidóságról, hogy egyházi vagyonuk nincs, évenként és családonként 1 korona 50 fillér „papbért” fizetnek a kisvárdai izraelita egyháznak. Imaóráikat a 20. század elején Kohn Béni házában tartották. Temetőjük 1842-től volt, korábban máshol temetkeztek, mert egy izraelita nő sírkövét az Erős nevű földbirtokos földjén találták.

A Horthy-korszakban itt volt Orosz György szeszgyárára, Dickner Márton, Kaufmann Dezső italmérésére, Kohn Béni a (Hitelszövetkezet vezetője) és Frenkel Bemát kereskedése, Frenkel Ignác fűszer-, gyarmatáru-, rőfös- és rövidáru kereskedő Gelle János, Braun Kálmán cipésműhelye, özv. Leitner Andrásné földbirtokosként volt ismert, Berkovics Andor gőzcséplőként kereste kenyerét.

Frenkel Bernát fiát, Sámuel munkaszolgálatra hívták be. Ő 1942 februárjában vesztette életét az orosz harcmezőkön. 1944. április közepén a helyi zsidókat összegyűjtötték, majd a közeli Kisvárdai gettójába vitték. Innen május végén Auschwitzba vezetett az útjuk. 1949-ben még 2 izraelita, akik 1956-ban elhagyták a települést.

A vézskorszak helyi áldozatai: Braun Haim (1878), Braun Rebeka (1880), Dickner Benjámin (1888), Frenkel Fanni (1920), Frenkel Mór (1919), Frenkel Sámuel (1911), Frenkel Szeréna (1896), Fridmann úr (1900), Gara Erzsébet (1899), Gergely Hermann (1892), Széll Jolán (1898).

Pátroha

1770-ben a korabeli szabolcsi viszonyokhoz képest jelentős, 4 családban 24 fős zsidóság élt a Kisvárdai járásba tartozó helységben, mégpedig 11 fő Ormós Miklós, 7 fő Szögyény Imre, 6 fő Krucsay Márton birtokán. Krajmovics Izrael 1750-ben telepedett le, s bormérő volt Ormós Miklós birtokán. Jakab Sámuel 1756-ban telepedett le, és kereskedő Ormós Miklósnál. Izrael Éliás 1758-ban telepedett le, és szeszfőző Szögyényi Imrénél. Dávid Éliás 1730-ban telepedett le, s bormérő Krucsay Mártonnál.

1784/85-ben 21 zsidót regisztráltak, 1836-ban 11, 1842-43-ban 14 fő, 1848-ban 11 háztartásban 41, 1870-ben 124, 1880-ban 181, 1890-ben 211, 1900-ban 185, 1910-ben 167, 1920-ban 172, 1930-ban 141 zsidó volt a községben. 1941-ben a teljes lakosság 3.180 fő, ebből 107 az izraelita.

A zsidók leginkább házaló kereskedelemmel, kisiparral és mezőgazdasággal foglalkoztak.

A pátrohai közösség 1855-óta a kisvárdai rabbisághoz tartozott, 1876-ban ortodoxnak nyilvánította magát.

A két világháború közötti időben itt élt Frischmann Sámuel, Lebovits Antal, Weisz Jenő italmérő, Fried Ignác bádogos, Grósz József, Klein Géza, Weinberger

Hermann mészáros, Bernstein Bertalan, Klein Leopoldné, Mermelstein Mózes vegyeskereskedő, Rosmann Éliás és Weisz Jenő vendéglős, Klein Henrik (metsző, állattartó) és családja: felesége és négy gyermeke: Frida, Jenő, Heléne, Dugyu. Böhm Sámuel (gazdálkodó) és családja: felesége és egy lánya, Böhm Szeréna. Klein Ignác (szabó), Schwartz Sándor (lovakkal foglalkozott), Weinberger József (?) (tejcsarnokos) és családja, felesége és két gyermeke, Weisz Ödön (gazdálkodó), Katz Sándor (gazdálkodó), Frischmann Miksa (tüzéptelege volt, 200 hold bérleten gazdálkodott), Niedermann Sámuel (cipész) és családja. Fia, Niedermann Vilmos, felesége Grüner Amália. Gyermekeik: Sándor, József, Ernő, Klein Lajos (gazdálkodó) kisbirtokos.

1941-ben a fiatalokat munkaszolgálatra vitték, 1942-ben a vagyonukat kisajátították. Ismerjük néhány munkaszolgálatos sorsát.

Grünwald Mayer kereskedő a 27. és 18. századdal honi és oroszországi munkaszolgálat után megjárta Auschwitzot. 1945 áprilisában szabadult fel. Szülei és 3 testvére mártírhalált haltak.

Leicht Ernő cipésmester a 108/93. századdal teljesített munkaszolgálatot az orosz fronton és másutt. 1944-ben fogságba esett, ahonnan 1945 októberében tért vissza. Elvesztette apját, feleségét, 5 testvérét, gyermekeikkel együtt. Felesége is deportálva volt, de visszatért.

Schwartz Sándor gazdálkodó a 101/15. századdal az orosz fronton teljesített munkaszolgálatot és 1944 decemberében szabadult fel. Elvesztette anyját, leánytestvére, annak két fiát, sógornőjét 2 gyermekkel. Felesége is deportálva volt. Neki szülei és 1 testvére veszett el.

Schwartz Lipót, született 1912. március 4-én, anyja neve Weinberger Borbála, szintén a munkaszolgálat során hunyt el.

1944 tavaszán megkezdődött a zsidók összegyűjtése, peszách után, az itteni zsidók útja is a kisvárdai gettóba vezetett. Pátrohán is kiadták a parancsot, hogy a falu lakossága, aki rendelkezik szekérral, tehénnel vagy lóval, az vegyen részt a zsidók elszállításában: „Itt mindenki a maga házánál vót addig, és amikor már szedték őket összefele, akkor a kapuba szóltak és a szekereket hajtották. Az én apámnak meg másoknak is, akinek volt fogatja, és akkor arra fel kellett őket pakolni, és akkor be kellett őket vinni.”

Éjszaka megállították a menetet, a csendőrök rájuk rontottak, és elvették a még megmaradt holmijukat, eldugott pénzüket, ékszereiket, karórákat, jegygyűrűt.

A településről nem közvetlenül Kisvárdára vitték a családokat, hanem a Nyírtass felé vezető út mentén található kereszthez. Ez volt a gyűjtőhely, innen vitték be őket a gettóba. Nem mindenki sajnálta az elhurcolt zsidókat, „volt aki azt mondta, hogy vigyék őket! Úgyse dógoztak meg élőködtek.”

Május végén, a gettó felszámolásakor a pátrohái zsidók útja is Auschwitzba vezetett, csaknem az egész közösség a haláltáborban veszett. Klein Henrik két gyermeke Frida és Jenő túlélte a holokauszt megpróbáltatásait. Frida levelet írt Amerikából, amelyet a korábbi szomszédaiknak címzett.

„Kedves Mindnyájoknak!

Találják ki, ki ír most maguknak! Emlékeznek-e még Fridára? Mi öcsémmel, Jenővel kinn vagyunk Amerikában, de drága szüleink és két testvéreink már csak bizonyára a mennyországban vigyáznak reánk. Csak azt kérem, hogy Székely Miklósnak a

címét tessenek elküldeni, ha lehetséges.”

1949-ben mindössze 11 izraelitát találtak a faluban.

A vészidőszak helyi áldozatai: Borek Béla (1920), Browner Mirjam (1870), Feldman Ervin (1912), Feldman Erzsébet (1939), Feldman Fanni (1907), Fried Elza, Fried Hermina, Fried Miklós, Frisch József (1919), Frisch Salamon (1911), Frischmann Eszter (1898), Frischmann Eta (1898-1900?), Frischmann Mária Ágnes, Frischmann Miksa (1891?-1892?) Frischmann Éva (1922?-1929?), Gelbman Imre, Gelbman Klára, Gelbman Rebeka (1916), Grosszman György (1939), Grosszmann István (1942), Grosszmann Margit (1908), Grün Jenő (1915), Grünwald Ágnes (1940), Grünwald Lenke (1914), Grünwald Márton (1912), Grünwald Tibor Benjamin (1938), Katz Helén (1904), Katz Sámson Eliezer (1892), Katz Sándor (1891-1897?), Klein Gabriella (1932), Klein Yekhezkel, Klein Hermann (1933), Klein Ilona? (1900) Klein Jolán (1920), Klein Lajos (1888), Klein Malka, Klein Róza (1892), Klein Sára (1891), Kohn Lajos (1906), Lebovics Dezső (1907), Lebovics Jenő (1909), Lebovics Mór (1918), Lebovics Sámuel (1915), Marmorstein Fanni (1907), Niedermann Amália (1888), Niedermann Ernő (1918), Niedermann József (1914), Niedermann Sándor (1912), Niedermann Vilmos (1888) Schwarcz Eszter (1873?-1876?) Schwarcz Lajos (1900), Schwarcz Lipót (1912), Schwarcz Miklós (1905), Segal Yekhezkel, Weiberger Ferenc (1913), Weinberger Miksa (1906), Weisz Andor (1916), Weisz Jenő (1875), Weisz László (1914), Weisz Netti (1885), Willinger ? (1907) Willinger Gyula (1941), Willinger Tibor (1939), ... Ábrahám Jezsua,....Béla.... Golda Fanni,Jakab, Peszil.....Sára..., Simon...Moshe Chaim, Moshe Gedalia

Rétközberencs

A Kisvárdai járáshoz tartozó faluban 1836-ban 5, 1848-ban 2 háztartásban 8, 1870-ben 35, 1880-ban 39, 1890-ben 31, 1900-ban 26, 1910-ben 26, 1920-ban 30, 1930-ban 15 zsidó élt. 1941-ben az 1451 lakosból 16 személy volt izraelita.

A két világháború közötti időben itt élt és dolgozott Stein Miklós, a Levente Egyesület elnöke, Grünbaum Lajos, Steinberger Lipót italmérő, Klein földbirtokos, a Veres-tanya tulajdonosa, Klein Ferenc. Gazdálkodással foglalkozott Windt Miklós is, aki 1932-től kezdve önállóan irányította a 167 kat. hold nagyságú birtokot. Dohányt termesztett, tíz állandó és néhány idénymunkást foglalkoztatott. Klein József és Klein Irén együtt gazdálkodtak a 150 kat. hold közös területen. Itt főleg cukorrépat, dohányt termesztettek, és állattenyésztést is folytattak, leginkább szarvasmarhát neveltek. 10-12 család mellett sok idénymunkást foglalkoztattak. A gazdaság vezetője Glück Jenő volt ekkor, aki beházasodott a Klein családba; elvette Klein Irént.

A község zsidóságát 1944 áprilisának közepén a kisvárdai gettóba vitték, május végén Auschwitzba szállította őket a tehervonat. Különböző dokumentumokból jóval több áldozat nevét ismerjük, mint ahány zsidó egyáltalán ekkor Rétközberencsen élt. 1949-ben már nem volt itt zsidó.

A vészidőszak helyi áldozatai: Fried Dávid (1908), Frisch Bertalan (1909) Garzó Erzsébet (1907), Grünbaum Borbála (1862) Grünwald József (1903), György Sándor (1896) Lasz Zsuzsanna (1932), László Endre (1913), Reich Magda (1916), Schulhoff György (1914), Schwartz Gyula (1907), Schwartz Ilona (1899) Schwartz Éva (1941), Spitzer Sarolta (1897), Stark Éva (1942), Stark Heléna (1906), Stark Lajos

(1940) Stark Magda (1938), Steinberger Éva (1931), Steinberger József (1914) Steinberger Sarolta (1896), Weisz András (1917), Weiszmann Margit (1900), Windt Jenő (1921), Windt Mária (1938), Windt Miklós (1909), Windt Mór (1885), Windt Nelli (1890), Windt Sándor (1910),
1.oskovics

Szabolcsbáka

A falu a Kisvárdai járásba tartozott, 1770-ben Döry László birtokán 2 fő (Mózes Jakab szeszfőző és családja), Vay Borbála földjén 3 letelepedett zsidó élt, Dávid Izsák szeszfőző és hozzátartozói.

1784-ben 15, 1836-ben 54, 1842-43-ban 55 fő, 1848-ban 16 háztartásban 62, 1870-ben 132, 1880-ban 122, 1890-ben 119, 1910-ben 121, 1920-ban 103, 1930-ban 83 főnyi zsidót mutattak ki. 1941-ben az 1.570 lakosból 74 volt izraelita vallású.

A zsidók kezdetben kereskedők voltak, akiket a földesurak arra vettek igénybe, hogy a mezőgazdasági termékeiket (búzát, kukoricát, dohányt, káposztát) általuk értékesítsék. Később földet béreltek, majd amikor a jogszabályok lehetővé tették, vásároltak. 1848-ban haszonbérlet, kocsmáros, szeszfőző, mézsáros, kereskedő, gazdálkodó foglalkozású volt közöttük. A 20. század elején bekapcsolódtak az élelmiszeriparba is, szeszgyárat és ecetgyárat és káposzta-feldolgozót létesítettek, vagyis a település és a környék mezőgazdasági termékeit hasznosították. Egy 1927-es címjegyzék szerint a gazdasági életben tevékenykedett Mandel Áron italmérő, a Weisz testvéreknek szeszgyára volt, Mandel Márton, Mandel Mór, Katz Salamon, Schwartz Adolfné szatócsboltot üzemeltetett, Schwartz Adolf szabó volt, München Aurélné, Diener Gyula, Diener Stefánia, Guttmann Salamon gazdálkodott, a Bákai-liget bérlője pedig Diener Pál gazdatiszt volt. A két világháború között a faluban élő legnépesebb zsidó családok a következők voltak: Grünwald, Guttmann, Moskovics, Lichtmann, Dicker és Mandel.

A zsidó hitközség Kisvárdához tartozott, zsinagógájukat a 19. század második felében építették. Működtették a chédert, a mikvét, volt Chewra Kadisa is.

Az első világháború után rövid ideig az antiszemitizmussal kellett szembenéznük, majd a vihar elvonult, hogy később még erősebben térjen vissza. A zsidótörvények és rendeletek a megélhetést akadályozták, a mindennapok pedig gyakran fenyegettségben teltek el, a templomot és a zsidó házakat gyakran dobálták meg kövel, ablakaikat betörték.

1944-ben egy SS-alakulatot helyeztek el Szabolcsbákán, ez bátorította a helyi szélsőségeket a zsidó üzletek és házak kifosztására. 1944 áprilisában az ortodox fiókhitközség tagjainak száma 79 volt, rabbijuk, alkalmazottjuk, tisztségviselőjük nem volt, a templomuk nagyon rossz állapotban találtatott, istentisztelet tartására nem volt alkalmas.

1944 márciusában a Nyilaskeresztes Párt helyi aktivistái – felbátorodva a németek jelenlététől – kifosztották a zsidók boltjait és házait. Április végén minden zsidónak be kellett költöznie a zsinagógába, és onnan szállították át őket a kisvárdai gettóba. Itt természetes halált halt Alter Miksa. Május utolsó napjaiban történt a deportálásuk.

A háború után nyolcan tértek vissza. A lakosság ellenségesen fogadta őket, az elrabolt holmikat nem akarták visszaadni, sőt többeket megvertek, egy zsidót meg is öltek. A többiek véglegesen elhagyták a falut. 1949-ben már nem mutattak itt ki izraelita

vallású egyént.

A vészkorszak helyi áldozatai: Blum Helén (1900), Blum Márton (1923), Blum Vera (1934), Fehér Julianna (1915), Fehér Zsuzsanna (1927), Fischer Géza (1900), Fischer György (1931) Fischer Helén, Fischer József (1936), Fischer Katalin (1929), Fischer Lea (1874), Fischer Sára (1904), Fischer Szeréna (1910), Fogel Irén, Fogel Teréz (1906), Fogel Tibor, Frisch József (1919), Grünwald (lánykori neve Gutmann) Anna (1906), Grünwald Eszter (1924?-1926?), Grünwald Eliezer, Grünwald Ernő (1902), Guttman Jenő (1892), Halász Sándor (1909), Hart Eszter, Hart Fáni (1899), Hart Márton (1895), Hart Róbert, Katz Móric, Klein Géza (1884), Klein Hermann (1875), Klein Miklós (1915), Klein Sarolta (1909), Klein Terézia (1886), Klein Zoltán (1918), Kohn Éva (1902), Lebovics Ber, Lebovics Fáni (1907), Lebovics József (1934), Lebovics Károly (1927) Lebovics Magda (1930), Lebovics Márton (1904), Lichman Malka (1914), Mandel Jolán (1897), Mandel Béla (1932), Mandel Benjámin (1874), Mandel Berta, (1936), Mandel Sándor, Mandel Charna (1875), Mandel Dávid Ödön (1930), Mandel Hanna (1916), Mandel Júlianna (1902), Mandel Lívia Bella (1934), Mandel Mihály (1894?), Mandel Malka (1932), Mandel Márton (1900), Mandel Mór (1908), Mandel Mózes (1860), Mandel Sándor (1935), Moskovics Béla (1938), Moskovics Erzsébet (1932), Moskovics Éva (1936), Moskovics Frida (1938), Moskovics Jenő (1934?-1940?), Moskovics Róza (1906), Schönberger Eszter, Schönberger Sándor, Schwarcz Dóra (1908), Schwarcz Ernő (1939), Schwarcz Ézsaiás (1904), Schwarcz Jetta (1880), Schwarcz Magda (1936-1937?), Schwarcz Dávid (1934?-1935?), Spitz József (1919), Spitz Malvin (1924), Weisz Margit, Weisz Piroska (1914)

Szabolcsveresmart

A Kisvárdai járás eme településén 1770-ben 5 zsidó, Lázárovics József bormérő és családja volt báró Horváth Józsefné birtokán. 1836-ban 10, 1840-ben 15, 1848-ban 4 háztartásban 24, 1870-ben 36, 1880-ban 55, 1890-ben 28, 1900-ban 47, 1910-ben 42, 1920-ban 34, 1930-ban 25 zsidó élt. 1941-ben 16 izraelita és 2 fő kike-resztelkedett, de zsidónak minősülő ember volt az 1.948 fős lakosságból.

Szabolcsveresmarton nem volt se zsinagóga, se imaház, ezért családi körben vagy együtt imádkoztak az emberek. Ez utóbbi esetben összegyűltek valakinek a házában, leggyakrabban a Weisz Farkaséban. Itt két szoba volt, amit erre a célra használtak: egy kisebb és egy nagyobb. Egyikben a nők, másikban pedig a férfiak imádkoztak. Mivel zsidó tanító nem volt a faluban, így otthon tanították a gyerekeket a vallásra és a hagyományokra, bár volt, aki gyermekét a nyíregyházi zsidó iskolába iratta be, hogy vallási szellemben tanuljon. A kisvárdai zsinagógába még a nagyobb ünnepekkor sem jártak be, így a vallási élet kizárólag az otthonokra korlátozódott

A két világháború között élt itt Altmann Hermannnak kocsmája volt és fűszerüzlete, (felesége Kohn Róza). Nekik volt három lányuk: Simkovits Zsigmondné sz. Altamann Flóra (két gyermekének neve: Róza és József), Altmann Hilda, Klein Mórné sz. Altmann Lujza. Klein Mór burgonyakereskedő volt. A vasútnál volt raktára. Adler Lipót mézszárosnak négy fia és két lánya volt. Egyik lánya férjhez ment. Ő a családjával Kisvárdán lakott és ott nevelte lányait. Miután felszabadultak, hazafelé úton a vonaton történt robbanás következtében haltak meg. Stark Móric, lányának a neve Zsuzsa. Weisz Farkas. Őt nem vitték el 1944-ben, de feleségét, fiát, lányát, annak férjét és a

közös gyereket igen. Lányának férjét Schönwald Istvánnak hívták, szőnyeget javított az uraknál. Ismerjük még Stark Vilmosné italmérő és Adler Lipót mészáros nevét is.

1944 áprilisának második felében a helyi zsidót összegyűjtötték, és a kisvárdai gettóba hurcolták. Május végén onnan Auschwitzba vitte őket a tehervonat 1949-ben még élt itt 3 izraelita. A temetőben jelenleg 18 sírkő található.

A deportáltak közt volt Balázs András (1922), Blumberger István (1921), Buschitz Vilmos (1922), Csillag József (1922), Feller Ernő (1921), Grószmann Lajos (1922), Horovitz Béla (1922), Jankelovics Mendel (1921), Kohn György (1920), Mermelstein Lipót (1922), Petrován Ábrahám (1922), Rab István (1914), Reich Antal (1885), Scheer Aladár (1922), Slomovits Béla (1922), Stern Lázár (1922), Taub Zsigmond (1921), Teller Ernő (1921), Weisz Ernő (1922), Weisz Helén (1905), Weisz Miklós (1921). Az ő sorsuk nem ismert, talán meghaltak, de nevük nem szerepel a Yad Vashem intézet adatbázisában.

A vészkorzak helyi áldozatai: Adler Adolf (1914), Altmann Miksa (1892), Halász László (1914), Indig Géza (1914), Katz Farkas (1900), Klein Lujza (1914), Klein Mór (1884), Schönfeld Aranka (1907), Schönfeld János (1940), Sinkovics Klára (1890), Weinberger Szeréna (1916), Weisz Mór (1900)

Tiszabezdéd

A Tiszai járásnak ebben a községében a zsidók már az 1747-es összeírásban szerepelnek, ha nem is sokan, mindössze 4 fő. Az 1770-es adózási listán a Péczeli, a Dőry, a Petrovay és a Gilányi birtokokon összesen 17 zsidó élt. 1784-re ez a szám 24-re nőtt. 1836-ben 86, 1848-ban 42 háztartásban 169, 1870-ben 167, 1880-ban 158, 1890-ben 138, 1900-ban 98, 1910-ben 74, 1920-ben 96, 1930-ban 73 zsidó egyén volt itt. 1941-ben az 1.789 lakosból 66 fő mondta magát izraelitának.

A zsidók főleg kereskedelemmel foglalkoztak, volt közöttük több gazdálkodó is. Az izraeliták alacsony számuk ellenére jelentős gazdasági és kulturális befolyással voltak a falu életére.

A hitközségük a mándoki rabbínatus alá tartozott, azonban ténylegesen a kisvárdai rabbi és a kisvárdai hitközség gyakorolt rájuk nagyobb befolyást, ez utóbbi hely rabbija végezte a vallási teendőket is. Templomuk 1900-ban épült, volt temetőjük, chéderük. Metszőt is tartottak, ő volt egyben a talmudista iskolába járó gyerekek tanítója is.

Az 1919-es direktórium alatt, majd azt követően a zsidók is szenvedtek, majd az élet normalizálódott. 1938-ban felszínre törtek az ellentétek, bekövetkeztek az atrocitások. A templomot meggyalázták, megrongálták a zsidó tulajdonokat, kárt tettek a zsidó vagyonokban. Több zsidót megvertek, néhány boltot és házat kifosztották, a zsinagóga ablakait betörték. Egy családot, aki nem tudta igazolni magyar állampolgárságát, a hatóságok kitoloncolták, s a végzetük Kamenyec-Podolszk lett. 1942-ben a fiatal férfiakat behívták munkaszolgálatra.

A gazdasági élet "szabályozására" hozott rendelkezések itt is lecsapódtak, nem csupán az egyéneket, de közvetlenül a hitközséget is érintették, hiszen 1944 februárjában a hitközségtől elvett szántóföldet licitálásra hirdették meg.

1944 peszáchja után a helybéli zsidókat is megéri a végzet, majd meg is

ragadta, mivel összeszedték őket. Leventéket bíztak meg a személyek és a házak őrzésével. Április 15-ről 16-ra, vagyis szombatról vasárnap reggelre történt a zsidók „koncentrálása”. A záhonyi csendőrösről jöttek csendőrök, és még hat katona is segédkezett ebben a műveletben. Reiz Hermann üzletét és házát jelölték ki arra a célra, hogy oda gyűjtsék a zsidóságot. Ebben egy nagyobb terem (a kocsmá) és egy kisebb (a mézszárszék) szolgált a zsidó családoknak egy éjszakára szállásul. Néhányan megpróbáltak élelmiszert vinni nekik, mert csak 3 napi élelmet engedélyeztek a csendőrök, de szombat lévén, azt sem tudták összeszedni, ráadásul a csendőrség is erélyesen távol tartotta a segítő kezeket. Vasárnap délután szekérre rakták őket és elindították Kisvárdára. A kisvárdai gettóból május végén Auschwitzba kerültek.

A Tiszabezdédéről való eltávolítás után a házakat a csendőrség, a községi esküdtek és a leventék jelenléte mellett lepecsételték, majd pár nap múlva feltörték a pecséteteket, és a romlandó árukat (lekvár, befőtt, liszt, cukor, rizs, stb.) szekereken a község házára hordták, majd a házakat ismét lepecsételték. A zsidó boltokban árukészlet nem volt, mert azoktól az árusítási engedélyt már korábban bevonták. A kisebb állatok a szomszédokhoz kerültek. Később a zsidó holmikat összeszedték, sokat eladtak, de „közben már egyéb is „elcsúszkált”, úgyhogy az a vagyon, ami megmaradt itt a zsidóságtól, az lassan ilyen nagy ellenőrzés folyamán elkopott”- fogalmazta meg egy szemtanú.

„Elkoptak” a helybéli zsidók is, hiszen a háború végén 10 fiatal tért haza, s az 1900-ban épült imaházát romos állapotban találták. A zsidók hamarosan elhagyták a falut. Az imaházát lebontották. 1949-ben már csak 3 embert írtak össze.

1992-ben emlékművet állítottak az I. és II. világháború hősi halottjainak, áldozatainak tiszteletére.

A vészkorszak helyi áldozatai: Blaszbberger Berta (1904), Eisdorfer Miklós (1919), Éliás Dávid (1881), Éliás Gizella (1910), Éliás Hermann (1911), Éliás József (1913), Éliás Magda (1923), Éliás Szeréna (1916), Éliás Zsuzsa (1881), Friedmann Hermann (1904) Friedmann Ede (1900), Friedmann Lajos (1915), Friedman Salamon (1896), Grosz Andor (1935), Grosz Anna (1929), Grosz Ignác (1892), Grosz Ilona (1926), Grosz József (1928), Grosz Regina (1901), Grünwald Erzsébet Eszter (1910) Grünwald Jenő (1905), Grünwald József (1910), Grünwald Róza, Herbstman Amália (1892), Klein Abrahám Lipót(1872), Klein Fanni (1875), Klein Hermina (1900), Klein Izabella (1903), Klein Regina (1904, Klein Rozália (1906), Klein Sándor (1907), Lebovits Adolf (1904), Mandel Kornélia (1881), Mandel Róza (1909) Motil Margi (1912), Oszterreicher..? (1874), Reisz Éva (1903), Reisz Hermann (1865?-1875?), Reisz Ida (1889?-1890?), Rozenfeld Zoltán (1905), Schlézinger Rózsi, Schlézinger Sarolta (1902), Schwalb Ernő (1921), Steinschreiber Heléna, Weisz György (1943), Weisz Mór (1898), Weisz Rózsa (szül. Reisz Rózsa, 1910), Willner Etel (1902), Willner Helén, Willner Ibolya (1928), Willner Lajos (1882), Willner Olga (1935), Willner Róza (1923-1924?), Willner Tibor József (1931)

Egy, a tiszabezdédi áldozatok közül: Weisz Róza

Tizsakanyár

A Kisvárdai járás községe. 1836-ban 9, 1842-43-ban 10, 1848-ban 4 háztartásban 11, 1870-ben 28, 1880-ban 16, 1890-ben 9, 1900-ban 17, 1910-ben 23, 1920-ban 14, 1930-ban 16, 1941-ben az 1.700-fős összlakosságból 16 volt az izraelita vallású.

A településen élő három Klein nevű családot 1944. április 16-án vitték el a kisvárdai gettóba, mégpedig akkor, amikor a dombrádi zsidókat szállító szekerek a falun áthaladtak, és azokhoz csatlakoztatták a helyieket. Kisvárdáról május végén ők is Auschwitzba indultak. 1949-ben nem élt itt zsidó.

A véskorszak áldozatai lettek: Balogh Zoltán (1914), Kiss Sándor (1901), Klein Eszter (1904) Klein Háni (1876), Klein Ignác (1869), Klein Malvin (1903), Schwarcz Arnold (1893), Weinberg Ignác (1863)

Tizamogyorós

A Tiszai járásban lévő községben 1836-ban 21, 1848-ban 10 háztartásban 35, 1870-ben 42, 1880-ban 39, 1890-ben 39, 1900-ban 49, 1910-ben 30, 1920-ban 17, 1930-ban 17 zsidó lakott. 1941-ben 917 lakosa volt, ebből 14 volt az izraelita, 1 ember pedig zsidónak minősült.

A helyi zsidók ideiglenes otthona április közepétől a kisvárdai gettó lett, május végén azonban a tehervagonokba kényszerített zsidók Auschwitzba indultak. 1949-ben már nem élt itt zsidó.

A véskorszak áldozatai lettek: Adler Árpád (1896), Feldmann....., Friedmann

Amália (1906), Friedmann Klára (1923), Friedmann László (1929), Friedmann Miksa (1898), Kun Frida (1905), Kun István (1938), Kun József (1873), Kun Sámuel (1903), Spitzer Erzsébet (1907), Spitzer János (1932), Spitzer László (1934)

Tiszaszentmárton

A Tiszai járás ezen településének zsidósága nem tartozott a nagy lélekszámmal rendelkező zsidó közösségek közé, noha már 1770-ben 4 zsidó élt Lónyay Ferenc birtokán. 1784-ben 6 főt mutattak ki, 1836-ben 27, 1848-ban 4 háztartásban 24 zsidó élt. 1870-ben 35, 1880-ban 66, 1890-ben 49, 1900-ban 68, 1910-ben 74, 1920-ban 62, 1930-ban 56 zsidó egyént találtak a helységben. 1941-ben már csak 45 izraelita maradt az 1.167 fős lakosságban.

A helybéli zsidók boltosok és házaló kereskedők voltak, de volt közöttük iparos és néhány gazdálkodó is. A hitközség 1885-ben a mándoki hitközséghez csatlakozott.

A vézskorszak idején innen is bevonultak munkaszolgálatra. Tudjuk, hogy ennek során elhunyt Weinberger József, született 1905. március 22-én, anyja neve Braun Irma.

1944 áprilisának közepén Kisvárdára vitték a szentmártoni zsidókat is, s onnan május végén Auschwitzba. A néhány életben maradt visszatért, de a hitközség nem alakult újjá. 1945-ben a hazatérők az imaházat lebontották. 1949-ben még 5 főről tudunk, de hamarosan mindannyian elhagyták a falut. A körbe kerített temetőben mintegy tucatnyi sírkő található, a terület a zsidóság tulajdonában van.

Egy 1908-ban született lakos, Kovács Béla lakos így emlékezett vissza az egykor történetekre, itt élőkre: „Amikor én születtem, már csak tíz család élt itt. Iparral foglalkoztak, volt köztük suszter, kocsmáros, boltos. Alig egy-két család élt bérelt lakásban. A többségnek saját otthona volt. Gazdag volt Grünspan Jakab kocsmáros és Kohn Éliás boltos. Temetőjük a Dózsa György út végén. Imaház is volt a református templommal szemben, amelyet 1945-ben lebontottak. A deportálásnál, az imaháznál gyűjtötték a zsidókat s onnan vitték Kisvárdára. Az itt maradt dolgokat az emberek szét-hordták. A háború után visszsakerült a Lebovics családból három fő. Egy leány - Bella - és két fiú: Miksa és Hermann. Hermann két éve volt itt a temetőt felkeresni. Kanadában él. Hazakerült még Czor Móric, mai neve Szabolcsi Miklós, aki Budapesten él. Azóta nem járt a faluban. Házukban ma Novák Józsefné él. Hazajött Fridmann Zoltán és Cili. Zoltán megnősült Eperjeskéről és Amerikában telepedtek le. A Cili nevű leányról nincs tudomásunk. A Grünspán családból két leány Angliába került. Az egyik itthon volt két napig. Eladta az otthonát, melyben most L. Szabó Károlyné lakik.”

A vézskorszak helyi áldozatai: Bermann Eszter (1894), Bermann Irén (1934), Bermann Jenő (1932), Bermann József (1937), Bermann Margit (1932), Bermann Sándor (1890), Bernáth Éva (1931), Érczes Endre (1902), Friedmann Adolf (1903), Friedmann Gizella (1907), Friedmann Ignác (1902), Grósz Berta (1921), Grósz Sámuel (1896), Grünberger Gizella (1890), Grünberger Hanna (1893), Grünberger Izsák (1878), Grünberger Sándor (1926), Grünberger Samuel, Grünspan Adolf (1907), Grünspan Erika (1935), Grünspan Hermann (1896), Grünspan Hermann (1890) Grünspan Irén (1914?-1915?), Grünspan Jákob (1898) Grünspan Regina (1887), Grünspan Róza (1908), Grünspan Tibor (1933) Grünspan Valéria (1912?-1918?), Kóhn Aladár (1912), Kohn Éliás (1889), Kohn László (1917), Kohn Róza (1892), Lebovics Adolf

(1904?-1914?) Moskovics Zsigmond (1877), Weinberger József (1908)

Tornyospálca

A Tiszai járás második legnépesebb településén már 1757-ben élt zsidó család. Lónyay Ferenc birtokán tartózkodott Absolon Slézinger borkimérő, két fia 8 és 5 évesek, valamint három lánya, 10, 3 és 1 évesek, illetve két rokon férfi családtag kiegészítő, 20 és 30 évesek. Téves tehát az az 1864. április 19-én Szpák Balázs által 1809-ben leírt megállapítás, miszerint "Zsidók itten valami 55 ik éve már, hogy ismertek".

1770-ben szintén az említett nemes birtokán 8 zsidó volt. 1784/85-ben 12, 1836-ben 43 zsidót, 1848-ban 21 családban 100 főt írtak össze. Említésre méltó, hogy ekkor már mindegyik zsidó Magyarországon született. Volt köztük kocsmáros, mészáros, kereskedő, festő, kétkézi munkás, rabbi, tanító, szolgáló, kéregető.

A magaviselet rovatba 10 család esetében a „becsületes”, 9 esetben az „illendő” megjegyzések vannak beírva. Ilyen családneveket találunk: Adler, Ábrahám, Friedman, Kacz, Ferencz, Mózsés, Veinstein, Kouth, Veisz, Rózenfeld, Friedman, Stohlberger, Eisenberger, Berki, Fejér, Kleinman.

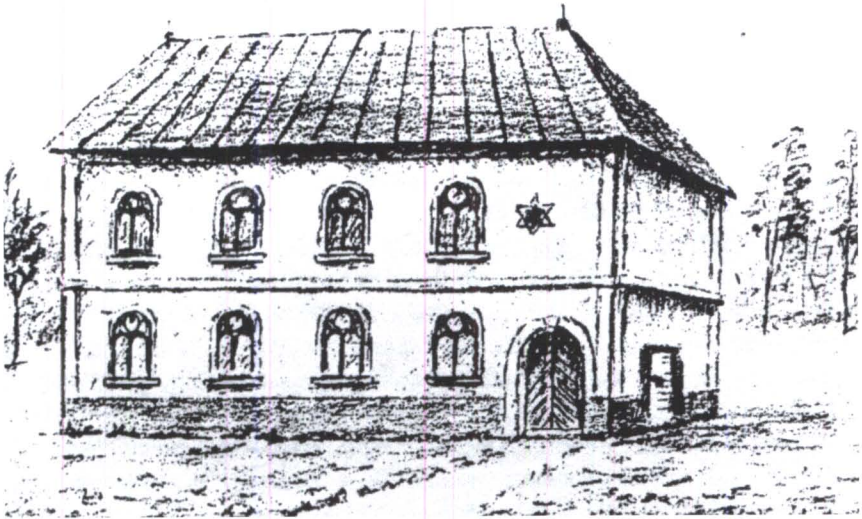
1870-ben 100, 1880-ban 111, 1890-ben 129, 1900-ban 121, 1910-ben 89, 1920-ban 107, 1930-ban 103 zsidó egyént találtak itt. 1941-ben a 3.244 főnyi őszlakosságból csak 76 izraelitát mutattak ki, az elköltözés és a kivándorlás okozta a különbözetet.

A zsidók főleg kereskedők (az 1920-as években Kis Izrael, Schwarcz Ábrahám), szatócsok (Heimlich Benjáminné) és iparosok (Ládenberger Mihály), vagy szegény házalók (Schlézinger Ignác) voltak, netán értelmiségiek (Hutschenreiter Vilmos - gyógyszerész) Néhányan a saját kisbirtokukat művelték. Említésre érdemes, hogy az 1930-as években az Eszenyi (Reizman) Jenő által bérelt földön kezdte meg híres Gülbaba krumplicsinosítását Teichmann Vilmos.

A közösségben 1848-ban Adler Áron volt a rabbi, a hitközség 1868 után az ortodox irányzathoz csatlakozott. A faluban volt imaház, talmud-tóra és héder. Ez a mai Hajnal utca végén Glück Ármin portáján, egy szalmatető, ólszerű épületben működött. A zsidó gyerekek attól függően, hogy melyik falurészen laktak, esetleg a rokon gyerekek melyik iskolát választották, a református vagy a görög katolikus felekezeti iskolába jártak tanulni, mert izraelita elemi iskolájuk nem volt.

A hitközség metszőt is foglalkoztatott. 1885-ben a hitközség a mándokihoz csatlakozott.

A zsidóság a mai Rákóczi utca 46. sz. alatti telken építette fel az 1906-ban átadott kb. 10X9 méteres zsinagógáját, a jelenlegi kövesút szélétől mintegy 30 m távolságra /déli irányba/, a telekre merőlegesen. A zsinagóga épülete a település méretéhez képest impozáns téglapépület volt, íves tetejét lemezzel fedték.

A tornyospálcai zsinagóga épülete északi irányból (rajzolta Micsei F. László)

A zsinagóga-hoz kapcsolódik, hogy 2002-ben a Rákóczi u. 15. sz. ház padlásáról /korábban Ágoston Miklós (Adler) háza volt/, az akkori tulajdonos jóvoltából előkerült egy 50x30cm-es nagyságú fehér márványtábla, rajta aranyozott, vésett héber írással. A tábla egykor a zsinagóga keleti falán volt, s az épület lebontása után került a padlásra. A márványtáblán magyarrá fordítva a következő szöveg áll: „Ez a zsinagóga a mennyei dicsőség sokasítására épült 5666-ban. Állította: Frisch Brendl özvegye, továbbá Eisenberger Solem, Braun Jichák és Klein Izrael”.

A földhivatali adat szerint a belteki 36 négyszögöl területen fekvő templom és az udvara 1905. szeptember 18-án ajándékozás jogcímén lett bejegyezve.

A zsinagóga-hoz tehát udvar, illetve a kert végében kb. 10 négyzetméteren lévő, téglából emelt rituális kádas fürdő is tartozott. A zsinagóga az utcáról alig volt látható, mert előtte állt közvetlenül a járda szélére építve Kiss Adolf kereskedő L-alakú háza.

Az egyházközség tulajdonában 310 négyszögöl temető is fel van tüntetve a 6. sz. birtoklapon. A temető valószínűleg a 19. sz. eleje, közepe óta létezik a mostani helyén. 2002-ben még 46 db sírkő és sírkő maradvány volt látható a temetőben. Még a holocaust előtt halt meg Kiss Adolfné szül.: Schwarcz Katalin (1889-1943), akinek sírköve az egyik legjobb állapotban meglévő. Az utolsó temetés 1946-ban történt.

1938-ban a községbe szabadcsapatok érkeztek, akik a Felvidékre irányuló akciókban vettek részt. A zsidó boltosoktól vásároltak, de nem fizettek, ettől nagyobb atrocitás a zsidóságot részükről nem érte. Kiss Izrael vegyesboltjának feliratából az egyik s-betűt lemeszelték.

1941-ben a fiatal férfiakat behívták munkaszolgálatra. Többségük életét veszi-

tette a keleti fronton. Néhány sorsot konkrétan ismerünk.

Adler József mészáros a 11/6. századdal teljesített szolgálatot, és 1945. május 5-én szabadult fel. Szüleit, öt testvérét, egy sógorát, két gyermekkel vesztette el.

Braun Adolf kereskedő a 108/26. századdal Erdélyben volt munkaszolgálatos és a deportálásból 1945 áprilisában szabadult fel. Feleségét, 3 gyermekét, két testvérét deportálták, csak felesége tért vissza.

Eisenberger József bércséplő a 62/1. századdal több éven át volt munkaszolgálatos az 1945. január 1-jén történt felszabadulásáig. Szülei és egy testvére mártírhálált haltak.

Kiss József gazdálkodó Oroszországban a 108/21. századdal bolt munkaszolgálatos és a deportációból 1945. május 2-án szabadult fel. Apját, 2 testvérét, feleségét és 2 gyermeküket vesztette el.

Weimann József kereskedő a 108/6, 34. és 42. századokkal teljesített több évig munkaszolgálatot, 1945. május 1-jén szabadult fel. Anyját, 2 testvérét vesztette el. Második felesége Auschwitzban volt, szüleit, 3 testvérét vesztette el.

1944 áprilisában a falu zsidóságát a zsinagóga udvarába gyűjtötték. Van olyan visszaemlékezés, amely ezt az időpontot április 8-ra teszi, de ennek más forrásból történt megerősítését nem ismerjük, így inkább az általánosan jellemző, április 16.-i dátumot fogadhatjuk el annak az eseménynek a bekövetkeztére, amikor a zsidók elbúcsúztak szomszédaiktól, és szó nélkül elindultak a végzetük felé. Kis batyuikkal, kendőbe csomagolt élelmükkel két napot töltöttek a zsinagóga udvarán. Egyik éjjel, 24 óra körül a falu parancssal kirendelt lovas gazdái megjelentek a zsinagóga előtt, és a mintegy hatvan főt elszállították a kisvárdai zsinagóga udvarába. Ide több falusi asszony gyalog utánuk ment, megpróbálták élelmet adni a vaskerítésen át, de a csendőrök elzavarták őket azzal, hogy ha még egyszer meglátják őket, berakják a zsidók közé. A pálcai zsidókat május végén Kisvárdáról vitték Auschwitzba. Közülük mintegy tucatnyian tértek csak vissza.

Novemberben, az oroszok bejövetele után az elhurcoltak vagyontárgyait éppen a helyi rendfenntartó erő, a „polic” tagjai kezdték fosztogatni, majd lakosság egyes elemei is követték a példájukat. Azok a fiatal zsidó férfiak, akik munkaszolgálatosak voltak, hazatértük után csak a felforgatott házaikat találták meg, továbbá a saját vagy családtagjaik ruháit, eszközeit, berendezéseit - másokon és másoknál. A zsidó boltokat, házakat kifosztották.

1947 elején nem működött a hitközség, de az 1949-ben végzett felméréskor azt jelentették, hogy újjászerveződött. pálcaihoz tartozott egy fiókhitközség, velük együtt 28 lélek volt az ortodox hitközségben, közülük 9 családfő adózott. A hitközség elnöke Gottdiener Ferenc, a rabbi a kisvárdai Rosenbaum Pinkász volt. Az ebben az évben végzett népszámláláskor helyben 16 izraelitát írtak össze.

Az elköltözés, a kivándorlás és a halálozás következményeként a hatvanas évekre már csak két család maradt a községben. Mivel a zsinagógát fenntartani már nem tudták, a község részére pedig nem adták el /tornatermet szeretett volna kialakítani itt a falu vezetése/ - így 1963-ban elbontották. Ezzel lényegében felszámolták a maradék nyomokat is. A hetvenes évekre már nem élt zsidó a községben. Ma már csak a zsidó temető emlékeztet a múltra, és még áll, szinte eredeti formájában a Kiss Izrael egykori tulajdonát képező hajdani vegyeskereskedés épülete. Ugyancsak áll Ágoston

Miklós és József /Adler-család/ egykori háza a Rákóczi utca 15. szám alatt, amelyben a 80-as éveket, miként korábban, mézárászék működött.

A község történetének lelkes kutatója, Agárdy Sándor tanár megpróbálta az anyakönyvi adatok és a visszaemlékezők elmondásai alapján összeállítani a deportáltak névsorát, de mint maga is mondja, a lista semmiképpen nem teljes, mert minimum hiányoznak az újszülöttek, a csecsemők nevei. Az általa készített listát kiegészítettük a Jeruzsálemi Yad Vashem intézet adatbázisában található tornyospálcai nevekkel.

A vészidőszak helyi áldozatai: Adler Áron 61 éves, mézárász Rákóczi u. 15., Adler Áronné 55 éves, Adler Erzsébet, Adler Irén 28 éves, Adler László 15 éves, Adler Magdolna 17 éves, Adler Olga 19 éves, Adler Szeréna 26 éves, Braun (Bróhm?) Adolfné, Braun Debora, Braun Imre (1938), Braun Judit (1941), Braun Mária (1936), özv. Eisenberger Jenőné 47 éves (Spitz Borbála), Eisenberger Sámuel 87 éves, kereskedő, Kossuth u. 27., Eisenberger Sámuelné (Heimlich Lina, 76 éves), Eisenberger Sándor (1929), Fischer Gizella (1891), Fried Herman 36 éves kereskedő, Fried Hermanné, Fried Mária, Fried Mór 63 éves kereskedő, Kossuth út 12. (szülei: Fried Herman, Burger Pepi), Fried Mórné (Mandel Szeréna), Fried Szimu, Gáll Sára (1912), Gáll Zsuzsanna, Glück Ármin metsző, Glück Árnin másodszületett fia, Glück Ármin elsőszületett leánya, Glück Ármin másodszületett leánya, Glück Áron (1932), Gottdiener Elza 37 éves (szülei: Gottdiener Salamon, Bürger Sarolta), Gottdiener Erzsébet, Gottdiener Ibolya 32 éves, Gottdiener József 27 éves, Gottdiener László 24 éves kereskedő, Gottdiener Salamon 66 éves, kereskedő, Kossuth út 55. (szülei: Gottdiener Ábrahám, Róth Mici), Gottdiener Sándor, Hámlíkné, kocsmáros, Jékei út, Kiss Adolf 67 éves kereskedő, Rákóczi u. 44. (szülei: Kiss Mózes, Heiz Hani), Kiss Fanni (1882?-1887?), Kiss Gábor, Kiss Hanna, Kiss Izrael (Szorku bácsi), Kiss Izraelné, Kiss József (1908), Kiss Józsefné, Kiss Katalin, Kiss László, Kiss Róza (1904), Kiss Sámuel (1894), Kiss Sámuelné, Kiss Sára (1906), Klein Teodóra (1908), Kovács Miklós (1905), Markovics Béla, Markovics Sámuel, Markovics Sámuelné (Fanni), Márkus Erzsébet (1906), Márkus Herman 41 éves, kereskedő Szőlő u. 4. Márkus Hermanné 38 éves (Schwarcz Erzsébet), Márkus Jolán (1933), Márkus László (1931), Márkus Miklós (1937), Ornstein Ilona (1912), Schwarcz Ábrahám 69 éves kereskedő, Kossuth u. 57., Schwarcz Ábrahámné 69 éves (Schwarcz Záli, szülei: Schwarcz Jakab, Bürger Júlia), Scwarcz Eszter Sára, Schwarcz Lőrinc, Schwarcz Lőrincné, ifj. Schwarcz Lőrincné, Schwarcz Sándor (1903), Slézinger Lajos (1900), Slézinger Lajosné (Róth Klára) (1903), Wasser Elza (1904), Wasser Sarolta (1910), Weinberger Ella (1930), Weinberger Malvin (1932), Weinman Józsefné, Weinmann Malvin, Weisz Adolf (1905), Weisz Imre (1915)

Tuzsér

A falu a Tiszai járásba tartozott, az itteni zsidók már az 1747-es összeírásban 2 fővel szerepelnek. 1836-ban 37, 1848-ban 10 háztartásban 32, 1870-ben 103, 1880-ban 82, 1890-ben 73, 1900-ban 80, 1910-ben 76, 1920-ban 76, 1930-ban 78 ember (köztük 10 egyén Kálonga tanyáról) jelentette a zsidó közösséget. 1941-ben Tuzséron a 2.019 fős összlakosságából 55 volt az izraelita.

A tuzséri zsidók közt 1848-ban szeszfőzők, fuvarosok, kiskereskedők voltak, a későbbi időkben is különféle kereskedőket, kisbirtokosokat, kispárosokat találunk. Több lókereskedő a vásárokra járt jószágot adni-venni.

1885-ben a hitközség a mándoki ortodox hitközséghez csatlakozott. Zsinagógájuk a mai orvosi rendelő helyén volt.

1941-ben a fiatalokat behívták munkaszolgálatra. Van, aki szerint 1944. április elején a zsidók számára néhány házat jelöltek ki, ahová be kellett költözniük, mások úgy emlékeznek, hogy április közepén a zsinagógába gyűjtötték össze őket. 1-2 napi élelmet és a legszükségesebb ruhát vihettek magukkal. Akiket egy nap alatt nem tudtak a templom udvarába (Tiszavégnek hívták ezt a falurészt) betelepíteni, azoknak a háza elé leventéket állítottak örnek. Pészach után megérkeztek a magyar csendőrök és a zsidókat szekereken a kisvárdai gettóba vitték a falubeliekkel. Semmit nem vihettek magukkal, még élelmet sem. A zsidó házakat vörös viaszpecséttel zárták le, a javakat az előljáróság később elrekvirálta. A gettóból május végén Auschwitzba szállították őket, ahonnan csak kb. tíz fő tért vissza. Néhány férfit keresztény barátaik mentettek meg azzal, hogy mint munkások ott maradhattak náluk.

Az 1948-ban készült megyei címtár szerint 3 izraelita volt a településen, szintén ennyit rögzített az 1949. január 1. állapotot kimutató népszámlálás. A temetőben 12 sírkő található.

A vézskorszak áldozatai lettek: Avraham Moshe (1929), Baruch Mordechaj (1937), Czigler Adolf (1875), Czigler Dezső (1917), Czigler Jenő (1900), Czigler Judit (1935), Czigler Katalin (1933), Czigler Rozália (1906), Czigler Tibor (1938),Ernő/Avraham (1895),Etel/Eszter (1897), Friedman Erzsébet, Friedman Izrael (1878), Friedman Mária (1887), Grosz Andor (1912), Grosz Miklós (1910), József (1938), Klein Berta (1881), Kornfeld Sándor (1898), Lázár Gizella (1925), Meier József (1935), Menachem Zakharia (1932), Rosenfeld Sándor (1892), Rosenstein Miklós (1914), Rosenzweig Anna (1921), Rosenzweig Hanna (1870), Rosenzweig Erzsébet, Rosenzweig Vilmos (1900), Simon József (1910), Shlomo Tzwi (1893), Weisz Ignác (1876), Weisz Zsigmond (1898)

Újkenéz

A Tiszai járás egyik települése, ahol 1836-ben 37, 1848-ban 5 háztartásban 20, 1870-ben 11, 1880-ban 8, 1890-ben 6, 1900-ban 37, 1910-ben 35, 1920-ban 37, 1930-ban 12 zsidó élt. 1941-ben a 893 fős összlakosságból 13 volt az izraelita. Egyes források szerint 1944-ben a faluban 3 zsidó család élt: Schwartz Endre, Stark Miklós és Glück Dávid hozzátartozói. Ennek az áldozatok listája ellentmond.

1944 áprilisának közepén a zsidókat összegyűjtötték és a kisvárdai gettóba vitték. Május végén onnan tehervonatok szállították a leendő áldozatokat Auschwitzba. A haláltáborokat néhányan túléltek, 1949-ben az itteni izraeliták száma 6 fő volt.

A vézskorszak áldozatai lettek: Ábrahám Adolf (1915), Friedman Erzsébet (1913), Glück Jolán (1927) Glück...(1889), Glück Karolina (1894), Grósz Salamon (1907), Jakabovics Miklós (1909), Katz Gizella (1908), Katz Hanna (1942), Katz Lea (1906), Katz Zalman Leib (1937), Katz Sámuel (1940), Stark Bertalan (1903), Stark Emil (1910), Stark Erzsébet (1938), Stark Heléna, Stark Jenő (1908), Stark Magdolna (1932), Stark Mór (1918).

Záhony

A község eredetileg Ung megyéhez tartozott, 1922-ben csatolták Szabolcs megyéhez, s lett a Tiszai járás része. Az első zsidó jövevények a 18. század második felében telepedtek meg Záhonyban. 1836-ban 14, 1870-ben 55, 1880-ban 52, 1890-ben 53, 1900-ban 54, 1910-ben 58, 1920-ban 44, 1930-ban 53 fő volt a zsidók száma. 1941-ben az összlakosság 1.383 fő, ebből 57 fő volt, de hozzájuk számíthatjuk még azt a 6 főt, akit zsidónak minősítettek, noha kikeresztelkedett. Így az érintettek az összlakosság 4,5%-át tették ki.

A hitközség 1885-től a mándoki rabbínátushoz tartozott. A határrendőrök sok kellemetlenséget szereztek a helybéli izraelitáknak. A német megszállás után majd egy hónappal, április közepén a zsidóságot itt is összegyűjtötték és Kisvárdán gettózták be. Május végén került sor a deportálásukra Auschwitzba.

1945 után a zsidó élet gyakorlatilag megszűnt, a hitközség sem alakult újjá, noha még az 1949-es népszámlálás is rögzített 7 izraelitát.

A vézskorszak áldozatai lettek: Ackermann Ibolya, Ackermann Ilona (1908), Ackermann József (1908), Ashermann Ágnes (1936), Ashermann Ilona (1906), Ashermann József (1907), Ashermann László (1936), Amsel Erzsébet (1923) Amsel Helén (1894) Amsel Ibolya (1928), Bernstein Berta (1905), Braun Ilona (1919), Braun József (1919), Braun Margit (1933) Braun Mór (1902), Braun Sarolta (1915), Braun Tibor (1935), Czákó Sándor (1902), Földes Ignác (1883), Földes Ignác (1886), Földes-Friedmann Ignác (1890), Földes Jolán (1904), Földes Lajos (1894?-1902?), Földes Sándor (1889), Földes Zsuzsika, Grosman Ábrahám (1874) Grossmann Ábrahám (1883), Gossmann Albert (1937), Grossmann Ármin (1939), Grossmann Elza (1913), Grossmann Géza (1940), Groszman Hani (1877), Grosman Helén (1901), Grossmann Helén (1913), Grossmann József (1906.) Gossmann Katalin (1940?) Grossman Klára Jolán (1941) Grossmann László (1936), Grossmann Sára (1902), Grossmann Sára (1914), Grossmann Tibor (1942), Grossmann Zoltán (1908?-1911?), Grossmann Zseni (1889), Grünstein József (1905), Gutman Izidor (1906), Jónás Gabriel, Jónás Gizella, Jónás Hanna, Jonas Leopold Pinkhas (1894) Jónás Rózsi (1926), Jónás József (1906), Kuna Jetti (1880), Neumann Berta (1885), Neumann Miklós (1920), Neumann Ottó (1918), Neumann Sándor (1907?-1908?), Pintér György (1901), Poérik János (1903), Sándor András (1916), Teller Helén (1910)

Zsurk

A Tiszai járásban lévő helységben a zsidók már az 1770-as cenzuskor szerepeltek, ekkor 4 fő élt Lónyay Ferenc birtokán. 1836-ban 20, 1848-ban 5 háztartásban 26, 1870-ben 74, 1880-ban 84, 1890-ben 76, 1900-ban 100, 1910-ben 98, 1920-ban 78, 1930-ban 62 zsidó lakta. 1941-ben az összlakosság száma 1.090 volt, ebből 71 az izraelita.

Korábban köztük volt Molnár (Moskovits) László is, aki 1931. szeptember 7-én született Zsurkon, apja Moskovits József. Az apa és nagyapja is szeszgyárvezető volt a községben. 1938-ban, az első zsidótörvény alapján menesztették őket, ezután költöztek be Kisvárdára.

1944 áprilisának közepén a zsidókat összegyűjtötték, és a kisvárdai gettóba szállították. Onnan május végén Auschwitzba indultak a tehervagonok. 1949-ben még

1 zsidó élt a településen, de aztán elköltözött.

A vézskorszak áldozatai lettek: Blum Sheinld, Blum Gyula (1910), Blum József (1910), Braun Hermann (1888), Braun Ignác, Braun Jenő (1914), Braun Liebe, Braun Lipót (1906), Braun Menachem, Braun Mór (1902), Braun Záli (1873), Czorn Mór, (1903) Grün Cecília (1900) Grün Jenő, (1905), Grün Magda (1929) Grün Samu/Sándor? (1898), Grün Vera (1932), Grünfeld Berta (1914), Grünfeld Teréz (1939), Grünfeld Tibor 1938), Grünfeld Paula (1942), Herskovits.....(1888), Herskovits Lajos (1900), Kertész Miklós (1916), Klein Magda (1908), Klein Salamon (1897) Klein Sári (1892), Leichtmann Béla (1922), Leichtmann Miklós (1924), Leichtmann Nándor (1912), Leichtmann Ödön (1888), Leichtmann Sára (1890), Moskovits Aladár (1919), Moskovits Áron (1881), Moskovits Béla (1909), Moskovits Bernát (1875), Moskovits Béla (1922), Moskovits Gizella (1916) Moskovits Hani (1884), Moskovits Henrik (1926) Moskovits Mór (1906) Moskovits Samu (1922), Moskovits Szerén (1875), Neuwirth Irén (1912), Rados Imre (1907), Róth Dezső (1910), Rudas Imre (1907), Stern Zéni (1891)

Admits hereby

Mr. Moskowitz Laszlo,
Mrs. Miss
born 7.9. 1931 in Zsurk,
Hungarian
Nationality:
has been until his liberation by the U.S.
Army imprisoned under the Nazi-rule, as
political prisoner in the following concentra-
tion camps Auschwitz-Allach
and has on his left arm the number: 71
dated at Feldafing, 7.8. 1945.
Office of Feldafing

Egy zsurki túlélő igazolványa

Meséld el fiaidnak!

E záró fejezetben néhány visszaemlékezést adunk közre, melyeken keresztül a fentebb megírt eseményeket, történéseket az érintettek személyes sorsukon keresztül hitelesítik. Hitelesítik még akkor is, ha bizonyos esetekben egy-egy dátumra nem pontosan, vagy nem emlékeznek. A lényegen ez semmit nem változtat.

S. R., Dombrád

Név: S. R.

Neme: nő

Születési hely: Dombrád

Születési idő: 1918.

Háború alatti lakóhely: Szabolcsveresmart

Foglalkozás: háztartásbeli

Gettó: Kisvárdá

Táborok: Birkenau, Auschwitz, Ravensbrück

A felvétel dátuma: 2009. Készítette Forgács Tünde, Kisvárdá.

Szekéren hoztak be minket Kisvárdára 1944. április 16-án. Az akkori szekér fonott szekér volt, régi típusú. Abba voltunk ültetve, benne ültünk a fenekébe. Aztán kivettek [minket] egy iskolába. A zsidó iskolába, ahol a tantermekben voltunk bezsúfolva. A padló le volt szalmázva. Azon feküdtünk: külön a nők, külön a férfiak. A betegeket külön tették.

[Aki a gettón kívül voltak, nehezen tudtak segíteni] mert nagyon szigorúan vették azt. Volt, aki csempészve hozott nekünk kenyeret, hogy legyen mit ennünk. A szomszédok, [ismerősök segítettek], kibin milyen lelkület volt. Mindig az utcán sepregettünk, hogy kivel találkozunk, hogy ki fog jönni. A csendőrök mindig járkáltak, és amit lehetett mindent elszedtek tőlünk. Én is pont akkor szedtem elő az aranyneműt, amikor a csendőr jött, és persze el is vette, aztán azt beadta.

Június 2-án vittek el minket a vagonokban. A vonat csak egyszer állt meg útközben. Vízet kaptunk, de ételt nem. Az enniavalót, amit az útra csináltunk, válltáskában vittük magunkkal. Kenyerünk nem is volt, mert akkor volt peszah. Ahány személy volt, annyi táská volt csinálva. Nem vittünk sok mindent, csak ami kéznél volt. [Az Auschwitzban való megérkezésig] még ahhoz nem is nyúltunk. Megérkeztünk, sötétségben értünk oda, aztán éjjel vittek tovább. Akkor levettük a nyakunkból a táskát, ami volt, azt mi¹ odaadtuk anyukáméknak, hogy nekik legyen. Nekik jobban [kellett]. Ők idősek voltak és [úgy gondoltuk, hogy] nekünk meg majd lesz valahogy.

Éjjel válogattak bennünket. A csikos ruhás férfiak próbálták menteni a gyerekeket. Ahogy mentünk, [velem volt] a kislány². Nem [volt] rokon, csak ismerős, de

1 Az adatközlő és az unokatestvér

2 Stark Zsuzsika

jobban az anyját hagyta – engem nem. [Amikor elkezdtek minket válogatni, akkor] ő már nagyon sírt és ragaszkodott az anyjához, mert érezte, hogy azért csak nem hozzá tartozom – az anya fontos. Az anyja elvette tőlem, majd abban a minutában Mengele válogatott. Ő úgy ment el a gyerekekkel együtt. Engem félreállítottak.

[Mengele] ott ült egy széken, és akkor ott pucéron mentünk el előtte végig. Akinek szép melle volt, azokat nézte meg, mert akkor meglátta, hogy terhes-e. Emlékszem, amikor odajött hozzám, és [megfogta a mellem, utána] félreálltam, hogy jöjjön a másik sorba. Nem hagytak ki akkor senkit a sorból.

Románia egy városának [volt ott] egy nagyon helyes, szép lánya. Ő jött közvetlenül utánam: terhes volt. Jött a melléből a tej, ahogy megnyomta [Mengele]. Félreállították, rögtön a másik oldalra [őt és még sokakat]. Nem tudtunk róla, hogy ki hova vagy miért csinálják, majd [csak] utána tudtuk meg. [Aztán elvették a ruháinkat] és tiszta rongyokat adtak ránk. Ami ott összejött, azokból kaptunk.

Minket vittek el utoljára. Egy fürdőbe [kerültünk]. Nagy vascsövek voltak körül [mindenütt]. Odavittek bennünket. Éreztük, hogy itt már nincs mentség, de minket csak kiválogattak; az erősebbeket. Ott voltunk egész éjjel. De milyen volt az: ott lenni, olyan gondolatokkal, teljesen meztelenül. Nagyon hideg volt, olyan, mint itt télen. Az ablakokon nem volt üveg, így huzatos volt nagyon. Hatan voltunk ott: én, Erzsike, a rokon gyerekekkel meg Spitzékkel, a dögei gyerekekkel. Összebújtunk egy csomóba. Mindig úgy csináltam, hogy én [legyek] alul, hogy őket védjem, mert ők fiatalok voltak – akkor jártak gimnáziumba. Úgy is hívtak sokszor, hogy anyánk, mert annyira védtem őket mindenütt és ezért sem kerültek el máshova [a szelektáláskor]: egy nagy bácsival és annak két gyönyörű kislányával meg az anyjukkal akartak menni. [Én mondtam nekik], hogy „nem sehova nem mentek!” Így mind a hatan együtt voltunk. Együtt szabadultunk mind.

[Ezt követően] blokkokba osztottak minket. Hatan, nyolcan feküdtünk egy helyen. [Nagyon szűk volt a hely] és ha egy fordult, mindnek kellett fordulnia. Naponta háromszor kaptunk enni: reggel, délben és este, de nem megehető dolgokat.

Minden reggel és este volt sorakozó, az appel.³ Órákig tartott. Ez egy borzalmas kín volt. Ha mást nem csináltál, ez is kikészített. Sokan ki is hullottak, de azok már ilyen félhalottak voltak.

Mindenkinek a fizikumától függött, hogy hová került dolgozni. Mi mezei munkára voltunk beosztva: káposztát ültettünk. Főleg magyarok voltunk ott, de voltak oroszok is. Azoktól megkaptam. Volt egy akkor divatos kötényem. Ezt a ruha közt találtam, ahol kaptam egy ruhát, ott kaptam ezt a kötényt is. Az olyan szép volt. Én előttem az mindig olyan volt, mintha kikeményítettem volna. Este kimostam, ráfeküdtem a vizes kötényre és reggelre kisimult. [Az oroszok meg] szemet vetettek rá. Szerettek szépen járni, de lusták voltak ahhoz, hogy ők magukkal törődjenek. Mikor mentünk a vécére, azok mindig kísérték engem, aztán rájöttünk, hogy mi a bajuk. Jöttek utánam a magyar lányok és valósággal védtek engem.

A kápók⁴ főleg kemények voltak. Volt egy [fogoly] aki képeket festett. És a [női] kápo meg belebolondult a fiúba. Azért mindent elkövetett a fiú, hogy elvigye tőlünk ezt

3 létszámenőrzés sorakoztatással

4 táborig fogolyfunkcionárius, munkafelügyelő

a nőt, a [kápósnőt]. Volt hogy elrontotta a képet, hogy minél tovább tartson [és addig se figyeljen oda ránk a nő]. A fiúk jobb szívűek voltak, mint a lányok. Azokat lehetett dicsérni. Volt, hogy ott hagyták az ebédjüket, hogy együk meg.

[Szabadon mozogni nem lehetett a táborban]. A vécé olyan hosszú [típusú] volt. Ez kijebb volt a tábortól, és oda még ha nem kellett menni is kimentünk, csak azért, hogy mehessünk.

Egyszer egy épület mellett mentünk. Azt mondták, hogy az egy pékségnek van kialakítva és hogy ott van a veresmarti Adler fiú. Mondtam, hogy ha szegény tudná, hogy itt vagyok én is, [de sosem talákoztunk már].

[Egy másik alkalommal] valaki megismert a kocsin. A rohanó kocsin, amelyiken vittek [minket]. Mikor melyik kocsin vittek dolgozni és akkor egyszer felkiáltott, hogy „Gyöngyikém! Veresmarti Gyöngyike!”

Hogy ki volt, nem tudom. Az egész társaság hallotta és toltak előre, hogy jobban lássam őt, de nem tudtam [és nem is derült ki később se, hogy ki volt]. Állítólag egy nyíregyházi fiú volt, aki kiabált.

[A táborban egyszer megbüntettek] azért, mert egy fiú küldte a kis cédulákat. Pistának hívták a fiút. Kertész Pistának. Ő követ tett a cédulába, hogy repüljön és, hogy én kapjam el. Mégis elkaptak [a németek]. Ő kérdezte, hogy ki van nyíregyházi a közelenbe, meg az édesanyját, hogy arról mit tudok, hogy van. A közeli [hózzátartozókat] kérdeztük; ő is és én is. Hát aztán akkor kaptak el minket. Ő már ment hazafele estére a munkából. A férfiakat gyalog vitték, mint a katonákat. A nőket pedig kocsin.

Látom Pistát, ahogy kiugrik a sorból és kapja elfele a cédulámat. Ez volt szegénynek a baja. Mert ha nem ugrik a többi közt, akkor nem tudják. És ő kiugrott. Azt én nem láttam, meg utána nem tudok semmit, hogy mi történt. Attól kezdve én őtet nem láttam. Hogy aztán végeztek vele vagy mi történt, nem tudom. Ez volt az utolsó emlék, azt mondhatom.

Mikor engem elkaptak, utána hívtak minket. [Mengeléhez vezettek]. Neki külön irodája volt, meg tolmácsa. [Az egyik katona megfenyegetett engem]. Az volt az első szava, hogy „úgy beszélj, hogy repülsz!” Megfogta rögtön a fegyvert és mutatta, hogy lássam. [Nem lőtt, mert egy irodában voltunk bent]. Mondtam neki [a lánynak, akivel ott voltam] hogy „azt mondd, ami jó!” De Mengele ezt értette – értett magyarul. Ezért a büntető blokkba kerültem. Újból levágták a hajam. A saját ruhám helyett csíkos ruhát kaptam, aminek a hátán volt egy piros jelzés, hogy „ez büntetett”.

Körülbelül hat hónapig dolgoztunk kint a földeken. Aztán Ravensbrückbe kerültünk. Oda vittek minket. Ott voltunk a municiógyárban. Ez már 1944. decemberében volt. [A gyár] teteje fenyőfával volt leborítva. Olyan hat kilométer lehetett a szálláshely és a gyár között. Mindig gyalog mentünk oda. Én a présnél voltam beosztva. Éjjel kellett menni a munkahelyre. [Nagyon fárasztó volt naponta megtenni ezt az utat], mert az ott kapott facipő – amiben gyalogoltunk – talpa megragadt a kemény hóban. Alig tudtunk rajta hazamenni.

[Nagyon szegényes ennivalót kaptunk]. Főleg paszternákot meg krumplit. [Nem volt más] így megettük.

A Wehrmacht katonákkal jól jártunk, mert azok nagyon rendesek voltak. Az utolsót ideadták. Eldugták a kenyéradagot, az ebédet aztán megmutatták, hogy „Ott van, menjetek oda”.

Majd aztán egyszer volt egy vizsgálat, egy női [nőgyógyászati] vizsgálat. Csak néztünk. Bevonultunk egy szobába, minden nő egymás után. Kettesével mentünk be a szobába. Egy asztalra felfektettek [minket] és azon vizsgáltak. Nem tudtuk, hogy miért kell minket [megvizsgálni]. Majd aztán rájöttünk: [hogyan akarják kideríteni] hogy nem-e dugtuk el valamit. Mégis volt olyan, aki eldugta a karikagyűrűjét. Nála volt az utolsó percig. Na mikor felszabadult, akkor elővette és kenyeret vett rajta.

[Amikor felszabadultunk], bementünk egy községbe, és már ott nem kaptunk helyet. Istállót meg ilyeneket kaptunk. Arra emlékszem, hogy egy ló lábánál feküdtem és a ló meg sem mozdult. Nem bántott. Mintha érezte volna, hogy nem szabad. És reggelig jól tartotta a meleget. Sok mindent kibírtunk.

[Enni is kellett valamit]. Egy tóparton voltunk, ahol tele volt lovakkal – mind meglőtt lovakkal. Hát mit csináljunk. Mentünk is volna meg nem is. Mi nem voltunk a ló-húshoz hozzászokva. De én mivel, hogy mézszáros jány voltam, sokat láttam. Fogtam, felgyűrtem a kis ujját a ruhámnak, és valamelyik adott egy kést, de hogy melyik, nem tudnám megmondani, és én fogtam és elvágtam a nyakát szegénykének és benyúltam ahogy tudtam, ameddig ment a kezem és kihúztam a májat. Előbb az jött ki: a máj, a friss máj.

[Ravensbrück egy tó partján volt. A tó felett] volt egy hídszerű dolog, és egy tutajon mentünk azon a vízen, de nem tudtunk átmenni [a híd] alatt, így azt majd lebontatták. Aztán egy olyan dombhoz érkeztünk, ahol volt egy kastély. A kastélyban volt egy nagy terem, és a teremben semmi sem volt. Teljesen ki volt fosztva. Már csak csíkos ruhák lógtak körben a teremben. Magunkra már nem találtunk semmit. Erzsike még ment ruháért – akkor törtek ott fel boltokat. Talált egy férfi zakót. Az nagyon jó volt, mert azt ha le is húztuk, aki fázott, az vette fel. Meg fehéreneműt kerestünk, hogy mind a hat lánynak legyen fehérenemű meg ing, tiszta. Abban az időben rózsaszín kötöttek voltak.

Szóval ami szükséges volt, gondoltuk, hogy kell, azokat vettünk, szedtük össze, de oda sem mentünk mind, csak amelyik jobban bírta magát. Szegény Erzsike, alig bírta magát, oszt ő ment. Rögtön a zakót vette fel. Fázott is, meg a háta is meg volt már görnyedve.

Mindenki tyúkot – vagy éppen milyen állat volt az udvaron – kapott el [a tanya udvarán]. Én mentem utoljára, hát már semmi sem volt. Lépcsőn vezetett le az út egy pince, amelyen ablakok voltak. Emlékszem arra, ahogy mentem le a lépcsőn és szedtem összeefele nagy boldogan, de akkor valaki szól, hogy „Tedd le! Tedd le!” Hát az lövedék volt. Tojásgránát. Az volt nálam, azt hittem, hogy az tojás. Jó, hogy meglátták a lányok, aki ismerte.

Na és utána disznót főztek. Ott voltak az oroszok. Ők összevágták a disznót ilyen nagy darabokra, ilyen nagy kövérekre, úgy, hogy mindenki hasmenést kapott. De amit én főztem [lómáját] attól nem. Az olyan kapós volt, hogy mindenkinek a kellett volna. Azt már árultam. Addig soha eszembe nem jutott volna, hiába kereskedő jány voltam, de akkor adtak érte kenyeret. [Cserélgettünk]. Ez egy nagy szó volt, hogy lehet májat kapni. Akkor mi kenyeret kaptunk: 1-1 szelet kenyeret meg margarint, amiért megsütöttem a májat. Csere-bere ment, kinek milyen volt.

[A kastély úgy nézett ki] mint egy tanya. Szépen ki volt építve. A konyha tele volt hatalmas lábasokkal és fazekakkal. Még haza is hoztam egy lábast. Világoskék füle volt. Hazafele azt a Matild elvitte. Szegény Matildnál volt.

Gyalog jöttünk haza, meg melyik helyen hogy. Jöttünk [vonat] kocsinak a te-
tején, jöttünk gyalog, jöttünk rendes kocsival. [Az úton találkoztunk debreceni zsidó
fiúkkal]. Azok összecsókkoltak bennünket, mintha hozzájuk tartoznánk. Volt egy nagyon
beteg debreceni fiú. Rájött ez az epilepszia. Jaj, szörnyű volt azt nézni is. Olyan jó
lelkű gyerek volt. Amikor Debrecenben voltunk, bevitt bennünket a [hitközségbe], ahol
kaptunk pár fillért meg ebédet. Utána onnan kimentünk az állomásra, ahol a vagon te-
tején utaztunk hazafele Kisvárdába. Na ott Kisvárdában kaptunk egy pár forintot. Azok⁵
összeszedtek bennünket kocsira, úgy vittek haza [Veresmartra]. Volt nekünk kálvária:
ilyen is, olyan is. Mindenben volt részünk.

[Veresmarton] a szomszédban volt egy fiatalasszony, akinek lett egy lánya. Fa-
lun az volt a szokás, hogy az újszülött anyukájának vittek sok mindent. Az meg mindent
nekünk adott, [hogy legyen mit ennünk]: ő etetett minket. Mikor hordtak enni, addig jól
éltünk, mert mindent ideadott. [Ez volt a szerencsénk, hiszen] hát ki adott vón, vagy mit
adtak vón? Hát semmit.

Emléktábla a kisvárdai nagyállomáson

F. G. és F. R., Nyírkarász

<http://www.degob.hu/index.php?showjk=578>

Felvétetett 1945. július 2-án, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság DEDOB irodájában, Budapest, VII. ker., Bethlen tér 2.

Név: F. G.

Neme: nő

Születési hely: Ópályi

Születési idő: 1925. március 1.

Utolsó lakóhely: Nyírkarász

Foglalkozás: varrónő

Gettó: Kisvárdá

Táborok:

Auschwitz: 1944. május 6.-szeptember 15.

Bergen-Belsen: szeptember 15.-november

Duderstadt: november-1945. április 15.

Theresienstadt: április 15.-május 8.

Név: F. R.

Neme: nő

Születési hely: Nyírkarász

Születési idő: 1927. október 10.

Utolsó lakóhely: Nyírkarász

Foglalkozás: háztartásbeli

Gettó: Kisvárdá

Táborok: Auschwitz, Bergen-Belsen, Duderstadt, Theresienstadt,

Fentnevezettek egybehangzóan és egymást kiegészítve előadják a következőket:

Nyírkarászon 30 zsidó család lakott. Ipparal és földműveléssel foglalkoztak. Az én Édesapámnak szikvizgyára volt. Gondtalanul éltünk. Nyírkarászon a csendőrök hajtották végre a zsidóellenes rendeleteket. Összetelepítettek bennünket és másnap elvíttek Kisvárdára. A kisvárdai gettóban 8500 ember lakott. Borzasztó 7 hetet töltöttünk itt. Mindennap kutattak az elrejtett holmik után, és bántalmaztak minket a csendőrök. Akit vallattak, annak a kezét forró vízbe tették, aztán gumibottal ütlegelték, és a végén még ki is kötötték. Pünkösdkor vagoníroztak, és egy kicsi vagonban 78-at zsúfoltak be. Emlékszem rá, hogy egy férfi az úton elájult. Útközben egyszer a csendőrök, és egyszer a németek adtak vizet. Két napos utazás után megérkeztünk Auschwitzba. A szétválasztás után elmentünk a fürdőbe, ahol elvették mindenünket, lekopasztottak és adtak egy szál rossz ruhát, túvel és tintával beleszúrták a kezünkbe a számot. A C-lágerben helyeztek el. Mielőtt szétosztottak volna blokkba, hajnaltól éjfélig álltunk a zuhogó esőben. 14-en aludtunk egy fapriccsen és ehetetlen kosztot kaptunk. Fű és széndarabok úszkáltak a levesben. Talán apró kavicsok is voltak benne, mert recsegett, ropogott, ha ettük. Napi 25 deka kenyeret kaptunk, rossz volt és keserű. Eleinte nem is ettük meg, csak később, amikor már nagyon éhesek voltunk. A kenyérhez egy kanál répalekvárt,

vagy egy szelet margarint adtak. Naponta kétszer volt appell. Hajnalban 3-tól 8-ig, és délután 3-tól 6-ig, óráig álltunk. Kéthetenként volt fertőtlenítés, ilyenkor meztelenül kellett végigmennünk a Lagerstrassen. ⁶ A fertőtlenítés után egy napig ruha és pokróc nélkül voltunk. Aztán szétdobálták a ruhákat, kinek jutott, kinek nem. Volt itt olyan is, akinek kettő jutott, de az nem adta volna oda, mert itt állatok voltunk, és nem emberek. 7 hét után elmentünk a B2 lágerbe. Ott sarlachot (skarlát) kaptam és 6 hétig kórházban voltam. Aztán dolgoztunk, reggeltől estig, téglát hordtunk. Bergen-Belsenben jó dolgunk volt. Sátrakban laktunk, és nagyon jó német katonai kosztot kaptunk. Itt nem kellett appellt állni. Ha összeszámlálásra mentünk ki, kivihettük magunkkal a pokrócainkat. 7 hét után elvittek minket Duderstadtba. Itt különböző gyárakban dolgoztunk. Én a legnehezebb munkához kerültem. Vassal telt, mázsás ládákat kellett emelnünk. Egyik héten nappal, a másikon éjjel dolgoztunk. Kosztunk nagyon kevés volt, délben egy vízleves, napi 40 deka kenyér, mely később 25-re csökkent és hozzá valami. Hat hónapot töltöttünk itt. Theresienstadtba kerültünk, ahol röviddel utána felszabadítottak az oroszok.

Grünfeld Béla, Kisvárdai

<http://www.degob.hu/index.php?showjk=2437>

Felvétetett 1945. szeptember 4-én, a Deportáltakat Gondozó Országos Irodájában, Budapest, VII. ker., Bethlen tér 2.

Név: Grünfeld Béla

Neme: férfi

Születési hely: Kisvárdai

Születési idő: 1916. VIII.13.

Utolsó lakóhely: Kisvárdai

Foglalkozás: fuvaros

Táborok:

Auschwitz 1944. május 22.-1945. január 16?

Berlin, 1945. január 30.- 1945. február 3.

Hamburg, egy hét

Hannover, három hét

Neukammen, egy hét

Hamburg, egy hét

Bergen-Belsen, egy hét

ismét Neukammen, néhány nap

ismét Bergen-Belsen április 15-ig

Fentnevezett előadja a következőket: 1944. március 19-e után három hétre, Cserynászky, kisvárdai főjegyző a Petőfi, Csillag és Posta utcákat gettónak jelölte ki. Ezeket az utcákat kerítéssel vették körül, úgyhogy közlekedni csak a kerteken keresztül lehetett a házak között. A kijelölésre rá egy hétre, vagyis ápr.16.-án jött a parancs,

6 az egyes táborrészek, illetve barakkok között húzódó „utca”

hogy Kisvárdai körzet zsidóságának a gettóba kell költöznie. A gettóba vonulás a legborzalmasabb terrorizálások és szidalmazások közepette zajlott le. Gumibotokkal felszerelt csendőrök vállalták a kísérő szerepét, akik nem nézve férfit és nőt, gyermeket és öreget, mindenkit egyaránt ütve-verte hajtottak a kijelölt területre. Különösen kitűnt kegyetlenkedéseivel Szigetvári József és Kovács tiszthelyettes. A gettóban élelmezést nem kaptunk. Ha valakinek pesti rokonai csomagot küldtek, azt a csendőr urak elcsomagolták. A keresztények kisebb hányada talán hozott is volna be nekünk csomagot, de őket is elriasztotta a csendőrök viselkedése és sok fenyegetése. A férfiakat elvitték munkára. Én saját fogatomból dolgoztam, a villanytelepre hordtuk a malomból búzát. Ilyen alkalmakkor sikerült néha valami kevés élelmet szereznünk. Valahogy ez a csendőrség tudomására jutott, és amikor egy alkalommal úgy 14-en éppen a malomban dolgoztunk, lejöttek a csendőrök, összefogtak bennünket, gumibotokkal majd halálra vertek. Ez után 4 napi pincefogság következett, amelyet étlen-szomjan töltöttünk. A gettót körülvevő csendőrök már a legkisebb eseteknél, pl. ha valaki pár lépéssel megközelítette a kaput, már kardot rántottak és kardhegygel, majd szuronnal szurkálva kergettek vissza a szerencsétlen áldozatot. A hangulat rettenetes volt. Az asszonyok a nap legnagyobb részét sírva töltötték, érezték, hogy elviszik őket valahova, ahonnan talán nem lesz többé visszatérés. Egy napon bejött Balogh őrmester a gettóba kutatást tartani, ha egy gyermekes családnál 2 dűnyhát és 4 párnát talált, avval a megokolással, hogy többre nincs szükség, 2 párnát meghagyott a többit elvitette. 4. heti gettóélet után elvittek bennünket az állomásra, hogy bevagonírozzanak. Ez nem ért bennünket teljesen váratlanul, u. i. két nappal az indulás előtt megjelent a gettóban két SS. Jövetelük hírére, dr. Katona Sándor hitközségi elnök, a gettóirodába sietett, és mert ők úgy találták, hogy nem fut elég gyorsan, az egyik SS, ki görbe botjára támaszkodva lépett a gettó területére, előkapta botját és véresre verte. Hasonló esetek történtek még aznap, azzal az indoklással, hogy az illetők nem kapták le elég gyorsan a sapkájukat. Erre tehát két nappal, máj. 19.-én reggel a csendőrség berontott, motozást tartott. Teljesen levetkőztettek minket, cipőnket, harisnyánkat is megnézték, majd a nők kerültek sorra. Velük ugyanaz a jelenet ismétlődött meg a legrágárabb szavak kíséretében. Megjegyzendő, hogy ennél a motozásnál már nyilas jelvényt viselő fiatalok is segédkeztek. Ami nekik megtetszett, vagy feleslegesnek találták, azt egyszerűen kidobták a csomagból. Egy fiú télikabátja megtetszett egy fiatal pribéknek, lekapta a fiúról, az jelentkezett a kabáthoz, ami szinte egész vagyonát és csomagját képezte, miért is hatalmas verést kapott és véresen rogyott össze. Motozás után megindultunk az állomásra a számunkra előkészített vagonok felé. Útközben megtudtuk, hogy bútorainkat és egyéb ingóságainkat el fogják árverezni, így az én fogatomból is. Még oda is szólt nekem egy gazda, nézd Béla, neked már úgyis mindegy mi történik a kocsioddal, más viszi-e el vagy én, hisz te úgyse kerülsz ide többé vissza. Az állomáson 60 unkat tereltek egy vagonba, se vizet, se élelmet nem kaptunk. A vagonokat leplombálták, majd elindultunk. Három nap és három éjjel utaztunk. Közben Kassán megálltunk. Itt kivették a halottakat - köztünk hárman voltak - kaptunk vizet és átvettek az SS-ek. Egy pénteki napon délelőtt 12-kor állott meg a szerelvény Birkenau állomásán. Egész napunkat a vagonban töltöttük, végre éjjel 11 órakor jött a kivagonírozásról szóló parancs. Ennél a jelentéssel ott volt dr. Mengele, ki egy intéssel választotta el egymástól a gyermekeket anyjukkal, öregeket, munkaképeseket és munkaképteleneket. Csomagjaink a vonaton maradtak, valahogy

módját ejtettem annak, hogy 3 éves kisfiam kis hátizsákjáért visszaugorhassak. A csomagban a gyermek ruhája és néhány pogácsa volt. Kisfiam boldogan nyújtotta felém a karját és így szólt: „Drága, édes, jó apukám, jaj de jó, hogy elhoztad a csomagomat. Az SS rám sózott egy nagyot puskatussal, majd kiragadta kezemből a kis hátizsákot még mielőtt átadhattam volna és eldobta ezekkel a szavakkal: „Er wird es nicht mehr nötig haben!” [Erre már nem lesz többé szüksége.] A szelekció után mi megindultunk a fürdőbe, a munkaképtelenek, gyerekes anyák és öregek pedig a gázba. A fürdőben elvették a ruháinkat csak a cipő maradt meg, majd levágták a hajunkat és hosszú, csíkos alsónadrágban és kabátban mentünk a számunkra kijelölt blokkba. A cigánylágerbe kerültem. Itt 300 embernek szánt helyen 1500-an voltunk összetömörítve. A cigányok német parancsra a legrettenetesebb módon bántak velünk. Állandóan appelre hajtottak ki az udvarra, se leülni, se pihenni bent a blokkban nem engedtek. Egy hét után átvittek a 6-os munkásblokkba. Itt a B.B.D. kommandóban mint ács dolgoztam. Itt tetováltak. Másfél hónapig dolgoztam itt, a koszt tűrhető volt, egy blokkban 250-en laktunk, ágyban aludtunk és pokróccal takaróztunk. Másfél hónap után rendkívüli appelt rendeltek el este 6 órakor. Munkásokat kerestek, mint később kiderült a krematórium számára. 12.000 ember állott appelt mozdulatlanul, legnagyobb izgalmát elfojtva, dr. Mengele, az élet és halál ura előtt, hisz nem lehetett tudni, hogy akit kiválaszt, nem lesz-e újabb tápláléka az állandóan égő kemencéknek. Ebből a 12.000 emberből kiválasztottak 4 lengyelt és 4 magyart. Köztük voltam én is. Kiválasztásunk után regisztrálásunk következett. Minden adatunkat felvették, amiből arra következtettem, hogy talán hazajengednek. Mikor már külön állítottak, odajött hozzám dr. Mengele, és megkérdezte lengyel vagyok-e? Miután válaszoltam neki, hogy magyar vagyok, megnézte az izmaidat, majd kijelentette: „Guter Arbeiter”. [Jó dolgozó, jó munkás] Este 9 órakor már átvezényeltek a krematóriumhoz. 3 magyart - köztük engem - fahordásra osztottak be, a többi ötöt, pedig fűtőnek. Ekkor még nem tudtam, hogy a krematórium milyen célt szolgál, de lengyel bajtársaim, akik már több éve éltek Auschwitzban, lemondóan legyintettek: „Három hónap és végünk van, mi is a tűzbe kerülünk!” Erre írtam egy levelet a feleségemnek, amelyben elbúcsúztam tőle, és megírtam, amennyiben neki szerencséje lesz és hazakerül, engem ne várjon. Másnap hoztak egy csapat nőt a Brezinkára,⁷ én ismerős hangokat véltem hallani, felmásztam egy fára és átdobtam a magas kökerítésen a megírt levelet. Egy vasárnap este behoztak hozzánk 2.000 gyereket. Fiúkat és lányokat vegyesen. A fiúkat 9 éves korig kiválasztották, egy deszkához állították, ha azt megérintette,- 115 cm. - akkor megmenekült, ha nem, visszaküldték a csoporthoz. Szappant, törülközőt adtak nekik és bekergették a gázkamrába. Miután mind bent voltak, becsapódott a nagy vasajtó, amin csak egy 10 cm átmérőjű kis gömbölyű ablak volt. Ezen keresztül lehetett megfigyelni, hogy a gáz megtette-e már hatását. Gázkamra belsejében két helyiség volt, egyik, ahol levetették a ruhákat, a másik, olyan volt, mint egy zuhanyozó. Pár percig folyt a víz, és mikor már a szerencsétlenek kifele tartottak, megindult a gáz. Ennek olyan ereje volt, hogy 5 perc alatt végzett a bent lévőkkel. Ez alkalommal felfedeztem a gyerekek között egy kis unokaöcsémét, a fiúcska is észrevett, odakiáltott nekem: „Béla bátya!”, majd rácsukták a nagy vasajtót. Ájultan

7 magyar foglyok által használt elnevezés a birkenauai (Auschwitz II) tábor BIIg szektorára, a lágerszlangben Kanadának nevezett raktártáborra (Effektenlager)

estem össze, és ez mentette meg az életemet. Odajött hozzám Mengele és így szólt: „Ungarischer Jude, doch guter Arbeiter” [Magyar zsidó, de jó munkás.] és bevitetett a revierbe.⁸ Az auschwitzi kórházban 7 hónapig dolgoztam, mint kórházi munkás. Ez a revier oly szép és oly modern volt, mint egy első osztályú szanatórium. A betegeket elsőrangú kezelésben részesítették, de ha szelekció volt, a már kigyógyultakat is, ha gyengék voltak, vagy soványak, összeszedték és meztelenül autóra rakva vitték a gázba. Ezek az áldozatok rendszerint tudták, hogy hová viszik őket, sírtak - szinte ordítottak - az autóról nem akartak leszállni, úgyhogy kutyákkal vették őket körül és így kergették a halálba. Rettenetes látvány volt! Január 18.-án bevagoníroztak. 12.000-en voltunk, Birkenau és Bean egy része. Gyalog indultunk minden élelem nélkül. 2 napi út után elértük Gleiwitzot. Itt azonnal szelektáltak, miután bevezettek egy már tömött Lager-be, ahol sok magyar is volt. A csoport nagyobbik fele Gleiwitzban maradt, mi pedig vonaton folytattuk az utat. Nyitott vagonokban 180-an összepréselve tologattak bennünket, csupa kínzásból 9 napon keresztül Ausztriától-Berlinig. Útközben rengeteg volt a halott, úgyhogy mire kivagoníroztunk Berlinben, már csak 2.400-an voltunk. A halottakat csak itt vették ki, 9 napon át ugyanis velük összezárva utaztunk. Az SS-ek az ájultakat és nagyon gyengéket is a halottak közé dobták, akiket a rakodón hagytunk, minket pedig elvezényeltek a 8-as Haller repülőgépgyárba. Hideg termekben, betonpadlón feküdtünk, úgyhogy az alatt a két nap alatt, amit itt eltöltöttünk, naponta 100-150-en haltak meg. A gyárban különféle nemzetiségű munkások dolgoztak, akikkel csak titokban lehetett beszélgetni. Két nap után Hamburgba vittek, innen egy hét elteltével Hannoverbe. Itt 3 hétig a konyhán dolgoztam, majd továbbvittek Neukammenbe. Rövid ideig tartózkodtunk itt is, ezen idő alatt ismét a kórházban dolgoztam. Egy napon vöröskeresztes autók jelentek meg, melyek visszavittek Hamburgba. Az az egy hét, amit itt töltöttünk, munka nélkül telt el. Napjában egyszer kaptunk egy marharépa-levest, evvel be is fejeződött az aznapi menü. Február 10.-én kerültem Bergen-Belsenbe. Deportálásom legszörnyűbb idejét töltöttem itt. 1500-an egy kis barakkban, hajnali fél 3-tól Appell egész délig. Még a legnagyobb hidegek uralkodtak, ruhánk rongy, élelmezés semmi. Rongyainkban a hidegtől meggémberedve, az élelem hiánya miatt legyengülve, ez az órákig elhúzódó Appell a legrémesebb kínokba került. A sorakozók alatt legtöbbször 100-an 150-en dőltek ki holtan soraink közül. A táborban keresztény, magyar katonák is voltak, látva reménytelen helyzetemet, gondoltam nekem már mindegy, megkockáztatom a szökést, ott csak jobb valamivel a helyzet. A szökés sikerült. Új csoportommal visszakerültem Neukammen-be. Ahol megkaptam az új beosztásomat, és mint felügyelő visszakerültem Bergenbe. Blockung vezetője egy igen kegyetlen férfi volt. Egy alkalommal, amint felügyeltünk a zsidó-Häftling bajtársakra,⁹ akik az éhségtől és gyengeségtől szédelegve hordták ki a halottakat, mikor az egyik megállt és vizet kért, ez a szívtelen gazember ráemelte a fegyverét és lelőtte. Odamentem hozzá és így szóltam neki: „Látod én keresztény ember vagyok és a szívem majd megszakad értük. Mond, hogy tehetted ezt?” „Ha akarod téged is keresztül lőhetlek”- hangzott a válasz. „Ezt ma még megteheted, de talán holnap már nem!” vágtam vissza. Megjegyzendő, hogy ez az ember volt a legelső, aki az angolok bejövetele előtt feltette a fehér karsza-

8 tábori kórház

9 rab, fogoly

lagot, kiállt a kapuba őrnök, hogy elsőnek üdvözölhesse őket. A mi helyzetünk sem volt sokkal jobb, mint a Häftlingeké. Ételünk sós víz, tiszta vizet, pedig alig láttunk. A felszabadítók április 15.-én értek el hozzánk. A szövetségeseink rendőrnek tettek meg, s mivel utolsó időmet keresztények között töltöttem el, sok nyilast tudtam leleplezni és a szövetségeseink kezére juttatni. Mint rendőr szabadon mozoghattam, utazhattam. Mikor megtaláltam a bátyámat, mind a ketten hazakéredzkedtünk. Még egyelőre várunk, talán még megjönnek egyesek a családból, majd pedig ki szeretnénk menni Amerikába, ahol egész közeli rokonaink élnek.

Szabó Tamás Érintés című szobra az egykori gettó áldozataira emlékeztet

G. M., Kiszvárd

<http://www.degob.hu/index.php?showjk=3323>

Felvétetett 1945. október 8-án a „DEGOB”, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság központjában, Budapest, VII. ker., Bethlen tér 2.

Név: G. M.

Neme: nő

Születési hely: Kiszvárd

Születési idő: 1911. VI. 27.

Utolsó lakóhely: Budapest, Wesselényi utca 21.

Foglalkozás: háztartásbeli, varrónő

Gettó: Kiszvárd

Táborok:

Auschwitz 1944. VI. 3.-1945. I. 18.

Rawensbrück: 1945. I. 26-II. 25.

Neustadt: 1945. II. 26.-V. 2.

Fentnevezett előadja a következőket: Keresetemből igen szépen tartottam el magamat. 1944. májusában szüleim látogatására Kisvárdára utaztam, innen vittek el a kisvárdai gettóból, június 1-én. A kisvárdai gettóban a környékeliekkel együtt 8000-en voltunk. Kijelölt utcákban voltunk elhelyezve, egy szobában nyolcan. A zsidótanács: Dr. Katona, Steiner, Fischer, mind-mind igen rendesen viselkedtek. A csendőrök reggeltől éjfélig folyton dolgoztattak, lakást, udvart jöttek ellenőrizni, miközben ahol csak értek, vertek. A gazdagabb embereket kiszemelték és kínozták, amíg be nem vallották elrejtett vagyonuk rejtékelyét. Két transzport volt itt, mi a másodikkal mentünk el, egy héttel előbb indult az első, kb. 4000-es transzport. Június 1-én bevagonírozva, 87-t egy kocsiba, indultunk el. Előzőleg motozáson estünk át, hivatalosan csak munkaruhát és ezen kívül még egy ruhát vihettünk magunkkal, de azért mindenki sok holmit vitt el és elegendő élelmet. Vízet kaptunk induláskor, az úton is kutattak ékszerek, szappan, pénz stb. után. Úgy tudtuk, hogy Németországba visznek bennünket munkára. Auschwitzba 3-án érkeztünk meg, mindjárt az állomáson szelektáltak, mi akkor még nem tudtuk, hogy ez mit jelent. Utána bevitték a fertőtlenítőbe, lenyírták a hajunkat, szőrtelenítettek, utána kaptunk egy szál ruhát, majd kitereltek a lágéruddvarra, ahol zuhogó esőben álltunk egészen délig. Beosztottak blokkokba, egy-egy blokkba 1100 nőt, egy kojára 16-t.¹⁰ Az appelek rettenetesek voltak, hajnali 3 órakor volt ébresztő. 10 óráig álltunk az appeltéren és du. ismét. Mereven, katonásan kellett állni, mindaddig, amíg leszámoltak. Lágéruddvarban, a C-lágéruddvarban munkabeosztásunk nem volt, azután hat hét után kiszortíroztak és átvittek a B-lágéruddvarba, mely már munkáslágéruddvar volt. Itt már nem voltak a borzalmas appelek, egy koján már csak öten voltunk. Bekerültem azután a ruharaktárba, mely nagyon jó beosztás volt, annyit organizáltunk, amennyit csak akartunk, sőt bajtársnőinket is segíthettünk. Novemberig dolgoztunk itt. Krematóriumról csak hallomásból tudok. A C-lágéruddvarban majdnem naponta voltak szelektálások, láttuk, amint a lágéruddvartól hajtották ki az embereket, összefogdosták őket és vezették el. Novemberben azután elkerültünk innen egy másik lágéruddvarba, ahol tisztaság volt, fürödni lehetett, paplanos kóják voltak, az ellátás is sokkal jobb volt, több is. Január 11-én evakuáltunk, gyalog indultunk el, étlen-szomjan meneteltünk. Semmiféle úti élelmünk sem volt. Az útszélen mindenütt rengeteg hulla, az előttünk már evakuált transzportok hullái. Az utolsó percig dolgoztunk még elindulásunk előtt. Gyorsított tempóban meneteltünk, jóformán minden pihenés nélkül, éjszakánként csűrökben szálltunk meg. Losslauban bevagoníroztak, nyitott szeneskovácsokba, 100-110 nőt. Szörnyű út volt ez, négy napot töltöttünk a vagonokban, azonban élelmünkről itt sem történt gondoskodás, éhségünkben a havat szedtük le egymás ruhájáról. Volt olyan vagon, ahol 5-6 hullát szedtek le Ravensbrückbe való megérkezésünkkor. Ravensbrückben két napig egy gyártelep üres raktárhelyiségében voltunk elhelyezve, azután bekerültünk a tulajdonképpeni lágéruddvarba. 1500-an voltunk összezsúfolva egy blokkban, fekvőhely már nem jutott mindenkinek. Rengeteg tetű volt itt. Élelmünk hol megérkezett, hol elmaradt, az ebédet sokszor éjjel 12 órakor kaptuk meg. Itt sem dolgoztunk. Egy hónap múlva kiűritették a

lágert és elvittek Neustadt-Glewebe. Elég kényelmes utunk volt. A láger még teljesen új volt, csak akkor alakult, nem is tudtak még elhelyezni, egy napig kint, szabad ég alatt tanyáztunk a zuhogó esőben. Ebben a lágerben szintén nem dolgoztunk. Penészes kenyér, de ebből is csak 10 dkg, sótlan, zsírtalan leves, ez volt minden kosztunk. Május 2-án szabadítottak fel az oroszok, kb. 4000-unket. Felszabadulás után bementünk az elhagyott német házakba, ahol már bőven tudtunk ennivalót szerezni. Az oroszok azt mondták, hogy aki akar, az elindulhat hazafelé. Két hét múlva 13-an mi is elindultunk, szekérrel utaztunk két hétig Krakkó felé, majd Plassow és Homonna érintésével érkezünk meg Budapestre. Jövő terveim: leelőször is egészséges szeretnék lenni, azután ismét varrni fogok.

Weinstock Gyuláné és Weinstock Vera, Kisvárda

Weinstock Vera gimnáziumi tablóképe

<http://www.degob.hu/index.php?showjk=3345>

Felvétetett 1945. október 10-én a „DEGOB”, a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság központjában, Budapest, VII. ker., Bethlen tér 2.

Név: Weinstock Gyuláné.

Neme: nő

Születési hely: Lőcse
Születési idő: 1903. X. 5.
Utolsó lakóhely: Kisvárdá
Foglalkozás: háztartásbeli
Gettó: Kisvárdá
Táborok: Auschwitz, Kaufering, Türkheim

Név: Weinstock Vera
Neme: nő
Születési hely: Lőcse
Születési idő: 1922.VIII. 2.
Utolsó lakóhely: Kisvárdá
Foglalkozás: tisztviselő
Gettó: Kisvárdá
Táborok: Auschwitz: 1944. VI. 3-X. 24.
Kaufering: 1944. X. 27-1945. III. 10.
Türkheim: 1945. III. 10-IV. 27.

Fentnevezettek egybehangzóan és egymást kiegészítve előadják a következőket:

Otthon, Kisvárdán fakereskedésünk, két házunk és cementgyárunk volt. Igen jó anyagi körülmények között éltünk. Kisvárdá 4000 zsidó lélekszámot számlált a németek bejövetele előtt, akik általában kereskedéssel, gazdálkodással, stb. foglalkoztak és többnyire rendezett viszonyok között éltek. A zsidóellenes intézkedések nálunk is természetesen a csillag viselésével kezdődtek. Tíz nap múlva kidobolták, hogy zsidók nem hagyhatják el lakásaikat. Csernyánszky volt az akkori főjegyző, nem volt kimondottan antiszemita, inkább talán még jóindulatúlag is viselkedett velük szemben. Április 15. körül közhírré tették [hogya] a gettót megalakítják. Ez úgy történt, hogy a város területén belül három utcát jelöltek ki erre a céljára, a nem zsidó lakosságot onnan kiköltöztették, bennünket pedig odatelepítettek be, meglehetősen zsúfoltságban. Behozták a környék zsidóságát is, így kb. 700-an [inkább 7000-en] lehettünk a gettóban. Tábori csendőrök őriztek, további zsidó rendőrök is ügyeltek a rendre; még a férfiakat sem rendelték ki innen munkára. Nem volt posta, a polgári lakossággal nem volt szabad érintkezni, állandó motozásoknak voltunk kitéve. Egyes gazdagabb, tekintélyesebb férfiakat napon-ta összeszedték és nagy verések mellett vallatták. Általában azt mesélték, hogy a Dunántúlra visznek bennünket munkára. A nem zsidó lakosság általában gyáván, a legjobb esetben passzívan viselkedett, voltak természetesen, akik örültek szomorú sorsunknak, de a legtöbben közönyösen nézték. Háromnak sikerült 100.000 pengő árán megszökni a gettóból. Úgy látszik azonban a pénz nem használt, mert ugyanezekkel pár hét múlva Auschwitzban találkoztunk. Egy Grünfeld nevű 100%-os hadirokkantat azzal gyanúsítottak, hogy eldugta ékszereit, addig vallatták, amíg agyonverték. A zsidótanács: Kain József (már amerikai állampolgár), Dr. Katona Sándor ügyvéd, Fischer Miklós, általában nem viselkedtek inkorrektül, elérni azonban semmit sem tudtak. Nemsokára kezdtek beosztani az egyes transzportokat. Két transzport volt, egyenként 3500 személyből alakítva, mi a másodikkal indultunk. Bevagonírozás előtt a csen-

dörök még minden lehető elszedtek tőlünk. Június 1-én vagoníroztak, 77 ember került egy vagonba, vizet induláskor nem kaptunk, csak később, Kassánál, akkor is csak cigarettáért a csendőröktől. A vonaton előfordult haláleset, a mi vagonunkban azonban nem, szökésről nem tudunk. Egy öregasszonyt úgy raktak fel a kocsiba, hogy már agonizált. Kassán az átvevő németek megnyugtattak, hogy nem lesz semmi bajunk, lesz kaja is bőven. Június 3-án érkeztünk meg, este, Birkenaubába, a csomagokat ott kellett hagyni a kocsikban, felállítottak ötös sorokba. Észre sem vettük jóformán, amikor a férfiakat kiszakították a sorból, még Isten hozzád!-ot sem tudtunk mondani egymásnak. Utána kiválogatták az öregeket és gyerekeket, azokat pedig, akiket munkabíróknak találtak, másik oldalra. A férfiak különválasztása után teherautó érkezett oda, egyenesen nekünk hajtották, mire óriási pánik tört ki, nekiestünk a csomaghegynek, mire feltápáskodtunk, a hozzátartozók már nem találták meg egymást. Álltunk a láger utcáján, éjszaka kb. 3-4 óra hosszat. Láttunk két hatalmas tüzet és lángot hányó kéményt messziről, lenyűgözően borzalmas látvány volt ez az éjszakában. A mi szerelvényünkhöz hozzá volt csatolva egy sarlachos vagon, a zsidó orvosok ugyanis úgy gondolták, hogyha a sarlachos betegeket és hozzátartozóit hozzácsatolják a vonathoz, akkor megmentik az egész szerelvényt. Sajnos nem így történt, mert megérkezésünkkor ez volt egyik első szerencsétlenségünk, miután ezt a körülményt a németeknek bejelentették. Láttuk azután, amint ezt a vagon két teherautóra rárakták és rögtön elvitték. Mikor a fertőtlenítőhöz vittek, hallottuk a krematórium előtt ordítózásukat. Az autó eltávozása után kb. 20 perc múlva hallottuk halálordításukat. Megkérdeztük az egyik SS-t, hogy mit jelent ez, azt felelte, hogy „Ich höre nichts, ich habe Watte in der Ohr.” [Én nem hallok semmit, vatta van a fülemben.] Bevittek azután a fertőtlenítőbe, itt letették minden holminkat a földre, magunk elé, csak a cipőket tartottuk kezünkben, utána teljesen meztelenül, SS-ek sorfala előtt egy másik terembe tereltek, ahol szörte-lenítettek, levágták hajunkat, közben folyton vertek, kiabáltak, lehülyéztek. Utána fürdés következett, kaptunk egy nadrágot, egy inget, piszkosak voltak, tele foltokkal, minden holmi, amit kaptunk csupa rongy volt, a nyári ruha is teljesen rongyos volt. Kijöttünk azután a fertőtlenítőből, kint álldogáltunk órákig az esőben, de csak nem jött értünk senki sem, ha megmozdultunk, az SS-bestiák már ütöttek. Így álltunk a zuhogó esőben egészen reggelig, 7 órakor jöttek csak értünk, a blockältester¹¹ bevitt egy blockba, a C-láger 29-es blockjába kb. 1200-unkat, 13-an voltunk egy koján, két rongyos pokrócunk volt. Az appelek 1/2 3 órai ébresztővel kezdődtek és 1/2 7 - 7 óráig tartottak. Napról-napra mindig térdelés volt, folyton büntettek, délután ismét appel következett. Reggeli kis hideg lötyöt kaptunk, öt nő részére egy edényben, délben répaleves, tele szeméttel, brómmal, úgy hogy állandó kábulatban jártunk-keltünk. Itt minden csak szenvedés volt, az alvás, az éhezés, az appel, a mosakodásért is meg kellett szenvedni, hogy a csaphoz hozzájuthassunk. Ha kimostuk egyetlen szál ruhánkat, nem volt mit felvenni, cipőnk leszakadt a lábunkról, másikhöz azonban hozzájutni lehetetlenség volt, mezítláb jártunk. Még jó eset volt, ha facipőt kaptunk. Hat hét múlva bekerültünk kiválogatás után a B-lágerbe. Dr. Mengele bejött, leült a szoba közepén, jobbra-balra mutogatott. Így ítél élet és halál felett, a jobbra menők a munkások részére kijelölt blockba kerültek, aki pedig balra jutott, az bent maradt a C-lágerben, ezeknek a sze-

11 tábori fogolyfunkcionárius, blokkfelügyelő

rencsétleneknek már nem volt sok reményük az élethez. A krematórium kéményei állandóan ontották a tüzet, lángot, nagyüzem volt akkoriban, a cigány- és cseh lágert akkor pusztították ki, a férfi kórház is akkoriban került sorra. Figyelmeztettek is bennünket, hogy világért sem jelentkezzünk betegekként, sajnos a legtöbben nem hittek ebben. Általános megfigyelésünk volt, hogy a pesszimisták maradtak életben; jellemző volt a magyar zsidóságra már-már a butasággal határos optimizmus, a legtöbben nem hittek a krematóriumban, később már inkább. Különböző hírek keringtek: így pl. hogy a magyar zsidóságot külön hazaviszik, eljönnek értünk a csendőrök és ők kísérek haza, ezt a lehetetlen mesét a legtöbben elhitték. A háború végét mindig kb. két hétre saccolták. Aki pesszimista volt, próbált valahová bevágódni, és olyan beosztást szerezni, ahol viszonylag nem éhezett annyit, mint a többiek. Nekünk az volt a szerencsénk, hogy hat hét múlva átkerültünk a B-lágerbe, itt az volt jó, hogy több férőhely volt, takaró is akadt. Kb. 600-an voltunk egy barakkban eleinte, később, amikor tömegesen érkeztek a transzportok, a helyzet ismét rosszabbodott. Itt az ellátás nem volt ugyan több, de inkább volt ehető. A barakkokba azonban csak este lehetett bejutni appel után. Azt mondták, hogy mi már munkások vagyunk és edzeni kell magunkat. Verés egyébként itt is volt. Kb. másfél hónap múlva itt megtetováltak. Óriási dolog volt, hogy mindvégig együtt maradhattunk. Folyton mindenfélét kellett kitalálnunk, hogy együtt maradjunk, már a C-lágerben is külön akartak bennünket választani, de mindig sikerült valahogyan [kijátszani?]. Szeptember végén fentnevezett Weinstock Vera kanyarót kaptam, az orvosnő észrevette és betett a járványkórházba. Két hétig kellett ott lennem, közben állandóan várták dr. Mengelét. Öt nap múlva célszerűnek találtam, hogy letagadjam lázamat, közben anyám is könyörgött, hogy engedjenek ki. Sikerült is lázasan még, valahogyan kisvindlizni a kórházból. Szerencsém volt: egy hét múlva óriási szelekció volt, alig maradt ott néhány beteg, ha ott maradok, valószínűleg most nem lenne alkalmam ezeket itt elmesélni. Anyámat ezen idő alatt majdnem beosztották munkás transzportba. Két hét múlva mindkettőnket beválasztottak egy transzportba. Egy civil német gyáros jött munkásokat kérni, már örültünk, hogy végre elkerülünk innen. A fürdőben megjelent Dr. Mengele, engem beválasztott a transzportba, anyámat azonban nem. Úgy tettem, mintha nem vettem volna észre, hogy merre mutat és anyám jött utánam. Dr. Mengele visszahívott azonban és úgy pofonvágott, hogy összeestem. Odaintette az SS-nőket, erre mind az öt némbet, ki bottal, ki csizmával, ahol csak ért agyba-főbe vert. Mikor már belefáradtak a verésbe, Dr. Mengele intett, hogy dobjanak oda a sarokba, ahol már kb. 40-en voltak. Ott álltunk még egy ideig. Ránk kiáltott: „Hinein in die Gaskammer!” [Befelé a gázkamrába!] Belöktek azután egy „kis gázkamrába”, ahol a takarókat szokták fertőtleníteni. Kétségbe voltam esve, csak arra lettem figyelmes, hogy borzasztó ordítózás: „fiatalok vagyunk, még élni akarunk!” ilyen, és hasonló kétségbeesett felkiáltások. Körülnéztem, egy kis helyiségben voltunk, két ajtó volt egymással szemben, belülről nem volt kulcsa, majdnem teljesen sötét volt, csak fent az egyik ajtón volt egy kis ablak. A plafonba két hatalmas nyílás, csapokkal ellátva, látható volt, hogy innen engedik be a gázt. Kinyitották az egyik csapot, az SS-nő kiterelt bennünket, mi ordítottunk, az SS-nők megmagyarázták, hogy csak azért zártak ide, hogy ne szökjünk a transzport után, de aki pánikot csinál, „der soll etwas erleben!” [Az majd viseli a következményét, megtapasztalja, hogy mi lesz a következménye.] Visszatartottak, újra ránk zárták az ajtót. Utána még vagy 3/4 órát voltunk bent, volt, aki

megnyugodott, de sokan még tovább ordítottak. Erre kitoltak bennünket, felvették az adatokat, én vissza akartam szökni, egy másik transzporthoz tévedtem, közben észrevették, hogy megszöktem, megtaláltak, letepertek, addig rúgtak, téptek-verték, amíg orromon-szájamon dőlt a vér. Szerencsétlen voltam, hogy anyámat elviszik tőlem. Nagyon jó transzport volt, de én mégis kiléptem a sorból, a lágerben ezután ismét összelátalkoztunk, és itt is maradtunk egészen október végéig. Ekkor végre sikerült mindkettőnknek bejutni egy munkás transzportba. Ez úgy történt, hogy a transzport összeállításánál már félig sötét volt, Mengele dr. ősz hajamat (Weinstockné) nem vette észre. Bevagoníroztak, 800 nőt, férfiak is mentek akkor kb. 1000-en. 52-en mentünk egy kocsiban, útravalóul el voltunk látva, kaptunk egy ruhát és kabátot, a fejünkre azonban most sem volt szabad kendőt kötni, úgy segítettünk magunkon, hogy zoknikkal fedtük be kopasz fejünket. Háromnapi utazás után megérkeztünk Kauferingbe, ahol először a 4-es lágerbe kerülünk. Pár hétig tartottak itt, nem is dolgoztattak, állítólag oly célból, hogy magunkhoz térjünk. A bánásmód összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint az auschwitzi, az ellátás is valamivel kiadósabb, több kenyér és több zulag¹² volt, néha még cukrot is kaptunk. Átkerültünk azután 60-an a 3-as barakkba. Itt mi voltunk az első női transzport, a legjobb beosztást kaptuk, ami általában lágerben létezett. Én, fentnevezett Weinstock Vera ápolónő lettem a revierben, fentnevezett Weinstockné pedig Putzfrau egy SS-barakban. Azonban a legszörnyűbb volt, hogy minden tele volt tetűvel. Deszkafalak voltak, fát fűtésre nem kaptunk, rengeteget fáztunk. A szalmán feküdtünk, beesett a hó, reggelenként valóságos jégrétegen ébredtünk fel. Egészen március 10-ig voltunk itt, azután ismét transzportot alakítottak és elvittek Türkheimbe. Csak 30-an mentünk, de itt már nagyon sok női háftlinget találtunk akkor. A türkheimi láger planirozási munkára kiigényelt nőket, így kerültünk ide; csákányoztunk, talicskázunk, erdőben fát hordtunk, napi 12 órás munkaidő mellett. Az ellátás itt rosszabb és kevesebb volt, két szeletke kenyeret, 3 dl levest, néha zulagot kaptunk, ez volt minden, de ezt is igen rendetlenül adták ki, így sokat éhezünk, a bánásmódra azonban nem lehetett különösebb kifogásunk. A front közeledtére két transzportot elvittek Dachauba. Ekkor már nagy felfordulás volt, senki sem dolgozott, appelek sem voltak már, megszökni is lehetett. Mi akkor mindketten a revierben voltunk, fentnevezett Vera ismét mint ápolónő, Weinstockné pedig beszökött a zsidó orvos tudtával a flekkesek közé, lefeküdtem ott, mintha én is beteg lennék. Nem tudtuk akkor még, hogy az amerikaiak milyen messzire lehetnek; mikor a transzport elindult, kibújtunk, itt bujkáltunk két napig, két nap múlva jött egy SS orvos autóval, hogy elvigye a betegeket. Jobbnak láttuk nem itt maradni tovább, négyen megszöktünk, bementünk az erdőbe. Az SS felügyelete is már engedett szigorúságából, félig-meddig kiengedtek a kapun. A harmadik falu határáig mentünk el, ott 24 óráig megbújtunk. Egészen a fronton voltunk, fejünk felett a legborzalmasabb légi csata folyt. 24 óra múlva hallottuk, amikor a tankon bevonultak, az SS-ek akkor azután beszökdöstek az erdőbe, közölték velünk, hogy az amerikaiak már megérkeztek. Ez április 28-án történt. Nyakunkba vettük Bajorországot, a fél országot bejártuk, míg végre Augsburgban lejelentkeztünk. Hat hétig voltunk itt, nem volt vonat, kaptunk tehát egy szobát az egyik iskolában, ahol magyarok laktak. Innen próbálkoztunk június végén hazajutni, azonban csak Ennsig jutottunk. Itt az oroszok nem enged-

12 minden olyan tábori étel, amelyet kenyérré került (kolbász, lekvár, stb.), „rávaló”

tek át, határzárlat volt. Salzburgban rekedtünk és ott voltunk egészen elutazásunkig. Privát helyen laktunk, a volt politikai háftlingek részére fenntartott vendéglőből élelmeztek bennünket. Innen jöttünk haza magyar transzporttal. Az amerikaiak hoztak egészen Bécsig, innen jöttünk el a bécsi gyorsal egészen Budapestig. Jövő terveink: egyelőre Pesten maradunk. Szeretnénk itt elhelyezkedni.

A zsidó áldozatok emléktáblája a keresztény temetőben állított kegyeleti emlékműnél.

Radványi Richárdné (Preisz Ilona), Kisvárdá

A visszaemlékező

Radványi Richárdné, született Preisz (Péter) Ilona, 1927. július 11-én született Kisvárdán. Családjával a Szent László utca 17. sz. alatt élt deportálásukig. Auschwitzba hurcolták el őket. A család nagyobbik részének azonnal a gázkamra jutott, ő a négy lány testvérel együtt kerültek be a lágerbe. Közülük hárman éltek túl a holokausztot. A visszaemlékezést közli Ragányné Kosztig Csilla.

„1949-ben kerültem el végleg Kisvárdából. Először elemi be a zsidóiskolába, majd a polgári iskolába jártam, ezután varrást tanultam. Aztán jött az 1944 és az egész család sorsa megbélyegződött. Elég népes család voltunk. 12-en voltunk testvérek, meg a szülők, ebből Budapesten maradt két lánytestvérem, mert már a vézskorszakot megelőzően följöttek Pestre dolgozni, ők itt éltek át a maguk módján, budapesti zsidók módján azokat az időket. A család többi tagját illetően, már volt egy bátyám, aki nő volt. Őt elvitték munkaszolgálatra, felesége és gyereke Kecskeméten éltek, ők onnan kerültek el. Egy nővérem Nyírbátorba ment férjhez, őneki volt két kisgyereke, róluk örök fényképet, de sírni kell, ha eszembe jutnak, mert őket is elpusztították. És a család többi része pedig Kisvárdáról került el.

A németek 1944. március 19-én jöttek be - az én nyilvántartásomban ez egy gyásznap. Március 19. egy emlékezetes nap a gyerekkori emlékeim között. A német csapatok harsány indulók kíséretében vonultak végig a városon, én kimentem a kapuba és néztük, hogy kik ezek. Utóbb tudtuk csak meg, hogy meg lettünk szállva. És alig egy hónapra rá, már szervezték is a gettósítást. És villámgyorsan a gettóból - pontosan napra nem tudom vissza idézni, mikor -, de mindenesetre körülbelül egy hónapnyi gettóba zártság után deportáltak minket.

A gettózás azt jelentette, hogy el kellett hagyni az otthonunkat és egy erre a célra elkülönített utca szakasz volt kijelölve arra, hogy a szállásunk legyen. A város különböző pontjain voltak kijelölve gettók, de ahova mi mentünk, az egy másik zsidónak a háza volt. Rosenbauméknak hívták őket, fűszerkereskedésük volt a Csillag utcában, és az ő házukba voltunk begettózva jó népesen. A családjuknak az egyik tagja egy szegény, veleszületett fogyatékos volt. Ott főzni tudtunk a Rosenbaumék konyhafelszerelésének köszönhetően. És persze összébb kellett húzódnunk a korábbi állapotokhoz képest, mert ők is népes család voltak, mi meg pláne, mivel nekünk teljesen el kellett hagynunk az otthonunkat. Egy szoba részben voltunk.

Egy ilyen népes családnak kellett egy háztartási alkalmazott, aki egy olyan válaszos családnál, amilyen mi voltunk, a szombatokon segített. De egyébként is rengeteg munka volt a háznál, mert a családnak minden tagja valamilyen munkaelőfoglaltsággal foglalkozott. És így volt az Annuskánk, aki egy kicsit ütődött is volt, mert amikor ment az utcán, magában beszélt, meg ilyesmi, de azért mi gyerekek, nagyon szerettük őt és ő is minket. És jellemző rá, hogy ugyan én nem emlékszem rá, de az egyik testvérem, aki már sajnos nincsen, ő emlegette, hogy az Annuska, aki egy Kisvárdá környéki faluban lakott, hozott be nekünk egy kosárba tojást a gettóba. Az Annuska, a kis bolond Annuska. A mai napig is sírva fakadok, ha eszembe jut.

Április elején már be lettünk gettózva, és május első napjaiban, vagy talán közepe táján, de már június elején biztosan Auschwitzban voltunk. Az Auschwitzba

vezető vagon utunkról arra emlékszem, hogy az anyukám meg a család gettóban lévő tagjai, amennyire lehetett, összekészítettek valami ennivalókat és azt bezsákolták, mondván, nem tudhatjuk, hogy mennyi ideig tart az út. Pogácsára emlékszem, hogy milyen pogácsa volt nem tudom, csak az anyukám intelmére emlékszem még, hogy „gyerekek ne most fogyasszunk el mindet, mert nem tudhatjuk, hogy mennyi időre kell elég legyen az ennivaló”. Az út tarthatott két, vagy három napon át. És akkor a vigyázva őrzött ennivalók ottmaradtak, le lettünk a vagonokból terelve és a csomagok is szintén mind ottmaradtak. Csak pőrén le lettünk szállítva a vagonokról és irány erre, irány arra, ahogy a vezénylő mondta. Mengeléről csak a későbbi időről maradt emlékem, amikor lágeren belüli válogatást csináltak különböző célokra.

A láger tehát elkezdődött Auschwitzsal, ahol már a család meg lett nyírva rendszeren. 1944 május végétől 1945 május végéig, bő egy év alatt megfordultunk Auschwitzban, Bergen-Belsenben, Bendorfbán, Braunschweigben. Aztán el lettünk transzportálva Svédországba Dánián keresztül.

Körülbelül 4-5 hét után jött a vagonírozás és akkor olyan 2-3 napos út után kikötöttünk Auschwitzban.

Itt egy nyoma, egy szám: A12165, ez volt az én számom. Auschwitzban megkaptuk a tetoválást és fel lettünk kartonozva. A nők a Sára, a férfiak pedig a Mózes ismertető jelet kapták, de hogy mit csináltak azokkal a kartonokkal, fogalmam sincs, amiket fölfektettek rólunk. Nem gondolom, hogy örök időkre irattári anyagnak minősítették, gondolom megsemmisítettek mindent, amit csak lehetett. Például az utókor, aki látogatóba megy Auschwitzba, hogy mit lát meg abból, ami történt, nem tudom, mert én csak azt tudom mondani, hogy ha én láttam volna mindent, akkor nem lennék itt. Ha láttam volna a krematóriumot, akkor biztos, hogy nem lennék itt.

És akkor innen a családból összesen négyen lányok kerülünk lágerbe, a családnak a többi része, akik velünk együtt érkeztek Auschwitzba, azok nem maradtak az élők sorában. Egyrészt a koruk miatt, két kisöcsém a fiatal kora miatt. Én határeset voltam, én voltam a lányok közül a legkisebb. Úgy értendő, hogy határeset voltam, hogy még csak betöltöttem a 17. évemet, de nem voltam elég felnőttes formában. Foglyok voltak odavezényelve a vagonokhoz, akik azért voltak oda beosztva, hogy a marhavagonokat utánunk kiürítsék. Mikor megérkeztünk, ott állt a vagonajtóban egy-egy csikos ruhás régebbi fogoly és az egyik megszólított engem, - meg még biztos sokan másokat előttem is, utánam is -, hogy: „Hány éves vagy?” És mondtam, hogy hány és azt mondta nekem, hogy mondjal 18-at, ha kérdezik”. És mikor sor került rá, - mert nem mindenkit kérdeztek meg, hiszen akit ránézésből úgy ítélték meg, hogy határozott a döntés, azt nem - szóval, engem megkérdeztek, és amikor mondtam, hogy 18, akkor úgy döntöttek, hogy maradhatok az élők sorában. Esetleg ennek köszönhetem, hogy arra az oldalra lettem terelve, és hogy még ma itt vagyok.

Éjszaka nem volt szabad kimenni a latrinára, hanem a barakkok ajtaja elé volt kitéve egy óriási hordó, amire rá tudtunk guggolni és el tudtuk végezni a dolgunkat. Az ilyen alkalom, arra is lehetőséget adott, hogy ha éppen világos égboltot láttunk, akkor odafordultunk és láthattuk, hogy a krematórium lángja csapkod föl. Éjszaka is működtek, hogy jól ki legyen használva.

Akkor következett Bergen-Belsen, ott se sokkal tovább voltunk, mint Auschwitzban. Bergen-Belsenhez fűződik sajnos a testvéremnek a halála. Először én beteged-

tem meg tifuszban, de vagy azért mert az én szervezetem még jobban bírta, vagy azért mert én egy enyhébb fertőzést kaphattam, túléltem. De az alatt az idő alatt enni nem tudtam és ez a testvérem, amit én nem tudtam megenni, azt megette, hogy ez még hozzájárulhatott, hogy ő súlyosabb fertőzést kapott, nem tudom, de minden esetre elég hosszasan szinte azt lehet mondani, hogy önkívületi állapotban volt, félrebeszél, állandó hasmenése volt. Az én részortom az volt, hogy voltak bádóg edényeink, amik evéshez szolgáltak, és négyünk egyikét, valószínűleg annak a testvéremét, aki úgy se tudott enni, vagy csak módjával, szóval az egyik edény volt a bili, és az én részortom az volt, hogy hordtam ki a latrinára és az üres edényt vissza. Sajnos a Bergen-belseni tartózkodásunkhoz leginkább a testvéremnek a halála fűződik.

Bergen-Belsenben, és Auschwitzban is csak esetenként küldtek minket munkába. Be voltunk rendesen dresszírozva különböző megjelenésekre, naponta többször számlálás volt.

Nem sok idő múlva olyan helyre kerültünk, ahonnan rendszeres munkára voltunk vezényelve, ezt az első helységet úgy hívták, hogy Bendorf. És ott naponta egy sóbánya belsejébe telepített gyárban dolgoztunk. Hogy repülőgép alkatrész volt-e, vagy fegyver alkatrész, amiket csináltunk, azokból a munkadarabokból nem tudtuk megállapítani. Minden esetre, az hogy egy sóbánya belsejében volt elhelyezve a gyár, abból nekünk az származott, hogy a lábaink többszörösére megvastagodtak, meg akkorra már nem voltunk olyan jó koszttal ellátva, hogy attól híztunk volna meg. Egyébként a többi tagjaink nem, csak a lábunk dagadt annyira meg, hogy nagyon nehéz volt a gyaloglás. Minden esetre ezt két, vagy három hónapig csináltuk.

Aztán ezt követte egy romeltakarításos munka, az pedig egy ismert városban, Braunschweig városában volt. Én nagyon igyekeztem, hogy minél hamarabb eltűnjenek a romok, de nem volt olyan nagy a munkakedv. De ehhez fűződik, és ezt elszoktam az unokáimnak is mondani, hogy ne csak rosszakat mondjak, hogy volt ott egy szőke szépség, egy SS nő, aki azt tartotta feladatának, hogy amikor jött a szemle, akkor ő sietett előre, és figyelmeztetett minket, hogy dolgozzunk, mert jön a szemle. És szóval ezt az ember megjegyzi, hogy ilyen is létezett. Ugyanezen a helyen, úgy tudom, hogy a Vehrmacht kötelékébe tartozó egyenruhások voltak azok, akik őrségként végeztek szolgálatot. Két állandó ember volt, akiknek az arca még a mai napig is az emlékezetemben megjelenik. És mind a ketten szelíd, egyenruhába bújtatott emberek voltak, olyanok, hogy amit otthon becsomagoltak: nekik tizóaira, azt elhozták nekünk.

Ugyanezen a helyen a szállásunk abból állt, hogy egy lovas istállónak a padlózatát szalmával fölszórták, és az volt a mi hálóhelységünk. Abban az időben is elég gyakori volt a haláleset. Jellemzően az ottani állapotokra, olyan zsúfoltan voltunk egymás mellett, hogy amikor már szerettem volna lefeküdni, akkor a mellettem levőnek mondtam, hogy menj már egy kicsit arrébb, mert én is szeretnék lefeküdni és kiderült, hogy már halott volt, már nem tudott arrébb menni. Egészségügyi ellátást nem kaptunk. Auschwitzban volt olyan, hogy revír, az egy betegszoba volt. De a mi barakkunkból nem volt olyan, aki visszakerült onnan, a gázkamrába ment, vagy meggyógyult, nem tudom.

Braunschweighez fűződik, hogy a munkahelyen olyan komoly bántódásunk nem volt, csináltuk, amit csináltunk. Az egyik testvérem egy igazán életrevaló teremtés volt, és egy fiatal nővel együtt, úgy hívták, hogy Fanni, ők azalatt az idő alatt, amíg mi

többiek romeltakarítottunk, szépen lekúsztak a romos pincébe és leggyakrabban előjöttek valami finomsággal. Olyannal például, hogy jól megszáradt lekvár. Azt alaposan meg kellett rágni, de isteni falat volt. Meg a másik a nyers krumpli volt. Azt a szegény lakosok hagyták ott. Azt mondtuk akkor erre a nyers krumplira, hogy ha hazajövünk, csak nyers krumplit fogunk enni, mert ez olyan finom.

A testvéreimmel, akik még akkor megvoltak, több helyen fordultunk elő Németországban. Braunschweiget követően már csak kényszermozgatások voltak nyitott vagonokban. Úgyhogy, ha esett, ha fűjt, nyitott vagonokban utaztattak minket. Akkor már csak hárman éltünk testvérek, de hát egy-egy ilyen vagonba rengetegen voltunk bezsúfolva. Mi testvérek együtt tudtunk maradni.

Mengele volt a fő szelektáló. Amióta én ezt a szót megismertem, hogy szelektálás, azóta rémséggel gondolok erre a kifejezésre. Persze már azóta ez megkopott, és a szóhasználatban nyugodtan jöhet, de kezdetben nekem ez a szó azt jelentette, hogy a halál. És hát egy ilyen szelektálás alkalmával, az egyik testvérem, aki közöttünk a legjobban nézett ki, őt kiválasztották olyan munkára, ami akkor éppen esedékes volt. És hát nagyon szomorúak voltunk, de ez egy olyan életrevaló teremtés volt, hogy csinálta, nem derült ki számomra, vagy elfelejtettem, de egyszer csak megjelent. Visszaszökött. Hogy hogyan csinálta nem tudom, én biztos nem mertem volna. És így megmaradtunk együtt, már csak hárman.

Tulajdonképpen összességében a vészkorszak 1944. áprilisban kezdődött a gettósítással, de előtte is voltak a zsidótörvények által korlátozások, viszont ez a kifejezett, direkt módon való kitelepítés '44 áprilisától '45 májusáig tartott. Ekkor a svéd Vöröskereszt végül felszabadított bennünket. Előtte vagonokban utaztattak minket, azért mert már tanácstalanok lehettek, hogy mit is csináljanak ezekkel az emberekkel, akik ebbe a csoportba tartoztak, mert egyébként ezer felé voltunk transzportálva. Hát mi csak megtapasztaltuk, amit csináltak velünk, nem tudtuk a sorsunkat befolyásolni.

És egy hajnalon, ezeknek a vagon utaknak az egyik hajnalán egy már ismert arc, a braunschweigi őrsegből ismert arc (ez az egyik, aki az uzsonnáját mindig nekünk adta), beszólt nekünk a vagonba, hogy „Hitler kaput” - Hitlernek vége. Hát el lehet képzelni azt! Ott mindenki örömujjongásban tört ki, akinek még volt ereje. Akkor fogalmunk: sem volt, hogy mi zajlik a világban, csak ezt a mondatot hallottuk meg. Na és így már tudhattuk, hogy nagyon rossz nem következhet, van remény, hogy életben maradunk. Es amit még megtapasztalhattunk, hogy anélkül, hogy különösebben előre tájékoztattak volna minket, a német-dán határon, azt a helységet úgy hívták, hogy Padborg, odáig vagonokba közlekedtünk, és itt már civil vonatokba tereltek át minket. Akkor már gondoskodtak ennivalóról is, de nem győztek minket figyelmeztetni, hogy csak módjával, mert ilyenkor vészbe lehetett kerülni, ha valaki nem ismert határt. És akkor megtudtuk, hogy a svéd Vöröskereszt intézkedett az irányba, hogy minket onnan elszállítsanak.

Úgy tudom, az egy olyan egyezmény volt, hogy a svédek gyógyszert adtak a németeknek. A németek ennek fejében adtak ki sok-sok foglyot. És akkor nagyon elterjedt a neve annak a személynek, aki akkor a svéd Vöröskeresztnek volt a vezetője, úgy hívták, hogy Folke Bernadotte. Ő irányította ezt az akciót, aminek a mi szabadulásunk lett a vége. Nagyon felkaroltak minket, az első időben persze karanténban voltunk, hogy előkerüljenek azok a bajok, amik jöhettek. Nekem semmi komoly betegségem

nem lett, de az egyik testvérem tüdejét megtámadta ez az időszak, ő egész Svédországi tartózkodásunk alatt szanatóriumban volt. Akkor én még fiatal korúnak számítottam, és minket, fiatalokat egy ifjúsági otthonban helyeztek el. Ott 18 éven aluliak és ehhez hasonló korúak voltak.

Nagyon komoly kulturális és egészségügyi ellátásban részesültünk. A kulturális alatt azt értem, hogy volt egy magyar ajkú tanárnő, úgy hívták őt, hogy Kende Vera, ő nagyon sok mindenre tanított minket. Sok szép Ady verset, József Attila verset ismerhettünk meg az ő jóvoltából. Angolul tanított minket, meg, ha jól emlékszem még gyorsírást is tanított nekünk, szóval igyekezett minket kicsit felkészíteni a majdani jobb világra. Volt foglyok tanítottak minket, akik idősebbek voltak, és már valamilyen képzésen átestek. A táborban nagyon sok ember látogatott meg minket, volt egy zeneszerző, Lajtai Lajosnak hívták, akkor ismert név volt.

Aztán elmentünk dolgozni. Én szívesen foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy egészségügyiis legyek, és kínálkozott egy rövid lefolyású tanfolyam. Onnan elirányítottak minket segédápolói munkakörbe és kórházba kerültem dolgozni. És akkorra már különböző kulturális intézkedések révén, nekem már sikerült úgy elsajátítani a svéd nyelvet, hogy elboldogultam ezzel a nyelvtudással a betegek között. Szóval azt szívesen csináltam, és először egy járványkórházban dolgoztam többedmagammal, azt hiszem öten, vagy hatan voltunk ilyenek. Onnan Svédországba, egy Falun nevezetű helység melletti tüdőszanatóriumba lettünk elirányítva. Ott is szívesen dolgoztam, az egyik szanatóriumi részlegben francia menekített gyerekeket ápoltak. Na és aztán megtudtam, hogy indul haza egy transzport, és akkor én 1946. decemberben hazajöttem. Svédországban voltunk 1945. májustól, vagy április utolsó napjától 1946. decemberig. A testvéreim közül az egyik egy textilipari gyárban helyezkedett el, eredeti foglalkozása fodrász volt, ő még '46 szeptemberében hazajött. És az a testvérem, aki egész idő alatt szanatóriumban volt, ő pedig rákövetkező év februárjában.

Hogy hova jöhettünk haza? A testvéreim közül ketten Budapesten maradtak, és itt vészelték át az akkori időnek megfelelő zsidó sorsot. Mikorra mi Svédországból hazajöhettünk, addigra már megtudhattuk, mert már kapcsolatot tudtunk építeni, hogy ők visszakapták a kisvárdai lakást, ahonnan ki lettünk telepítve. Én a hazajöveletem utáni egy, vagy másfél évig, a testvéreméknél laktam, mert akkorra már kialakították a megélhetésüket. Abban az üzlethelyiségben nyitottak boltot, ami azelőtt az apukám papírboltja volt. Ennek az üzlethelyiségnek az utcafrontja arra az udvari házra nézett, ahol a mi lakásunk volt. Én a sógoromnak az üzletében voltam másfél évig kiszolgáló. De aztán ők kivándoroltak Izraelbe, és így nekem el kellett döntenem, hogy mit csináljak. Mivel ezek a testvéremék elmentek Izraelbe, és én nem gondoltam, hogy megyek velük, áttelepültem annak a testvéremnek a családjához, aki akkor már férjnél volt, és itt élt Pesten.

Kisvárdára szeretettel gondolok vissza, távollétem alatt honvágym volt. Voltak sokan, akik csodálkoztak rajta, hogy ahonnan elzavartak, oda honvágym van. És okkal kérdezték ezt. Számon tartok én olyan embereket is, akikkel nem akartam újra ismeretségbe kerülni, de számomra azért megmaradta nevük. Az egyiket Thun Gyulának hívták, kárpitos volt, és kiírta az üzletének az üvegtáblájára, hogy „zsidót nem szolgálunk ki.” Más is akadt biztosan, aki hasonlóképpen tett. de ő szépen ki is írta, nehogy valaki be merjen menni hozzá, aki nem árja.

Olyanok is voltak, akik, amikor már be lettünk gettózva, azt, ha jól emlékszem, Járainak hívták, az egy kereskedősegéd volt. szóval, amikor be lettünk gettózva, felcsapott ilyen sleppnek. Például az a súrlódás támadt velem, hogy az a testvérem, aki Bergen-Belsenben meghalt, az a testvérem volt az, aki védelmére kelt egy asszonynak. Volt ott egy nő, aki ennek a férfinak valami nem tetszőt tett, akkor azt mondta, hogy fekvőtámaszból nem tudom én, mennyit csináljon. És az én testvérem felajánlotta, hogy átvállalja attól a nénitől ezt, de ő ezt nem engedte, hanem nagyon csúnyán beszélt és bánt velük. És ez az ember a háború után bántatlanul tovább dolgozhatott, és senki kérdőre sem vonta, csak az én emlékezetemben van még, meg esetleg azoknak, akik abban az udvarban lettek még gettósítva, és ott megtapasztalhatták a szereplését.

Aztán egyszer mentem az utcán és két velem egykorú lány jött velem szembe. Amikor mellém értek, az egyik odalépett hozzám, és a fülembé súgta, hogy „mocskos zsidó”. Ilyenekre nem vágyok visszaemlékezni, de voltak olyanok is, akik vagy közömbösek voltak, vagy nem bántottak minket.

A sárga csillag kevésbé volt nyűgös dolog, hát már úgymint meg voltunk különböztetve több dologból. A polgári iskolába volt egy szintizsita osztály, meg egy vegyes osztály, ahová mi, zsidók is jártunk. Tehát a megkülönböztetés módzatai már ismertek voltak, a sárga csillag már csak egy kis „kézimunka” volt.

Nem sejtettük, hogy bármi probléma lenne. A felnőttek számolhattak valamivel, mert ami megmaradt nekem, az, hogy a nagyok azt mondták, hogy majd elmegyünk dolgozni ott, ahova visznek. Azzal próbáltunk megalkudni, hogy ha már egyszer nem lehetünk a saját otthonunkban, akkor majd valahol dolgozni kell, de hát az, hogy dolgozni kell, az nem volt idegen a családtól. Az én családom egyrészt nem volt egy kezdeményező család, ellentétben például a férjem édesapjával, ő bújtatta az egész családját. Volt hozzá anyagi lehetősége, ami nekünk nem volt, mert hiába volt a lánytagoknak a családban jól menő fodrászata. Apuka papírkereskedő volt és nyomdász. Nem volt elképzelés, meg semmi hírforrás sem arra vonatkozóan, hogy ott megsemmisítő táborok vannak és nem munkatáborok. Ez a családom naivitásának is betudható. Ezzel nem voltam egyedül, mert megkopasztott fejfelé összetalálkoztunk már ott a lágérben kisvárdai nőkkel, akik odakerültek azok sem gondolták, hogy a családnak a lágérbe be nem került részével mi történt. Jó ideig fogalmunk sem volt, hogy mi van a család többi tagjával, csak aztán jöttek a fülesek a régiebbiektől, hogy „arra ne számítsatok, hogy valaha összetalálkoztok a szüleitekkel, mert nézzétek csak, ott van a krematórium kéménye, ahonnan jön a füst meg a láng, az majd megmondja, hogy hol vannak a szüleitek, meg a család többi tagjai”.

Az egyik barátnőm szokta fölteni azt a kérdést, hogy hogyan lehet ilyen toleránsan élni, amikor ilyen sérelmek értek? És én a magam részéről nagyjából azzal magyarázom, hogy ez egy közös sors volt, nem egy egyéni sorscsapás. Tehát az, hogy közösen kellett elviselni, ennek a közösségnek a tudata hozhatta magával azt, hogy együtt elviseljük. Egymást segítettük, amennyire lehetett.”

Molnár (Moskovitz) László, Kisvárdá

Molnár László egy kisvárdai emléktábla leleplezésekor

A visszaemlékező

Molnár László 1931. szeptember 7-én született Zsurkon. Apja Moskovitz József, édesanyja Róthfeld Ilona. Édesapja és nagyapja is szeszgyárvezető volt a községben. 1938-ban, az első zsidótörvény alapján menesztették őket, ezután költöztek be Kisvárdára. A visszaemlékezést közli Ragányné Kosztig Csilla.

„Miután beköltöztünk Kisvárdára, ládagyári munkás volt az apám, a gettózásig. A gettózás idején 13 éves voltam, a Mártírok útján lévő zsidó iskolába jártam, a 6. osztályt tudtam csak befejezni, mert elvittek. Az osztályban pontosan nem tudom hányan voltunk, mert a zsidó iskolában az 5-6. osztály összevont volt, körülbelül 40-en lehettünk. Elég nehezen éltünk, nem ilyen világ volt, mint most. Nem kérdezte senki, hogy miből élünk meg. Kisvárdán laktunk az Ajaki utcán, később pedig a Dögei utcán volt saját házunk.

A gettóban a Mártírok útján voltunk elszállásolva, az az épület már el van bontva, csak a szomszéd lakás van meg, az most egy oktatási intézmény. A Mandel házban voltunk, oda vittek bennünket. Tömegnyomor volt, ott se bútor, semmi nem volt, szalma volt csak. Sok család lakott egy-egy szobában. Én egyedül voltam gyerek, nem volt testvérem. A gettóban durván két hónapig voltunk. Azt ettük, amit bevittünk, meg volt olyan keresztény ismerős, aki vállalta a veszélyt és tartós élelmiszert bedobott nekünk. A gettóban nem nagyon törődtek az ellátásunkkal.

A második transzporttal vittek el bennünket Auschwitz-Birkenaubába. Három na-

pon utaztunk embertelen körülmények között régi kisvagonban. Ezek a vagonok 17 m²-esek voltak, és abba 70 embert zsúfoltak össze, víz és szinte minden nélkül. Amikor megérkeztünk, kinyitották a vagonajtókat. Lengyel zsidókból állt a brigád, akiknek az volt a dolga, hogy letereljenek minket. Azt mondták, hagyjunk ott mindent, és a placcon felsorakoztattak bennünket. Megkezdődött a szétválogatás, a férfiakat és a nőket külön. Akit alkalmasnak találtak, meg volt nyitva a láger kapuja, azokat oda beküldték. Akit pedig nem, akik öregek, betegek, gyermekek voltak azokat külön vezényelték. Annyból tartott az SS tiszt szelekciója, hogy az ujjával mutatta, hogy balra, vagy jobbra. Ennyi volt az emberi élet. Édesanyámat már ott külön választották, mint nőt, én édesapámmal együtt maradtam. Magas, fejlett voltam, izmos, így a munkárszűzbe kerültem. Bevittek bennünket a fürdőbe, ott egy nagy terembe le kellett öltözni, lenyírták a hajunkat, fertőtlenítettek. A cipőt és a szemüveget vihettük magunkkal, a többi holmit ott kellett hagyni. A fürdőben fogoly ruhát osztottak ki. Utána bevittek minket a cigány táborba. Ott felsorakoztattak bennünket, és akkor engem kiszedtek úgynevezett ifjúsági barakkba. Ez arra volt jó, hogy ezeket az embereket is elvitték majd a krematóriumba. Semmiféle papír nem volt, hogy ki melyik lágerbe tartozik. Egy sorakozónál kiugrottam a tábor végénél a tömegbe. Ismerősök meg édesapám voltak ott, oda kerültem, és ott voltam valameddig. Majd válogattak munkára transzportokat. Nekem mindig úgy kellett megállni, hogy szinte lábujjhegyre, hogy magasabbnak látszak.

Három barakkban voltam. Olyan körülmények között éltünk, hogy valamikor az első világháborúban lengyel „lovass kórház” lehetett a mi barakkunk. Itt se ágy, semmi nem volt. Nem civil, hanem fogoly szempontból is ilyen 300 ember elszállásolására lett volna megfelelő. Volt úgy, hogy 2.500-an voltunk benne. Este, mikor mondták, hogy takarodó, nem tudtunk lefeküdni, annyi hely volt, hogy csak állni tudtunk. Se ágy, semmi nem volt. Csak a földre leültünk, úgy, hogy elénk, a lábunk közé a másik már beült. Például ennivaló úgy volt, hogy fenyőfából főzték a teát, meg dohos volt az étel. Besorakoztattak minket tízes sorba, és az első embernek egy fazékban oda adták az ételt, az ivott belőle, és úgy ment hátra felé az edény. Cigány kölykök voltak a felügyelők, ha olyan kedvük volt, akkor azt a kis ennivalót se osztották ki. Csináltak olyat, hogy egyik oldalról zavarták a foglyokat a másikra. A fűtési rendszer olyan volt, hogy a barakknak a közepén volt egy „fekvő kemence”, ott kellett átugrálni, karóval meg ütötték az embereket.

Kiválogattak minket munkára. Szerencsére, édesapámmal együtt tudtunk menni egy transzporttal és átvittek minket az ún. lengyel lágerba. Az úgy nézett ki, hogy egysoros láger volt barakk szempontból, ahol a transzportok leszálltak a vonatról és mentek a krematórium felé, ez pont mellette volt, a legszélső volt a lengyel láger. Azt össze sem lehetett hasonlítani, az ottani életet a cigány táborral. A lengyeleknél a lengyel politikai foglyok, a kommunisták, nem törődtek úgy velünk. Többek között engem is a cigány tábornál, amikor megérkeztünk a 8-as barakkba tettek be és, mint egy tapasztalatlan gyermek, kiszöktem, és elkezdtem járkálgatni. Ahogy bementünk a táborba, a baloldali barakkokba voltak a zsidók, a jobb oldalon, meg hátul a cigány családok. Én ott elkezdtem járkálgatni, amikor észrevettek, visszavittek a 8-as barakkba, és a hordó abronccsal úgy elverték, hogy másnap tudtam csak magamról, mint a dögöt, úgy húztak el. Utána bepakoltak bennünket, 1.500 embert. Három ór vigyázott egy vagonra. Mi nagyon szerencsések voltunk, mert a harmadik egy bunkó volt, aki

bikacsekkel, meg mindennel agyba-főbe vert volna bennünket, de kifogtunk két egyetemista katonát, akikről példát vehetett volna a magyar csendőrség is, amelyen ember-ségesen bántak velünk. Ezek egy helyre valóak voltak, barátok. Együtt jártak iskolába, együtt voltak katonák is. Olyan emberek voltak, hogy vizet adtak nekünk. Ragyogó szép fiúk voltak, a vöröskeresztes nők bolondultak utánuk. Bécsnek a vasútállomásán voltunk, amikor „udvaroltak” tőlük ennivalót nekünk. Nem lehet a németekre is mindent rákenni. Voltak a lágeridőben is olyan emberek, akik emberek tudtak maradni olyan körülmények között is. Ennek a két fiatalembernek köszönhetjük, hogy a harmadik nem vert agyba-főbe bennünket. Ők Münchenig kísérték bennünket. 1.500 fogollyal indul-tunk útnak, 1.000 foglyot Mühlendorfbá vittek, 500-at pedig Dachaubá. Mi apámmal Da-chauba kerültünk. Münchenben volt az őrség csere. Ezek utazó fogolykísérők voltak, Auschwitzban összeállították a transzportokat, és őket kísérték, ahova menniük kellett, utána pedig gyorsvonattal utaztak vissza. Nagyon kellemes emlék fűződik hozzájuk.

Amikor megérkeztünk, betoltak minket Dachaubá. Dachau Németország leg-regebbi tábora közé tartozott. München mellett fekszik. 1933-ban, amikor Hitler ura-lomra jutott és létre hozta a koncentrációs táborokat, Dachau az elsők között volt. Nem beszélve arról, hogy SS kiképző tábor volt. Eichmann is ott képezték ki, meg a ma-gas rangú SS katonákat, híres kiképző tábor volt. A pótkocsikat foglyok húzták, egy SS őr kutyájának a segítségével. Azoknak a legyengült embereknek kellett húzni a kocsikat; élelmiszert, hullát, mindent vittek. Mikor betolattak bennünket ilyen békebeli magyar káromkodást lehetett hallani, ezek az örök a szerencsétlen foglyokat, ahogy ütötték-verték, akkor ilyen nagyon gyönyörű magyar tájszólással káromkodtak. Mikor odakerültünk, mi voltunk az első magyarok. Utána hiába kérdeztük magyarul az öröket, egy se tudott már magyarul.

Majd átvittek bennünket a közvetlenül mellette lévő melléktáborba. Különböző munkahelyeken kellett dolgozni. Aránylag, mint fiatal, jól feltaláltam magam, munkás elitbe tartoztam, és eléggé elfogadhatóan kellett, hogy dolgozzak. Ki milyen munkát végzett. Jártunk be többek között, én sokat jártam be Dachaubá, ilyen „tott”-nak hív-ták, ez egy ilyen párt munkaszervezet volt, ezeknek olyan ruhájuk volt, mint a magyar katonáknak, hasonló khaki színű és karszalag is volt nekik. Ezek, mint a munkásőrség szolgáltak, ezek is katonai fegyveresek voltak. Többek között az ottani autógyárban művezetők és bizalmasok voltak, ott is dolgoztam, ahol ezek laktak, abban a táborban. Bejártunk Dachaubá is, ott katonai autó telep volt és ebben a sofőrök a német szár-mazású litván, meg hasonló országokból voltak. Bombatámadást kapott a telep, és ezt kellett helyrehozni, oda is jártam többek között dolgozni. Egy autógyár volt ott, talán ma is meg van, hatalmas nagy, ott ágazik el az út, két irányból lehet megközelíteni. A gyár több kilométeren húzódott és fenyőerdőben volt. Fenyőágakkal ott is be volt húzva, ahol nem volt erdő. Olyan épületek voltak, bunkerek, ahol a bomba ráesett, az akkor is megúsza. A háború alatt a repülőgép motorokat ott csinálták és próbálták ki. Amikor közeledtek idegen repülő, akkor bizalmas ukrán-orosz katonák voltak, akik elködösítették az egész részt. Pedig Karlsfeldtől majdnem Münchenig húzódott a gyár. A szövetségesekről annyit, hogy a gyár mellett lévő fogolytábor kapott bombát, a gyár pedig egyet se. A foglyok fillérékéért voltak kiadva, ezek a nagy cégek is embertelenül gazdagodtak meg belőlük.

Sajnos ott édesapám bekerült az autógyárnak az építkezésére, az egy ilyen

halál-kommandó volt. Embertelen körülmények voltak, a keresztényeknek is, de különösen a zsidóknak abban a fogolytáborban, ami nem messze volt a gyár mellett. Közvetlenül a táborból a foglyok többszörös drótkerítés mellett mentek, ahol mentek, ott az SS kutyák be voltak engedve és marcangolták a foglyokat, tépkedték megféle őket. Nem beszélve arról, hogy egy műszakban kb. két és fél ezer fogoly dolgozott, és annak a végén mentek a zsidók. Elöl aránylag kényelmesen meneteltek, a végén már majdnem szaladni kellett, és a kutyák meg ott cibálták őket. A zsidók kondérijából, amibe kihozták az ennivalót, annak a javát a kutyáknak leszedték, és az ételt hazafelé a kezünkben kellett vinni. Édesapám elég szívós, erős ember volt, a fiatalok nem bírták ott még két hónapig se. De édesapám tüdőgyulladásba esett, és 1944 karácsonyán meghalt. Az édesapám halálának egyrészt az volt az oka, hogy december végén én is 40-41 fokos lázat kaptam el, és azelőtt tudtam neki segíteni ennivalóval, de leestem a lábamról és már nem tudtam, és ez is közre játszott az elhalálkozásában.

Különböző helyeken dolgoztam április második feléig, majd Németországban is megindult a fejetlenség. A foglyokat elkezdték menekíteni, borzalmas állapotban jöttek oda, összeverve, félholtan. Április végén minket is beparancsoltak nyitott vagonokba, szöges dróttal voltak leszegezve. A karlsfeldi állomáson álltunk több napot, nem volt hova minket vinni. Majd vittek minket a havasokba, meg össze-vissza. Hitler és Himmler azt a parancsot adta ki, hogy nem lehet a foglyokat életben hagyni, de ezt a parancsot már nem merték végrehajtani. 1945. május elsején szabadított fel bennünket az amerikai hadsereg. A Vöröskereszt két nappal a felszabadulásunk előtt már csomagot osztott nekünk. Később Ferdafinba kerültem ez egy katonai ifjúsági tábor volt, ez a német Hitlerjugend kiképzőtábora volt. Itt szállásoltak el minket. Már jó ellátást kaptunk, ruhát, élelmet, mindent biztosítottak az amerikaiak. Nem messze hatalmas tó volt, vízi sporttal a fiataloknak. Nagyon kényelmes volt, szeptemberig voltunk itt. Mint szlovákok jöhettünk haza, mert magyarként még nem engedtek volna minket. Vonattal érkeztünk vissza, de a határon nem voltak még problémák.

Szüleim ottmaradtak, édesanyám 34 éves volt, édesapám pedig 44. Édesanyámról hallottam később, hogy Auschwitzban azt mondta, hogy minek éljen, mikor én úgyse élek már. Anyám testvérei Gyulaházán laktak, ott gazdálkodtak. Édesapám szülei alkalmazottak voltak uraságnál. A háború után ennek ittam meg a levét. Két nagybátyámmal gazdálkodtunk. Én még fiatal voltam, de ezt nem vették figyelembe. Összevontak minket és kuláknak vettek mindhármunkat. 1948-ban 100 katasztrális földet bevetve felajánlottunk az államnak. Nagy kő esett le a szívemről, mikor elfogadták ingyen...

Ezután két évig magánfuvaros voltam. 1951 őszén a lovakat beállamosították, be kellett őket szolgáltatni Nyíregyházán. Iskolába nem vettek fel, mert kuláknak nyilvánítottak. Ezután katona lettem, leszerelés után pedig állami fuvarozónál kocsis-ként helyezkedtem el, négy évet dolgoztam le itt. Naponta több száz mázsát megmozgattam, testfelépítésemnek és erőmnek köszönhetem, hogy többet kerestem, mint a telepvezető. Majd [az] állatforgalmi és húsiparnál helyezkedtem el, ahol több, mint 30 évig állatátvevőként dolgoztam. Onnan mentem nyugdíjba. Ezalatt az idő alatt fejeztem be az általános iskola 7. és 8. osztályát, technikumai érettségít tettem, és mint hátrányos politikai helyzetű, felvételt nyertem a Debreceni Agrártudományi Egyetemre, amit sikeresen be is fejeztem.”

Fried Magda emlékezéséde egykori munkatáborának helyén

Ráchel Neubirt, Kisvárdá

A ma Chederában élő Ráchel Neubirt 14 éves kisvárdai kislány volt, amikor Auschwitzba vitték. A Yad Vashem Intézetben „Az életet választották” nevű projekt keretében mondta el, hogy mi történt vele és családjával 1944-45-ben. A visszaemlékezés az izraeli Nők Lapjában is megjelent 2012. április 16-án.

1944. március 19-én, mikor 14 éves voltam, bejöttek a náci csapatok a városunkba, Kisvárdára, Magyarországra. Az iskolában voltam és a tanárnőnk haza küldött, azt mondta, hogy április 5-én találkozni fogunk a közel lévő kolostorban,¹³ és ott fogjuk megkapni tőle a bizonyítványainkat. Ő tudta, hogy oda a németek nem fognak bemenni.

A bizonyítványt megkaptam, de pár napra rá bezárták apám élelmiszer üzletét. A húsvét estét még megünnepeltük a családdal, apám elment a zsinagógába és vendégekkel tért haza, de április végére már a gettóba zártak minket. A férfiakat elvitték Ukrajnába kényszermunkára. Pár hét múlva az a hír járta, hogy a nagybátyáimat ott a németek elégették.

Egy nap összegyülekeztettek minket és ránk parancsoltak, hogy a vonatállomásra menjünk. Mikor oda érkeztünk, sokan álltak ott és nagyon örvendeztek. Megjött egy tehervonat, melyben állatokat, fát és szenet hordtak. A vagonokban nem volt W.C.

13

A Szent Orsolya-rend Kisvárdán iskolát működtetett, a rendnek volt volt zárdája.

sem hely, feküdtünk egyik a másikon, pár napon keresztül. 1944. június másodikán elérkeztünk a végállomásra. Auschwitz. A híres kapu volt az első dolog, melyet láttam, mikor leszálltunk a vonatról.

Mikor bementünk, megkezdődött a szelekció, melyet Mengele vezetett. Ő szétválasztotta a nőket és a férfiakat, utána a nőkön végzett szelekciót. A 19 éves nővéremet, Ancsit, jobbra küldte, a munkára, anyámat meg engem balra, a gázkamrákhoz. Mikor anyám már az ajtóban volt, hozzám szaladt Mengele, németül azt mondta. „Milyen szép kislány”: kivette a kezemet anyám kezeiből és jobbra vitt.

Kint szörnyű égett emberi hús szag volt. Tudtuk, hogy embereket égetnek, mert már előbb beszéltek róla. Vártunk kint, és egyedüli gondolatom az volt, hogy az én gyermekeim nem fognak így szenvedni, mert nekem nem lesznek gyermekeim. Utána bevittek egy épületbe, melyben négyemeletes fekvőhelyek voltak. W.C. nem volt, csak egy veder és ivóvíz.

Elhatároztam, hogy meg kell találnom nővéremet, akit elválasztottak tőlem. Minden reggel, a számlálás után, kiabáltam: Ancsi, Ancsi” és egyik nap hallottam, hogy visszakiált: „Oli, Oli”, ez volt a nevem. Mikor összetalálkoztunk, nem ismertük meg egymást. Kopaszok voltunk, a ruháink rongyosak voltak. Összeölelkeztünk, és megfogadtuk, hogy csak a halál fog szétválasztani. Ő átszöktetett az ő barakjába és ott találkoztam először Rut Eliázzal, aki később megírta az Élet szelleme című könyvet. Ő egy fiatal állapotos nő volt, egy nagylelkű nő. Az auschwitzi blokkban mindenki Rutkának hívta.

Mikor újból megkezdődtek a szelekciók, ötössével kellett állnunk, meztelenül, és vártuk az ítéletet. Szerencsénkre a nővérem meg én együtt maradhattunk akkor is, mikor áttettek egy másik barakkba. Mikor eljött a Yom Kippur ünnep, kivezényeltek mindenkit, adtak mindegyikünknek három nagy blokk téglát, és így mentünk körbe, az SS emberei ostorral vertek minket.

Mikor visszatértünk a barakkba, „zenekar” vár ránk: zsidók, akiket kényszerítettek muzsikálni. Beethoven kilencedik szimfóniáját muzsikálták.

A szukot ünnepére (sátoros ünnep) kivezényeltek és számokat tetováltak a kezünkre. Én az A 13557 számot kaptam. Ebből megértettük, hogy életnek vagyunk szárvá. Utána egy kisebb táborba vittek. Ruhákat kaptunk és megtusoltunk, így tudtuk, hogy munkára küldenek. Pár napra rá megjött egy vonat, mely elvitt Leipzigbe, egy gyárba, ahol repülő elleni rakétákat gyártottak. Ott nehéz fizikai munkát végeztünk 12 órát naponta....A szállásunkon már volt W.C., a tusolóban volt szappan, melyre rá volt írva RIF (Reines Iudische Fett-valódi zsidózsír).¹⁴ Evvel mosakodtunk. A gyár bejáratánál nagy tábla volt: „A zsidók a mi szerecsétlenségünk.” Mikor az orosz és amerikai bombázások elkezdődtek, összeölelkeztem szorosán a nővéremmel. Azt mondtuk, ha meghalunk, legalább legyünk együtt. A németek, melyek érezték a nyomást, kivezényeltek egy három hetes menetelésre élelem nélkül. Ettünk füvet és mindent, ami nőtt az út mentén. Rettenetes hasmenést kaptunk, a szükségleteinket a ruhánkba végeztük el, egész testünk megtelt tetüvel. Az éhség borzalmas volt. Láttam embereket, kik a

14 Ez a zsidókból készített szappan a holokauszt egyik legendája. A német szappanok. „RIF” („Reichsstelle für Industrielle Fettversorgung”, Birodalmi Iparizsirellátó Központ) felirattal készültek, amibe sokan a „Reines Jüdisches Fett” (valódi zsidózsír) szöveget magyarázták bele

halottak fölé hajoltak, kivették a májukat és megették. Három heti pokol után behajtottak egy épületbe ahol szalma volt, és pár napig szalmát és port ettünk. Ott feküdtünk félig halottan, míg május 7-én, 1945-ben kinyíltak egyszerre a kapuk, és orosz katonák jöttek be. Felszabadultunk.

Miért akartam elmesélni a történetemet? Egyszer elmondtam valakinek, hogy én átéltem a holokausztot, és megmutattam nekik a kezemre tetovált számot. Erre ő azt felelte, hogy akárki tetováltathat egy számot a karjára.

A tanuskodás fontossága, bármilyen nehéz is a tanú számára, óriási. A holokauszt velem van, életem minden percében. Az emlékek velem vannak, és fontos elmesélni, hogy mindenki tudja. Mindenki, aki átélte a holokausztot, meg kell találja magában az erőt, hogy a Yad Vashembe leadja a tanuskodását. Mindegyik büszke lehet, hogy kitarása volt, hogy ereje volt és akarata tovább élni.

Emléktábla a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség kiskvárdai imaházánál

Fekete Mihályné, Kiskvárd

A visszaemlékező Fekete Mihályné kiskvárdai lakos. Időpont: 2014. január. Az írás a beszélgetés szerkesztett változata.

1920. április 5-én születtem, a deportáláskor voltam 24 éves. Apám egy fuvaros ember volt, öten voltunk testvérek. Én itt dolgoztam a gyárban, a Vulkánban addig, amíg el nem vittek. De az is csak olyan mióta volt? 43 vagy 44-ben. A deportálás időszakára emlékszem, mert megvertek a csendőrök. Mert én kiszöktem. Nem messze volt a gettó hozzánk. A Petőfi utcán laktunk. És akkor a piacon ott árulták a halat. Én kiszöktem. Még haza is mentem. Sárga csillagot se hordtam. Az összegyűjtés napját én nem tudom olyan pontosan, azért már hány éve volt!

Volt zsidó tanács, de hiába segített volna, ha nem lehetett. Mondom, hogy megverték engem is, apámat is, mert nem tudták, hogy hová raktam a holmimat. Volt egy nagyon jó barátom, és ott volt. Aztat is elvitték. A férfi oda volt. Nem tudom már hol, az a Polyák, akinek a felesége volt itthon a kislánnyal, azt is elvitték. Voltak itt dolgok. Követelték az aranyat meg mit tudom én mit. Hát hol volt nálunk olyan? Az órámat fel tettem a tyúkketrecre, azt hittem, hogy azt nem verik széjjel. De azt is szétverték.

A keresztények hogy viselkedtek? Hát én tudom? Bejött, volt itt egy fuvaros, és azt mondta, hogy most már ő fog rendelkezni a fogattal. Valaki örült, valaki sajnált. Nem lehetett segíteni, még ha akart volna valaki, akkor se lehetett. Hát vittek ugye minket, többet, nem csak egyet vagy kettőt, hanem összeszedték az utcát. Akkor be kellett költözni a gettóba, a Petőfi utcába. A gettóban mi főztünk, csináltuk, ami volt.

Aztán kivitték a TÜZÉP-re, és ott vagoníroztak be. Hogy melyik napon? Hát én arra nem emlékszem. Mondták, hogy egykor indul a vonat, és akkor kihajtottak a TŰ-ZÉP-re. Elszökni nem lehetett. Egyszerre vittek minket. Még májusban vagy júniusban. Pünkösöd volt, azt tudom. Németek is voltak és csendőrök itt. Kisvárdai csendőrök és mások is. Nekik azt kellett csinálni, amit mondtak a németek.

Az út tartott három napig is. Akkor még volt egy kis enivaló, mert ott a vagonban már nem adtak. Csak megállt a vonat és kiszálltunk. Hát oszt ugye, mikor megérkeztünk, mindenkit külön dobtak. Mezítláb, úgy kellett bemenni. Ott adtak egy facipőt Teljesen lenyírtak mindent. Nem ismertük meg egymást. Az rettenetes volt, azt nem is lehet annyira elmondani, mint ahogy volt.

A gyerekeket, az öregeket, akiket kiválogattak, vitték a gázkamrába. Anyám is volt, az is odamaradt, az anyja is, meg három gyermek. Minket különvettek. Volt, aki terhes volt, azt is elvitték.

Ott voltunk 45 [inkább 1944] nem tudom november vagy októberig. Onnan elvittek minket Palestreibenbe? meg még valahová, hát ugye nem nagyon emlékszem már azért vissza, de azért tudom.

Egy gyárban voltunk. Ott aknát csináltunk, ott akkor, és én ott dolgoztam a gyárban, én tudtam mindent, nekem nem volt semmi problémám ott, nagyon jó társaság is volt, még a német nő is jó volt, meg volt egy férfi, aki az ajtónál állt, olyan volt, mint az én apám. Meg is mondtam neki. Nekem a világon mindent hozott. Hát jó, voltak dolgok, mikor azt mondta a nő, hogy Ha elmondol valamit - azt mondja - kapud neked. Mert ment az izé. Hát ott meg voltunk mink ötven, egy sorba. Öt órákor ott már appel volt. Fel kellett öltözni, és akkor elmentünk a konyhára. Én mindenütt ott voltam. Hozták a kávékat vagy azt a lötyty teát vagy mit tudom én mit. Voltak olyanok, az egy német férfi volt, egy mérnök, az mindig hozta az újságot, hogy ez volt, ez van. Volt, aki jó volt, volt, aki rossz volt. Kaja nem nagyon volt. Voltunk Németbe is. Mindenfele vittek. Mondták, hogy mennek a gyárba, menjünk a csokoládégyárba. Menjen a baj, nem megyek sehová. Jolinak egy testvérét onnan vitték el közülünk. Oda is marad.

A tábort az angolok szabadították fel. És még akkor ők elvágták a drótot, mert úgy volt, hogy oda visznek, és végeznek mindenkivel, azok meg elvágták a drótot, úgyhogy nem tudtak csinálni semmit. Nem tudták felrobbantani.

Aztán mindenki ment, ahová akart. Már akkor ott voltunk nem tudom Palestré-
benben? vagy még egy helyen, már nem emlékszem. És akkor mi is jártunk lopni, mint ők jártak. Az egyik ezt hozott, a másik azt hozott. Én az italt szedtem össze. Az mentett

meg minket, mert azt ittunk.

45-46 valahogy úgy jöttünk vissza. Adtak valami davaj pénzt Pesten, adtak érte egy cső tengerit. Már akkor a pénz semmit nem ért.

Mink jöttünk, Szepesyné Joli, meg Fischer Laci. Aztán Pátrohán leszálltak Joli-ék, leugrottak a vonatról. Mert ők oda valók voltak, és ők ott laktak. Joli eredeti családi neve Schwarcz volt. Nekem unokatestvérem volt a férje, Sanyi. A felesége meg az uramnak volt unokatestvére. Úgyhogy mi együtt voltunk ott végig. Rajtam kívül az én családomból csak a barátok voltak, barátnők. Más nem volt senki. A mi családukból ott nem volt senki.

Éjszaka érkeztünk meg. Akkor itt vertük meg az ablakot, akkor még itt laktak Sanyiék, Kakasék. Akkor valamelyik felkölt és elkísértek minket apámhoz. Na, ott voltunk majdnem reggelig. A mi házukba én be se mentem. Onnan elvittek mindent. Apám is csak itt volt egy ismerősénél, és oda mentünk. A házat később apám eladta, de én a házba, mondtam, hogy én nem is megyek, és nem is megyek oda lakni.

Amikor visszajöttünk, a zsidóság vezetője Kesztnér bácsi volt. Azt hiszem. Hát mit csináljon velünk? Nem tudott annyi néppel mit csinálni. Hozzáfogtak dolgozni megint. Nekünk volt ló, szekér, azt is elvették. Már mikor visszajöttünk. Azelőtt is elvették, meg most is elvették. Úgyhogy le voltunk járva, nagyon.

Holokauszt emlékmű a kisdárdai temetőben

Utószó

E könyvben a kisvárdai és Kisvárdai környéki zsidóság történetét mutatta be a szerző, de ezt a megállapítást két okból is pontosítanunk kell.

Elsősorban azért, mert a kiadvány holokauszt hetvenedik évfordulója kapcsán a vészkorszak eseményeit helyezte középpontba, hiszen ettől az időszaktól lett a honi zsidóságnak is „története”, addig kevésbé érdekelte a kutatókat ennek a közösségnek a múltja.

A második ok, hogy a helyi zsidó közösségek története nem minden esetben ért véget 1945-tel. Amennyire a könyv terjedelmi korlátai, és a szintén korlátozottan rendelkezésre álló adatok engedték, az egyes kihágások bemutatásakor szóltunk az 1945 utáni évekről is, de tudjuk, hogy nem szólhattunk eleget.

Ha a háború utáni időszak eseményeit vizsgáljuk, elmondhatjuk, hogy a táborokat, a munkaszolgálatot túlélő zsidóság egy része nem is tért vissza hazájába, s a haza szót bizony joggal kérdőjelezhette meg. Ők eleve más országban próbálták új-rakezdeni az életüket, általában sikerrel. Leszármazottaik a különböző kontinensekről Szabolcsba eljőve még napjainkban is felkeresik őseik eredeti lakhelyét.

A hazatért zsidóság sorsa bizonyos szempontból meg volt pecsételve. Nem csupán azért, mert alaposan megcsappant(ott) létszámmal kellett előlről kezdeni/folytatni? az életüket egy megváltozott közösségben, mely egyszer már kidaszította őket, hanem azért is, mert a túlélők köréből éppen a legifjabb generáció hiányzott, mely biztosíthatta volna azt, hogy a zsidó közösség a jövőben is állandóan jelen lesz egy adott településen. Tehát csak idő kérdése volt, hogy a zsidóság mikor „fogy” el.

A '45 utáni politikai- és gazdasági változások a zsidóság anyagi alapjait is megrengették, hiszen az „épülő” szocializmusban nem létezhetett a magántevékenységre alapuló megélhetési mód. A gazdaság különböző szektoraiban az állami- és a szövetkezeti tulajdonforma lett a cél, s ennek a célnak az elérése érdekében aztán köztulajdonba vették a zsidóság boltjait, műhelyeit, üzemeit, vállalkozását, földjét stb. Bizonyos szempontból a történelem számukra ott folytatódott, ahol a vészkorszakban a tulajdontól való megfosztással megkezdődött.

Mindezen nehézségek, folyamatok ellenére a zsidóság életöszöne még megpróbált táptalajt találni magának. A nagyobb létszámú közösségekben megkezdődött a hitélet, rabbit választottak, működtek a vallási jellegű szerveződések, néhol még chédert is indítottak, de ezek a törekvések átmenetinek bizonyultak.

A kisvárdai és a környékbeli zsidóság kezdett más tájak felé kacsingatni. Egy részük a fővárosba költözött, ahol még a zsidó közösség lényegében épségben fennmaradt, más részük különféle módokon külföldre távozott. Ez a folyamat odáig vezetett, hogy még a legnagyobb létszámú közösség, a kisvárdai zsidóság is úgy megfoghatkozott, hogy a hetvenes években kénytelen volt eladni zsinagógáját. Napjainkra a környéken már sehol nincs zsidó közösség, zsidó egyéneket is alig találni. Megszakadt az a történet, mely vidékünkön mintegy 250 esztendeje kezdett íródni.

Nem szakadt meg azonban az a kapocs, mely a többségi társadalmat a zsidósághoz kötötte, hiszen - mint fentebb utaltunk rá -, a leszármazottak felkeresik őseik

lakóhelyét, azt az utcát, ahol valaha laktak a nagyszülők, tudakozódnak felmenőik felől, próbálják felkutatni a rokonok sírját. Szeretnének találni valami fogódzót a jelenből a múltba, bizonyítani, hogy a zsidóság, ha nem is azon a helyen, ahol egykoron, de virágzik máshol.

De nem csak egyéni kezdeményezések vannak, és nem csupán az egyik fél részéről. 1990-ben, amikor a rendszerváltás lehetővé tette, Kisvárdra és Karmiel között testvérvárosi kapcsolat jött létre, melynek keretében többféle program valósult meg, s most is újraéledni látszik ez az együttműködés.

Kisvárdra városa, annak közössége rendszeresen és méltóképpen ápolja az áldozatok emlékét, ennek több kézzelfogható tanújele is van. Remélhetőleg igaza lesz Karmiel város polgármesterének, akinek az Előszava szerint ez a könyv egyike lesz azon „emlékműveknek”, melyet Kisvárdra a zsidó polgárai tiszteletére állított.

A szerző és a kiadó

Felhasznált irodalom

- Az 1941. évi népszámlálás 2. kötet. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, KSH, 1976. 260-269. p.
- Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként, Budapest, KSH Levéltára, 1995. 17, 88. p.
2011. évi népszámlálás. 3. Területi adatok: 3.16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, Debrecen, KSH, 2013. 203. p.
- Adalékok Bezdéd történetéhez. Második világháborús emlékek. 2. kötet. szerk. Czető András, Tiszabezdéd, Tiszabezdédi falukör, 2000. 6. p.
- Agárdy Sándor: Suhogó idő, Tornyospálca, Szerző, 2003. 220-226. p.
- Ahol a gyümölcs lelkét itallá varázsolják: hetvenöt éves a Várda-Drink Rt. szerk. Marik Sándor, Nyíregyháza, Ardlea Kiadó, 1997. 79-82. p.
- Ronén, Ávihu: Harc az életért: cionista (somér) ellenállás Budapesten-1944, Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1998. 29, 75-77, 80, 337-341. p.
- Az Endre–Baky–Jaross-per, szerk. Karsai László, Molnár Judit. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1994. 497-499. p.
- B. Papp Györgyi: Az első egri gyermekorvos. In: Az Egri Múzeum Évkönyve 1995-1996. szerk. Petercsák Tivadar; Szabó József, Eger, 1997. 231. p.
- Bakajsa András: Szülőfalum Fényeslitke, Fényeslitke, Fényeslitke Önkormányzata, 2013, 114-122. p.
- Balogh Edina-Szóke Ferenc: Lövépetri millenniumi évkönyv 2001. Lövépetri, Lövépetri Önkormányzata, 2001. 63-64. p.
- Benedek István Gábor-Vámos György: Tépd le a sárga csillagot: Interjúk az 1944-es budapesti zsidó ellenállásról. Budapest, PLVK, 1990. 108. p.
- Braham, Randolph L.: A magyar holocaust, Budapest, Gondolat, 1988. I. köt. 126, 433-434, 436, 438. p. II. köt. 62. p.
- Buczko József: Újfehértó zsidósága, Újfehértó, Városi Múzeum, 1998. 134. p.
- Buczko Margit: Nyírlövő története, Tokaj, Szerző, 2004. 120. p.
- Bús János-Szabó Péter: Béke poraikra...: dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról, Budapest, Varietas '93 Kft, 1999. 778 p.
- Bús János-Szabó Péter: Béke poraikra...II. dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Budapest, Hadtörténelmi Intézet; Varietas '93 KFT, 2001. 450, 582, 613, 694, 765, 1018. p.
- Darabosné Maczkó Beáta: Kisvárdai a két világháború közötti időszakban. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv XIV. Nyíregyháza, SZSZBML, 2000. 188. p.
- Dénes György: Dalok és könnyek könyve, Kisvárdai, Szerző kiadása, 1941. 10. p.
- Deutsch Gábor: Nagy csodák történetek itt, Budapest, Or-Zse, 2005. 73-74. p.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez: Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból, Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány-Holocaust Dokumentációs Központ, 1994. 19, 59. p.

- Dombrád, szerk. Németh Péter, Dombrád, Dombrád Város Önkormányzata, é. n. 103, 127. p.
- Dombrádi Nőegylet alakuló közgyűlése. In: Felsőszabolcs, 1933. 7. sz. 3. p.
- Emlékkönyv. Kisvárdai és környéke zsidósága, szerk. Jólesz Károly, Tel-Aviv, 1980. 29-163. p.
- „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...: dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. II. köt. szerk. Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1962. 235., 519-520. p.
- A népmozgalom főbb adatai községenként 1828-1900. Budapest, KSH, 1984. 20. p.
- Forgács Tünde: A Kisvárdai járás zsidósága, szakdolgozat, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Néprajzi Tanszék, 2009. 19-82. p.
- Gábor Anna: A zsidók betelepődése Szabolcs és Szatmár vármegyébe (XVIII-XIX. század), In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1991. 1. sz. 37-38. p.
- Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526-1945. Budapest, Századvég Kiadó, 1992. 209, 216. p.
- Győri (Rothman) György: Megmeneküléseim: hosszú levél unokáimnak, Budapest, CET Belvárosi Könyvkiadó, 125-126. p.
- Gyurgyák János: Zsidókérdés Magyarországon, Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 164. p.
- Hagymássy Ferenc Pap község és a papi református egyház története, Mátészalka, Szerző, 1902. 44. p.
- Halmos Sándor: Adatok Bereg és Szabolcs vármegye zsidósága történetéhez a letelepedéstől napjainkig, Budapest, Barankovics István Alapítvány; Gondolat, Kiadó, 2009. 119-120. p.
- Holocaust füzetek 5. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány Holocaust Dokumentációs Központ, 1996. 88. p.
- Iklódy László: Dokumentumok a kisvárdai zsidók 1938-1945 közötti üldöztetésével kapcsolatban. Budapest, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 1996. 8, 10-11, 15, 18, 20-22, 38-41. p /szakdolgozat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai/
- Kanyári József: A kisvárdai zsidóság élete 1938-1944 között a zsidótörvények tükrében, Szeged, JATE, 1999. 29-32, 38, 42-43. p. /szakdolgozat, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai/
- Kertész Imre: Sorstalanság, Budapest, Magvető. 2002. 193-194. p.
- Király Aladár: A nyíregyházi gettó története, Nyíregyháza, Szerző, 1946. 46. p.
- Kiss Gábor: A nagykállói zsidó hitközség történetéből. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1991. 1. sz. 57-58. p.
- Kiss Gyula: Életutam, Kisvárdai, 1996. 20. 51-55, 68, 69. p /kézirát, Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai/
- Kollega-Tarsoly Sándor: parasztsors megyénkben 1848-1944, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács Népművelési Osztálya, 1956. 29. p.
- Koós Imre: Lövépetri története, Lövépetri, é. n. 31. p. /kézirát/
- Kovács Béla: Eszterházy Károly püspök egyházlátogatásainak jegyzőkönyvei: Szabolcs vármegye 1779. Eger, Érseki Gyűjteményi Központ, 1998. 6-7. p.
- Kovács László: Tanú vagyok. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2004. 17-155. p.
- Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon, Budapest, Magyar Téka, 1948. 59. p.

- Lippai Bertalan-Mártha Tibor: Fényeslitke története I-II. Fényeslitke, Polgármesteri Hivatal, 2002. 197-198. p.
- Magyar Ipar és kereskedelem, szerk. Dobsa László, Máriáss Imre, Budapest, Magyar Ipar és Kereskedelem Kiadóhivatala, 1941. 54. p.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1937. 277. p.
- Magyarország földbirtokosai, sajtó alá rendezte Baross Károly, Budapest, Hungária, 1893. 598-599. p.
- Magyarországi gazdacím tár. szerk. Rubinek Gyula, Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület, 1911. 632. p.
- Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április: a Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán I-II. kötet, közzéteszi Schweitzer József, Budapest, Városháza-MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994. 176-177. p.
- Magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1938-1945. összeállította Vértes Róbert. Budapest, Polgár, 1997. 326, 330. p.
- Magyarországi zsinagógák, szerk. Gerő László, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1989. 170-171. p.
- Magyar-zsidó oklevéltár 7. kötet. szerk. Grünwald Fülöp; Scheiber Sándor, Budapest. MIOK, 1963. 251. p.
- Márton Béla: A Nyírség helységei, Debrecen, A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeretítő Bizottsága, 1929. 9. p.
- Nagy Ferenc: „Ide többé vissza nem jönnek...”: Holokauszt Szabolcs, Szatmár és Bereg megyékben. In: História, 2005. 2-3. sz. 28-31. p.
- Nagy Ferenc: A nyíregyházi zsidóság pusztulása, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltár, 2004. 7-159. p.
- Néző István: A zsidóság Kisvárdán, Nyíregyháza, Kisvárdai Városszépítő Egyesület, 2003. 8-26, 245-276. p.
- Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei, szerk. Hunek Emil, Budapest, Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1931.325-362, mell. 59-140. p.
- Orosz Erzsébet: Benk község története a XVIII-XX. században, Nyíregyháza, 1984. 23. p.
- Orosz Károly: A dombrádi zsidók deportálása. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1994. 2. sz. 178-185. p.
- Orosz Károly: Adalékok Mezőladány község történetéhez, Mezőladány, Polgármesteri Hivatal, 2000. 108-115. p.
- Perényiné Kundler Klára levele Néző Istvánhoz, Budapest, 1999. augusztus 12.
- Perjés István: A kisvárdai zsidóság története 1848-1945. kézirat, Kisvárdai, é. n. Várdai István Városi Könyvtár, 27, 30, 32. p.
- Perjés István: A kisvárdai zsidóság története 1848-1945., Kisvárdai, é. n. 27, 32. p. / kézirat Városi Könyvtár helytörténeti gyűjtemény, Kisvárdai/
- Polgári értesítő 1937/38. A Kisvárdai Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola értesítője az 1937-38. tanévről. szerk. Kovács István, 1938. Weisz nyomda, 1938. 23. p.
- Puskás Lászlóné: A zsidóság története lakóhelyemen és környékén, Kékcse, é. n. 4 p. /kézirat/
- Pusztai István: Kisvárdai Vasöntöde (1921-1981.) gyár és gyártmányismertetője, Kis-

várda: Öntödei Vállalat Kisvárdai Vasöntöde, 1984. 52, 58. p.

Ragányné Kosztig Csilla: Emléktörédek Kisvárdai és Nyírkarász zsidóságának életéből, Nyírkarász, Szerző, 2012. 57-115. p.

Révész Éva: Fejezetek Tuzsér község történetéből és néprajzából. szakdolgozat, Debrecen, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, 1996. 54 p.

Riczu Zoltán: Törvényes rablás. In: Szabolcs-Szatmár Beregi Szemle, 1994. 2. sz. 187-188. p.

A Római Unióhoz tartozó Szent Orsolya-rend kisvárdai házáinak krónikája, 1938-1948. kézirat, é. n. Kisvárdai Várday István Városi Könyvtár, 1944. április 5., április 16., május 2., május 29.

Szabó Lőrinc és felesége levelezése 1. kötet (1921-1944.), Budapest, Magvető Kiadó, 1989. 544. p.

Szabó Lőrinc: Vers és valóság 1. köt. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990. 833. p.

Szabolcs vármegye, szerk. Dienes István, Budapest, Magyar Szociográfiai Intézet, 1939. 158, mell. 1-540. col

Szabolcs-Szatmár megyei ügyvédség jubileumi évkönyve, szerk. Juhász Miklós, Nyíregyháza, Borsy Zoltán, 1985. 6. p.

Szabolcs vármegye és Nyíregyháza címtára 1927. szerk. Vertse K. Andor, Nyíregyháza, 1926. 161-287. p.

Széll János visszaemlékezése, Izrael, 2004. július 7.

SZSZBML IV. A. 1 F. 55. No. 435-441. 1754.

SZSZBML IV. A. 1. F. 35. No. 22-25. 1770.

SZSZBML IV. B. 411. 5703/1944.

SZSZBML IV. B. 49. 12. d.

SZSZBML IV. B/109. Szabolcs vármegyei zsidók összeírása 1848.

SZSZBML V. 347. 70. d. 49/1944., 3260/1944. K.sz., 4012/1944. Ksz., 4117/1944. Ksz., 4173/1944. Ksz., 4385/1944. Ksz., 4466/1944. Ksz., 5122/1944 K.sz., 9110/1944 K.sz., 81. Kgy. 3680/1948.; V. B. 347. 68. d.

SZSZBML XII./10. 1942-1944.

Szunyogh Szabolcs: Szállj szembe a gonosszal: kerekasztal-beszélgetés a háború alatti deportálás elleni küzdelemről. In: Köznevelés, 1998. 23. sz.

Szülőföldünk Gyulaháza, szerk. és írta Éles Béla, Nyíregyháza, Gyulaháza Önkormányzata, 2008. 278-279. p.

Takács Péter: Adalékok a Szabolcs megyei zsidóság társadalmi helyzetéhez 1848-ban. In: Alföldi társadalom 1991. II. kötet, szerk. Simon Imre, Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottsága, 1991. 69, 74. p.

Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig. szerk. Poór Dezső, Zsadányi Oszkár, Budapest, Kossuth Kiadó, 1947. 231, 269, 307, 310, 359, 373. p.

The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust: A-J. szerk. Shmuel Spector, Geoffrey Wigoder, 2001. 24. p.

Tóth Endre: A Tiszakönyök történelméhez, Mándok, nagyközségi tanács, 1974. 199-200. p.

Tuzsér, szerk. Németh Péter, Tuzsér, Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht. 2002. 80, 83. p.

Új izraelita iskolák a vármegyében. In: Kisvárdai Lapok, 1900. 13. sz. 2. p.

Ungváry Krisztián: „Nagy jelentőségű szociálpolitikai akció”: adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben. In: Évkönyv X.: Magyarország a jelenkorban: szerk. Rainer M. János; Standeisky Éva, Budapest: 1956-os Intézet, 2002. 287-321. p.

Vác Elemér: Adatok a szabolcsi zsidóbirtokok történetéhez. In: Szabolcsi Szemle, 1944. 38-51. p.

Vadász Ferenc: Megtörténhetett ?, Budapest, Tízes Kft., 1994. 33, 37-38, 64-65, 72-73, 92, 117, 124, 126-127. p.

Vadász Ferenc: „Nappalok és éjjelek egybefolytak...” In: Kritika, 1988. 1. sz. 5. p.

Vádirat a nácizmus ellen: dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 3. köt. szerk. Karsai Elek, Budapest, MIOK, 1967. 36. p.

Végső István: A zsidótörvények és a kiskunhalasi zsidóság. In: Századok, 2003. 1. sz. 189, 200. p.

Vértes Miklós: Órákon múlt az élet: a sachsenhauseni Uhrmacherkommando, Budapest, Ex Libris Kiadó, 2000. 167, 208. p.

A zsidó népesség száma településenként (1840-1941), szerk. Kepecs József, Budapest, KSH, 1993. 22, 26-27; 252-258. p.

Zsidó lexikon, szerk. Ujvári Péter, Budapest, zsidó lexikon kiadása, 1929. 557 p.

Halotti anyakönyv 83/1944., 87/1944., 115/1944. /Anyakönyvi Hivatal, Kisvárdai/

Kereszteltek anyakönyve 75/1919. /Római katolikus plébánia, Kisvárdai/

A kisvárdai ág. hitvallású evangélikus egyházköztség anyakönyve 1929-1974. 1944/3. sz. bejegyzés /Evangélikus Egyházköztség, Nyíregyháza/

<http://kehilinks.jewishgen.org/Kisvarda/kisphotos.htm>

http://www.tm-it.co.il/avodat-fiya/show_item.asp?itemId=489&levelId=65072&itemType=0; <http://db.yadvashem.org/names>

http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk04-bessenyoj_elvira.pdf

Magyoi Levéltár
Nyíregyháza
18274

Tartalomjegyzék

Előszó	3
Szabolcs vármegye zsidóságának története a gettózásig	7
Szabolcs vármegye zsidósága 1944-ben	11
Kisvárdai és környéke zsidósága	15
Ajak-Kékcse	15
A kisvárdai zsidóság története a vészkorszakig	40
A kisvárdai zsidóság gettózása	42
Élet a gettóban	48
A gettó felszámolása és a kisvárdai zsidóság emléke	53
Komoró-Zsurk	57
Meséld el fiaidnak!	95
S. R., Dombrád	95
F. G. és F. R., Nyírkarász	100
Grünfeld Béla, Kisvárdai	101
G. M., Kisvárdai	105
Weinstock Gyuláné és Weinstock Vera, Kisvárdai	107
Radványi Richárdné (Preisz Ilona), Kisvárdai	113
Molnár (Moskovitz) László, Kisvárdai	119
Ráchel Neubirt, Kisvárdai	123
Fekete Mihályné, Kisvárdai	125
Utószó	129
Felhasznált irodalom	131

DARÁNYI IGNÁC TERV

LEADER

Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap:
a vidéki területekbe beruházó Európa

„A nácik nemcsak meg akartak fizikailag semmisíteni bennünket, de azt is meg akarták akadályozni, hogy emlékezzünk. Ezért az emlékezés győzelem. Így mindig emlékeznünk kell és gondoskodnunk kell róla, hogy mások is megtanuljanak emlékezni.”

/Edgar Bronfman a Zsidó Világkongresszus egykori elnöke/

**Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap:
a vidéki területekbe beruházó Európa**